

Isto je tako razumom opravdano prikazati jednu vrstu tamnovanja drugom, kao što je opravdano prikazati ma koju stvar, koja doista postoji, nekom drugom koja ne postoji.

DANIEL DEFOE

PRVI DIO

Neobični događaji koji tvore predmet ove kronike dogodiše se 194... u Oranu. Prema općemu sudu bijahu pomalo neumjesni, izlazeći iz okvira običnog života. Na prvi pogled Oran je doista sasvim običan grad, obična francuska prefektura na alžirskoj obali.

Grad je, valja priznati, sam po sebi ružan. Nije nametljiv pa treba neko vrijeme da bismo uočili čime se razlikuje od drugih trgovačkih gradova u drugim zemljopisnim širinama. Kako da, na primjer, zamislimo grad bez golubova, bez drveća i bez vrtova, gdje ne čujemo lepet krila ni šuštanje lišća, grad bezbojan, čime je sve rečeno? Promjena godišnjih doba odražava se jedino na nebu. Proljeće se najavljuje samo drukčijom atmosferom i košaricama cvijeća koje mali prodavači dopremaju iz gradske okolice. To je proljeće koje se prodaje na trgu. Ljeti sunce pali i žari isušene kuće i pokriva zidove sivkastim pepelom; živjeti se može tada samo u sjeni zatvorenih kapaka na prozorima. U jesen eto naprotiv bujice blata. Lijepi dani dolaze tek zimi.

Da bismo se upoznali s nekim gradom, treba da saznamo kako njegovi stanovnici rade, kako vode ljubav i kako umiru. To je zgodan način. U našem gradiću (je li to učinak podneblja?) sve se to radi zajedno, jednako pomamno i rastreseno. To će reći da se ljudi dosađuju i da nastoje steći navike. Naši sugrađani mnogo rade, ali samo zato da bi se obogatili. Najviše se zanimaju za trgovinu, a glavni im je posao »činiti poslove«, da se poslužim njihovim izrazom. Imaju naravno smisao i za sitne radosti, vole žene, kino i morske kupelji. Ali veoma pametno, oni te radosti čuvaju za subotu navečer i nedjelju, nastojeći drugih dana u sedmici zaraditi mnogo novaca. Podveče, kad napuštaju svoje urede, sastaju se u određeni sat u kavani, šecu istim bulevarom, ili se smjeste na svom balkonu. Žudnje mlađega svijeta žestoke su i kratke, dok poroci starijih ne premašuju kuglaška društva, drugarske večere i klubove, gdje se igra za velike pare, te čovjek gubi ili dobiva kako hoće karta.

Kazat će netko da to nije odlika našega grada i da su, općenito uzevši, svi naši suvremenici takva soja. Nema sumnje da u naše dane ništa nije prirodnije no vidjeti ljude gdje rade od jutra do mraka, da bi zatim potratili na karte, na kavani i na brbljarije vrijeme koje im preostaje za život. No ima gradova i zemalja gdje ljudi od vremena do vremena posumnjaju nema li što drugo. Uglavnom to ne mijenja njihov način života. No oni su posumnjali, a to je uvijek dobitak. Oran je naprotiv grad gdje nitko ne sumnja, to jest grad potpuno moderan. Prema tome nije potrebno razglabati kako se kod nas »vodi ljubav«. Ili se muškarci i žene proždiru naglo u takozvanom ljubavnom aktu, ili se predaju dugačkoj navici udvoje. Između tih krajnosti često nema sredine. A ni to nije originalno. U Oranu, kao i drugdje, svijet, nemajući vremena da razmisli i prosudi, mora ljubiti a da i ne zna da ljubi.

Svakako je originalnije da u našem gradu umiranje može čovjeku zadati teškoća. Teškoća nije, uostalom, prava riječ; bilo bi opravdanije kazati neudobnost. Nikada nije ugodno biti bolestan, no ima gradova i krajeva koji bolesnika tako reći podupiru, podržavaju, gdje čovjek može u neku ruku pustiti maha svojoj slabosti. Bolesniku treba nježnosti i blagosti, drago mu je kad se može o nešto osloniti, a to je sasvim prirodno. Ali u Oranu krajnosti podneblja, važnost poslova koji se tu sklapaju, beznačajnost okoline, naglost sumraka i kvaliteta užitaka - sve to pretpostavlja dobro zdravlje. Bolesnik je u tom gradu veoma osamljen. A pomislimo na čovjeka koji je na samrti! Uhvaćen je u klopku, opkoljen zidovima koji pucketaju od vrućine, a istoga trenutka čitavo pučanstvo, na telefonu ili u kavani, govori o ratama, tovarnim listovima i odbicima. Svatko će razumjeti da smrt, pa bila to i moderna smrt, može biti jako neudobna kad nadođe na takovu suhoparnu mjestu.

Tih će nekoliko uputa možda dostajati da netko uzmogne zamisliti kakav je naš grad. Uostalom ne valja ništa preuveličavati. Trebalo je istaknuti kako je lice toga mjesta banalno i kako je banalan život koji se tu provodi. No čim smo stekli neke navike, provodit ćemo dane bez teškoća. A kako naš grad pogoduje navikama, može se reći da je sve kako treba. Gledan s toga vidnog kuta život zacijelo nije uzbudljiv. Ali u nas nema nereda i smutnje. A naše iskreno, simpatično i radino pučanstvo oduvijek pobuđuje u putnika primjerno poštovanje. Taj grad bez slikovitosti, bez raslinstva i bez duše može nam se učiniti kao neko odmaralište koje čovjeka pomalo smiruje i na koncu uspava. No budimo pravedni i dodajmo da je nakalemljen na pejzaž kojemu nema premca, usred gole visoravni, okružene blistavim brežuljcima, ispred zaljeva savršenih obrisa. Moglo bi se tek požaliti što je izgrađen tako da okreće leđa tome zaljevu, pa čovjek ne vidi more koje uvijek mora tražiti ne bi li ga negdje spazio.

Nakon svega toga priznat ćemo lako da ništa nije moglo potaći naše sugrađane da naslute iznenadne događaje koji se dogodiše u proljeće te godine i koji bijahu - kako smo poslije shvatili - predznaci niza teških nezgoda koje sam ovdje nakanio opisati. Nekima će se fakti koje iznosim učiniti sasvim prirodnim; drugima, naprotiv, nevjerojatnim. No pišem kroniku, a kroničar ne može na kraju krajeva voditi računa o tim proturječjima. Jedina je njegova zadaća da kaže: »To se dogodilo«, ako zna da li se ovo ili ono zaista dogodilo, da je zahvatilo u život čitavog pučanstva, pa ima na tisuće svjedoka koji će u svom srcu prosuditi govori li istinu.

Uostalom, pripovjedač (koga ćemo na vrijeme upoznati) ne bi imao nekih posebnih prava da se dade na taj pothvat, da mu slučaj nije omogućio da prikupi određeni broj iskaza i da silom prilika nije bio upleten u sve o čemu hoće izvijestiti. To ga ovlašćuje da postupa kao povjesničar. Razumije se, da povjesničar, iako nije stručnjak, raspolaže uvijek dokumentima. I pripovjedač ove pripovijesti ima, dakle, svoje. To je najprije njegovo vlastito svjedočanstvo, to su zatim svjedočanstva drugih, jer je bio pozvan da primi povjerljive iskaze svih osoba koje se javljaju u ovoj kronici, to su konačno tekstovi koji su mu na koncu dopali u ruke. Nakanio je da crpi iz njih kad to bude smatrao shodnim i da ih upotrijebi kako mu se bude svidjelo. Nakanio je još... No možda je vrijeme da pusti komentare, da prestane govoriti uvijeno, da bi prešao na samu stvar. Izvještaj o prvim danima mora biti nešto detaljniji.

* * *

Ujutro, 16. travnja dr. Bernard Rieux izađe iz svoga kabineta i spotače se o crknutog štakora koji je ležao usred stubišta. Toga časa ne pomisli ništa, nego odgurne životinju i pođe niza stube. No stigavši na ulicu, sjeti se da taj štakor nije bio na svome mjestu i on se vrati otkuda

je došao, da bi upozorio pa-zikuću. Vidjevši kako stari Michel reagira, osjeti još jače da je njegovo otkriće zaista neobično. Njemu se prisutnost toga štakora bila činila samo bizarnom, dok je pazikuća bio naprosto sablažnjen. Njegov je stav bio, uostalom, kategoričan: u kući nema štakora. Doktor je doduše tvrdio da ima jedan na hodniku prvoga kata i da je taj vjerojatno crkao, uzalud! Uvjerenje gospodina Michela ostade neokrnjeno. U kući nema štakora, pa mora da je toga donio netko izvana. Ukratko, netko se htio našaliti.

Iste je večeri Bernard Rieux, ušavši u kuću, tražio prije nego što će se popeti, svoje ključeve, kadli spazi u dnu mračnoga hodnika krupnog štakora, kako se nesigurno kreće, a dlaka mu je nekako vlažna. Sada je stao kao da traži ravnotežu, ponovno kreće prema doktoru, staje, okreće se oko svoje osi; sad je cijuknuo i pao, a iz rastvorene gubice šiknulo je nešto krvi. Doktor ga malko ogleda, a zatim se pope u svoj stan.

Nije mislio na štakora. Ta izbačena krv podsjetila ga je na njegovu glavnu brigu. Njegova žena koja boluje već godinu dana ima da otputuje sutra u jedno gorsko lječilište. Nađe je gdje leži u spavaonici, kako je bio naredio. Sprema se tako na tegobe putovanja. Sad se nasmiješila:

- Vrlo se dobro osjećam - reče.

Doktor je gledao lice koje mu je bilo okrenuto, a na nj je padalo svjetlo lampe koja je stajala na noćnom ormariću. Njemu je to lice, usprkos bolesti koja je na njemu ostavila svoje tragove, bilo mlado kao nekoć, mada je navršila trideset godina. Možda je to bilo zbog osmijeha koji je bio jači od svega ostalog.

- Spavaj ako možeš - reče on. - Sestra će doći u jedanaest sati, a ja ću vas odvesti na podnevni vlak.

Poljubi čelo koje se bilo malko ovlažilo. Smijehak ga otprati do vrata.

Sutradan, 17. travnja, u 8 sati, pazikuća zaustavi doktora na prolazu i optuži derane koji se glupo našališe stavivši nasred hodnika tri crknuta štakora. Mora da su ih uhvatili velikim »mišolovkama«, jer su bili raskrvavljeni. Pazikuća je stajao neko vrijeme na ulazu, držeći štakore za šape; mislio je da će se krivci odati kakvom podrugljivom primjedbom. Ali ništa!

- Neka, neka - govorio je gospodin Michel - uhvatit ću ja njih!

Mozgajući o tom slučaju, Rieux odluči da počne svoje liječničke posjete vanjskim četvrtima gdje su stanovali njegovi najsiromašniji pacijenti. Sabiranje otpadaka obavljalo se u tim dijelovima grada mnogo kasnije, a doktorov je auto dodirivao, prolazeći ravnim i prašnim ulicama, kante za smeće što stajahu na rubu pločnika. U jednoj ulici kojom je tako prošao Rieux nabroji dvanaestak štakora bačenih na otpatke povrća i na neke prljave krpe.

Prvoga svoga bolesnika nađe u postelji; ležao je u sobi što je gledala na ulicu, a služila je kao spavaonica i kao blagovaonica. Bijaše to stari Španjolac koštunjava lica, izrovana borama. Pred sobom je na pokrivaču imao dva lonca, a u njima grašak. U trenutku kad je doktor ulazio, bolesnik je, napola sjedeći, zabacio glavu, nastojeći da uhvati dah. Disao je kao da su mu pluća puna šljunka, poput svih starih astmatičara.

- Dakle, gospodine doktore - reče za vrijeme injekcije - jeste li vidjeli? Izlaze...

- Da - reče žena - susjed je pokupio tri.

Stari je trljao ruke.

- Izlaze, ima ih u svim kantama, tjera ih glad.

Rieux je zatim morao konstatirati da cijela četvrt govori o štakorima. Završivši posjete, vrati se kući.

- Gore vas čeka telegram - reče gospodin Michel.

Doktor ga upita je li vidio novih štakora.

- O, ne - reče pazikuća - sada ja vrebam, razumijete, pa se one svinje ne usuđuju.

Telegram je Rieuxa izvijestio da će sutradan stići njegova majka. Dolazi da se brine za kuću dok bolesnica bude odsutna. Ušavši u svoj stan, doktor nađe njegovateljicu i vidje ženu na nogama: obukla je putni kostim i našminkala obraze. Rieux joj se nasmiješi.

- Dobro je - reče - vrlo dobro.

Malo zatim, na stanici, on je smjesti u spavaća kola. Ona je gledala kupe.

- To je za nas preskupo, je li?

- Mora biti - reče Rieux.

- Što je to s tim štakorima?

- Ne znam. Čudna stvar. No svakog časa...

Onda joj reče veoma brzo da je moli za oprostjenje; da je morao na nju više paziti i da ju je mnogo zanemarivao. Ona strese glavom kao da hoće kazati neka štiti. No Rieux nato doda:

- Sve će biti bolje kad se vratiš. Počet ćemo iznova.

- Da - reče ona blistavih očiju - počet ćemo iznova.

Trenutak zatim ona mu okrenu leđa i stade gledati kroz prozor. Na peronu se svijet žurio i gurao. Huktanje lokomotive dopiralo je do njih. On zovnu ženu po imenu, a kad se okrenula, vidje da je njezino lice vlažno od suza.

- Ne - reče blago.

Posmijeh se vrati ispod suza, malko nategnut, grčevit. Ona duboko uzdahnu.

- Sad idi, sve će biti dobro.

On je privinu na grudi, a zatim napolju, s druge strane stakla, ne vidje više njezin smiješak.

- Molim te - reče - pazi na svoje zdravlje.

Ali ga ona nije mogla čuti.

Kraj izlaza na kolodvorskom peronu Rieux naiđe na gospodina Othona, suca istražitelja, koji je držao svoga dječaćića za ruku. Doktor ga upita da li putuje. Gospodin Othon, dug i crn, podsjećao je svojom vanjštinom na »finoga gospodina« (kako se to nekada zvalo), ali i na službenika pogrebnog društva. Odvratio je ljubazno, ali odmjereno:

- Čekam gospođu Othon koja je pošla da izrazi svoje poštovanje mojoj rodbini.

Lokomotiva se oglasi zviždukom.

- Štakori... - reče sudac.

Rieux se trže kao da će poći prema vlaku, ali se okrenu prema izlazu.

- Da - reče - nije to ništa.

Uto prođe nosač koji je držao ispod ruke sanduk pun štakora. To je bilo sve što je doktoru ostalo u pameti kad se sjećao toga trenutka.

Istoga dana poslije podne, tek što je počeo ordinirati, Rieux primi nekog mladog čovjeka za koga mu rekoše da je novinar i da ga je već ujutro tražio. Zvao se Raymond Rambert. Niska rasta, plećat, energična lica i bistra pogleda, Rambert je bio odjeven sportski; rekao bi čovjek da se u životu dobro snalazi. Nije okolišao. Vodi anketu za velike novine što izlaze u Parizu: zanima ga kako žive Arapi, pa želi obavijesti o njihovu zdravstvenom stanju. Rieux mu reče da to stanje nije povoljno. No prije nego će zaći u stvar, htjede saznati da li novinar smije kazati istinu.

- Jasno - odvrati mladić doktoru.

- Hoću reći, smijete li osuditi to stanje u cijelosti?

- U cijelosti, ne; to moram priznati. No ja pretpostavljam da bi takva osuda bila neosnovana.

Rieux odvrati blago da bi takva osuda bila zaista neosnovana, no da je, stavljajući to pitanje, htio saznati da li Rambertovo svjedočanstvo može biti izneseno bez ikakve ograde.

- Priznajem samo takva svjedočanstva i stoga neću poduprijeti vaše informacije svojima.

- Tako bi govorio Sain-Just - reče novinar smiješeći se.

Rieux reče, ne podižući glas, da ne zna o tome ništa, no da tako govori čovjek kojem je dodijao svijet u kom živi, ali mu ipak nisu omrznuli bližnji u tolikoj mjeri da bi popustio nepravdi. Rambert je, uvukavši vrat među ramena, gledao doktora.

- Držim da vas razumijem - reče napokon ustajući.

Doktor ga isprati do vrata.

- Zahvaljujem vam što stvar tako primete.

Rambert je odjednom postao nestrpljiv:

- Da - reče - razumijem i molim da mi oprostite što sam smetao.

Doktor mu stisne ruku i reče da bi se mogla napisati zanimljiva reportaža o mnoštvu crknutih štakora koji se sada nalaze po gradu.

- Ah - oživi Rambert - to me zanima.

U pet sati poslije podne, kad je izašao da ponovno obiđe svoje bolesnike, doktor sreće na stubištu čovjeka koga je nekoliko puta sreo kod španjolskih plesača koji stanovahu u najvišem katu njegove kuće. Bio je još mlad, krupan i težak, lice masivno, išarano borama i precrtano gustim obrvama. Jean Tarrou pomno je pušio cigaretu, promatrajući posljednje trzaje štakora koji je skapavao na stubi, njemu do nogu. Sada podiže prema doktoru svoje sivkaste oči, pogleda ga mirno, ali značajno, zaželi dobar dan i doda da je pojava tih štakora zaista čudna.

- Da - reče Rieux - no postaje pomalo nenasna.

- U neku ruku, doktore, samo u neku ruku. Nikada nismo vidjeli nešto slično pa se uzbuđujemo. No menije to zanimljivo, bez sumnje vrlo zanimljivo.

Tarrou prođe rukom preko kose da bi je zabacio, ponovno pogleda štakora koji je sada bio nepomičan, a onda se nasmiješi Rieuxu:

- Uglavnom je to stvar pazikuće, zar ne, doktore?

Pazikuću nađe doktor upravo pred kućnim vratima: naslonio se na zid kraj ulaza, a na licu koje bi obično bilo tamnorumeno odražavao se umor.

- Da, znam - reče stari Michel doktoru koji ga je izvijestio o svom novom otkriću. - Sada ih nalazim po dva ili tri. Ali u drugim kućama je isto.

Činilo se da je satrven i zabrinut. Mehaničkom kretnjom trljao se po vratu. Rieux ga upita kako se osjeća. Nije, dabome, htio reći da se ne osjeća dobro. Ali, eto, nije kao prije. On drži da je to stvar raspoloženja. Ti su ga štakori razljutili i još ga uvijek ljute; sve će biti bolje kad budu opet nestali.

No sutradan ujutro, 18. travnja, doktor, koji je doveo s kolodvora majku, nađe gospodina Michela upalih obraza, tako da je izgledao još gore. Od podruma do tavana, desetak je štakora ležalo po stubištu. Kante za smeće susjednih kuća bile su pune. Doktorova mati nije se čudila primivši tu vijest.

- To se događa - reče.

Bijaše to mala starica, srebrnaste kose, crnih i blagih očiju.

- Sretna sam što te opet vidim, Bernard - govorila je ona - što tu mogu štakori?

On je odobravao; da, kad je čovjek s njom, sve mu se čini lako i tako je uvijek bilo.

Ipak je telefonirao općinskom zavodu za deratizaciju; poznao je direktora. Je li on čuo za štakore koji u velikom broju izlaze iz svojih rupa da skapaju napolju? Mercier, tako se zvao direktor, čuo je o tom pričati; čak je u njegovu uredu koji se nalazi nedaleko od luke pronađeno pedesetak štakora. Ipak se pita je li to ozbiljno? Rieux to nije mogao prosuditi, ali je držao da bi zavod za deratizaciju morao uredovati.

- Da - reče Mercier - ako dobijem nalog. Ako misliš da nije šteta truda, mogu pokušati da dobijem nalog za uredovanje.

- Daj - reče Rieux - škoditi nikako neće.

Dvorkinja, koja je vodila kućanstvo, upravo mu je bila priopćila da je u velikoj tvornici u kojoj radi njezin muž skupljeno nekoliko stotina štakora.

Bilo kako mu drago, ali nekako u isto vrijeme naši su se sugrađani počeli uznemirivati. Jer od osamnaestog nadalje, tvornice, javna skladišta izbacivahu na stotine uginulih štakora. U nekim slučajevima trebalo je životinje dotući, jer se njihova agonija odviše oteгла. Ali od gradske periferije, pa do centra, svagdje kuda je dr. Rieux prolazio, svagdje gdje se naši sugrađani skupljaju - štakori su ih čekali u hrpama, naslagani na kantama od smeća ili u dugim redovima uzduž kanala. Večernja štampa prihvati se tog predmeta istoga dana, pitajući općinsku upravu da li štogod namjerava, da ili ne, i kakve hitne mjere kani poduzeti da svoje općinare zaštiti od te odvratne najezde. Općinska uprava nije ništa nakanila, niti je išta namjeravala, ali je - za početak - sazvala općinsko vijeće, da bi se stvar razmotrila. Zavod za deratizaciju dobi nalog da skuplja uginule štakore svakoga dana u zoru. Pošto skupljanje bude dovršeno, dvojica će kola toga zavoda prevesti crkotine u krematorij za spaljivanje otpadaka, gdje će biti uništene.

No idućih dana stanje se pogoršalo. Broj glodavaca koje bi pokupili sve je više rastao, a »berba« je svakoga jutra bila obilatija. Četvrtog dana štakori počеше izlaziti u grupama da uginu skupno. Iz raznih skrovišta, podzemlja, podruma, oni bi se uspinjali u dugim teturavim redovima, na svjetlu bi stali još jače posrtati, okretati se oko svoje osi i skapavati blizu ljudskih bića. Noću bi se po tijesnim hodnicima i uličicama jasno čulo kako pocikuju u smrtnoj borbi. Ujutro bi ih našao gdje su se pružili u kanalu uz cestu: iz šiljaste im njuške viri krvavi cvijet; jedni naduti i truli, drugi ukočeni i tvrdi, a brci im još strše. I u samome gradu nalazile bi se manje hrpe po stubištima ili dvorištima. Dolazili bi također u neke uredske prostorije da uginu pojedinačno; dolazili bi na školska igrališta, a katkada i na kavanske terase. Naši sugrađani nailazili su na štakore na najprometnijim mjestima grada. Stari trg u središtu grada, bulevari, obalna promenada - bijahu mjestimice onečišćeni. Očišćen u zoru od uginulih životinja, grad bi se njima kroz dan ponovo napunio. Dešavalo se da po koji noćni šetač osjeti pod svojom nogom gibljivu masu svježe crkotine. Rekao bi čovjek da se zemlja u koju su bile usađene naše kuće oslobađa svojih otrovnih sokova te pušta da se na njenoj površini pojave gnojni čirovi koji su se dotad razvijali u njenoj nutрини. Zamislite samo kako je naš pitomi gradić bio osupnut i zaprepašten, nalik na zdrava čovjeka čija je gusta krv počela najednom stvarati čuda.

Stvari su došle tako daleko da je agencija »Infordok« (Informacije, dokumentacija, obavijesti o bilo kojem predmetu) objavila u svojoj besplatnoj emisiji preko radija da je samo dvadeset petoga toga mjeseca pokupljen i spaljen šest tisuća dvjesto trideset i jedan štakor. Ta brojka, potkrepljujući svakodnevne prizore koje je svatko u gradu poznao, znatno je povećala zabunu. Dotada su to ljudi smatrali nezgodom koja je, istina, neprilična, pa i odvratna, ali ništa više. Sada su pak primijetili da se u toj pojavi kojoj se još ne može ocijeniti doseg, ni odrediti uzrok, krije neka prijetnja. Samo je stari astmatični Španjolac dalje trljao ruke i ponavljao sa senilnim zadovoljstvom: »Izlaze, izlaze!«

Dana 28. travnja »Infordok« objavi oko osam tisuća štakora, a tjeskoba u gradu dosegnu vrhunac. Ljudi su počeli zahtijevati radikalne mjere i optuživati vlasti, a neki koji su imali kuće uz more, stadoše govoriti da će se onamo povući. No sutradan je agencija objavila da je fenomen naglo prestao i da je deratizacijska služba skupila tek neznatnu količinu uginulih štakora. Grad je odahnuo.

Ipak je istoga tog dana u podne dr. Rieux, zaustavivši auto pred kućom, spazio na kraju ulice pazikuću koji je mučno hodao: glavu je opustio, ruke i noge raširio, pa je bio nalik na pajaca koji smiješno pokreće nogama i maše rukama kad se potegne za konac. Starac je uhvatio ispod ruke svećenika koga doktor prepozna. Bijaše to otac Paneloux, učeni i borbeni jezuit koga bi koji put sretao, a bio je veoma cijenjen u našem gradu pa su ga štovali i oni koji ne mare za religiju.

Pričekao ih je. Starome su Michelu oči blistale, a pluća su mu radila poput mijeha. Nije se dobro osjećao pa se htio prošetati. Ali osjetivši žestoke boli na vratu, ispod pazuha i u preponama, morade se okrenuti kući i zamoliti oca Panelouxa da mu pomogne.

- »Nadošlo« mi je kao neki otok - reče on. - Mora da sam se »pretegnuo«.

Pruživši ruku kroz okno automobila, doktor prođe prstom oko vrata koji mu je pružao Michel. Na bazi se stvorio neki čvor, tvrd kao drvo.

- Lezite u postelju, izmjerite temperaturu, posjetit ću vas poslije podne.

Pošto je pazikuća otišao, Rieux upita Oca Panelouxa što misli o toj štakorskoj aferi.

- Oh - reče pater - to mora da je neka epidemija - a njegove se oči nasmiješiše iza okruglih naočala.

Nakon objeda Rieux ponovno pročita telegram lječilišta, koje mu je javljalo dolazak njegove žene. Uto zazvrči telefon. To ga je zvao jedan od njegovih bivših pacijenata, općinski

činovnik. Dugo je patio od suženja aorte, a kako je bio siromašan, Rieux ga je liječio besplatno.

- Da - reče - znam da me se sjećate. No radi se o nekom drugom. Dođite brzo; kod moga susjeda nešto se dogodilo.

Zadihao se govoreći. Rieux pomisli na pazikuću i odluči da ga posjeti kasnije. Nekoliko minuta nakon naziva uđe u nisku kuću Faidherbove ulice, na gradskoj periferiji. Na stubištu koje bijaše hladovito i smrdljivo sreće Josepha Granda, općinskog činovnika, koji mu je silazio u susret. Bijaše to čovjek pedesetih godina, dugačak, pognut, uskih ramena i mršavih udova; imao je žute brkove.

- Bolje je - reče stigavši do Rieuxa - no mislio sam da će preminuti.

Useknuo se. Na drugom i posljednjem katu, na lijevim vratima, Rieux pročita napisano crvenom kredom: »Uđite, ja sam obješen!«

Uđoše. Nad prevaljenim je stolcem visilo uže, pošto je stol gurnut u kut. No uže je visilo prazno.

- Skinuo sam ga na vrijeme - govorio je Grand, koji kanda uvijek bijaše u potrazi za riječima, premda se izražavao nadasve jednostavno. - Upravo sam izlazio kad začuh štropot. Kad sam vidio natpis, kako da vam kažem, mislio sam da je to neka šala. No on je zajauknuo tako čudno, a moglo bi se reći i strašno.

Počešao se po glavi.

- Držim da to mora biti bolno... Onda sam ušao, naravno!

Zatvorili su vrata i zastali na pragu svijetle i zračne sobe, koja je bila siromašno namještena. Omalen čovjek okrugla lica ležao je na mesingastu krevetu. Snažno je disao i gledao ih zakrvavljenim očima. Doktor se ne mače. Između udisaja i izdisaja kao da sluša smrtnu ciku štakora. No nigdje se ništa nije micalo. Rieux pođe prema postelji. Čovjek nije pao svisoka, ni odviše naglo: kralješci su izdržali. No malo asfiksije, dabome. Trebat će rendgenski snimak. Dade mu injekciju kamforova ulja i reče da će za nekoliko dana sve biti u redu.

- Hvala, gospodine doktore - reče pacijent prigušenim glasom.

Rieux upita Granda je li obavijestio policiju, a činovnik se smete, kao da je kriv:

- Ne - reče - ne! Mislio sam da je najpreče...

- Jasno! - prekinu ga Rieux. - Ja ću se pobrinuti.

No u taj čas bolesnik se trže i sjede u postelji, uvjeravajući doktora da to nije potrebno.

- Umirite se - reče Rieux. - Nije to ništa, vjerujte, ali ja moram podnijeti prijavu.

- Oh! - odvrati bolesnik.

I spusti se natrag u postelju, zabaci glavu i stade grčevito plakati. Grand, koji je za to vrijeme natezao svoj brk, sada mu se prikuči.

- Hajde, gospodine Cottard - reče on - morate shvatiti.

Doktor je tako reći odgovoran. Kad bi vam dunulo u glavu da pokušate iznova...

No Cottard reče, obliven suzama, da neće više nikada, da ga je bila uhvatila panika i da sada želi samo da ga puste na miru. Rieux je pisao recept.

- Dobro - reče. - Pustimo sada te stvari. Doći ću opet za dva-tri dana. Ali nemojte praviti gluposti.

Napolju reče Grandu da mora izvijestiti policiju, no da će reći komesaru da ne poduzme istragu prije dva dana.

- Ove noći treba na nj pripaziti. Ima li rodbine?

- Ne znam da li je ima. No mogu ja.

Stresao je glavom.

- A vidite, mogu reći da ga i ne poznam. No moramo pomagati jedni drugima.

Prolazeći hodnikom, Rieux je mehanički pogledao kutove i zapitao Granda jesu li štakori potpuno nestali iz njegove četvrti. Činovnik nije znao o tome ništa. Pričali su mu doduše o toj stvari, ali on ne pridaje mnogo važnosti takvim glasinama.

- Imam druge brige - reče.

Rieux mu je već stiskao desnicu. Žurilo mu se k pazikući pa da onda napiše ženi pismo.

Kolporteri večernjih novina izvikivahu da je najezda štakora zaustavljena. No Rieux nađe svog bolesnika gdje se nagnuo iz kreveta, samo što nije ispao, i silno se napinje, bacajući ružičastu žuč u limenu posudu za smeće. Nakon dugotrajnih napora, pazikuća je, sav usopljen, ponovo legao. Temperatura je dosegla 39,5, a limfne žlijezde na vratu veoma su mu natekle, natekli su i udovi a dvije tamne mrlje širile su se po slabinama. Tužio se da ga sada boli »iznutrica«.

- Pali - govorio je - taj me gad pali!

Jezik mu je bio čađast i odebljao pa je žvakao pojedine riječi, a izbuljene, okrugle oči, što ih je podigao prema doktoru, caklile su se od suza što ih je izazvala glavobolja.

Njegova je žena tjeskobno pogledala Rieuxa koji je uporno šutio.

- Doktore - reče ona - što mu je?

- Moglo bi biti svašta. Zasada nije sigurno. Do navečer dijetna hrana i nešto za čišćenje. Neka mnogo pije.

Pazikuću je upravo morila žeđ.

Vrativši se kući, Rieux telefonira kolegi Richardu; to je bio jedan od najviđenijih liječnika u gradu.

- Ne - reče Richard - nisam primijetio ništa izvanredno.

- Groznica s lokalnom upalom?

- E jesam, jesam, dva slučaja s jako upaljenim limfnim žlijezdama.

- Abnormalno jako?

- Hm - odvrati Richard - normalno i abnormalno, to su, znate i sami...

No bilo ovako ili onako, pazikuća je navečer bulazio i grdio štakore. Temperatura se popela na 40 stupnjeva. Rieux pokuša fiksacijski apsces. Kad ga je zapekao terpentini, pazikuća je zaurao: »Svinje!«

Žlijezde su se još povećale, a bile su na opip tvrde kao drvo. Žena se bolesnikova silno prepala.

- Ostanite budni - reče joj doktor - i zovnite me ako ustreba.

Sutradan, 30 travnja, mlaki je vjetroc puhao s modro-vlažnog neba. Donosio je miris cvijeća koji je dopirao s najudaljenije periferije. Jutarnji se žamor po ulicama činio življim i veselijim nego obično. Čitav je naš gradić, oslobođen mukle zebnje koja ga je mučila prošle sedmice, osjećao taj dan kao dan obnove. I Rieux, koga je umirilo pismo što ga je primio od žene, siđe laka srca k pazikući. I doista, temperatura je izjutra spala na 38 stupnjeva. Delirantno je stanje prestalo. Bolesnik se, oslabljen, smješkao u svom krevetu.

- Bolje je, zar ne, gospodine doktore? - reče žena.

- Počekajmo.

No u podne se groznica ponovo javi, a temperatura se u jednom mahu pope na 40. Bolesnika je ponovo zahvatio delirij, a vratilo se i bacanje. Vratne žlijezde bijahu veoma osjetljive na opip, a bolesnik kao da se trudi da drži glavu što dalje od tijela. Njegova je žena sjedila na podnožju kreveta, ruke je položila na pokrivač i držala nježno bolesnikove noge. Gledala je Rieuxa.

- Čujte - reče ovaj - moramo ga izolirati i pokušati posebno liječenje. Telefonirat ću u bolnicu; otpremit ćemo ga bolničkim kolima.

Dva sata kasnije, u kolima, doktor i žena naginjahu se nad bolesnika. Iz njegovih usta, koja su bila obložena fungoznim izraslinama, izlazile su nepotpune riječi i rečenice: »Štakori«, reče, »Štakori...« Zelenkast, usne kao od voska, vjeđe kao od olova, dah isprekidan i kratak, razapet oteklim žlijezdama, uronjen u svoj ležaj, kao da ga hoće za sobom zatvoriti i kao da ga nešto,

došavši iz dubine zemlje zove i doziva bez prestanka - pazikuća se gušio pod nevidljivom morom. Žena je plakala.

- Zar više nema nade, gospodine doktore?

- On je mrtav - odvrati Rieux.

Može se reći da je smrt pazikuće obilježila konac perioda koji bijaše ispunjen nejasnim i čudnim znakovima te početak jednog drugog, razmjerno težeg, kad se zbunjenost prvog doba pretvarala pomalo u paniku. Naši građani nisu nikada pomislili - sada im je to bilo potpuno jasno - da bi njihov gradić mogao biti naročito podesno mjesto gdje će štakori ugibati na suncu i pazikuće umirati od čudnih bolesti. S toga gledišta oni su bili u zabludi, a njihove je nazore trebalo podvrći reviziji. Da je sve stalo pri tome, navike bi zacijelo prevladale i nikome ništa. No drugi među našim sugrađanima koji nisu uvijek bili ni pazikuće, ni siromasi, morali su poći putem kojim je prvi pošao gospodin Michel. Toga časa počеше se ljudi plašiti, a potom i razmišljati.

Ipak prije nego što uđe u potankosti, razmatrajući ove događaje, pripovjedač smatra korisnim da o periodu koji je netom opisan dade svjedočanstvo drugoga jednog svjedoka. Jean Tarrou, koga smo sreli već na početku pripovijesti, nastanio se u Oranu nekoliko sedmica prije, boraveći u velikom jednom hotelu u gradskom centru. Bio je očito dosta imućan da živi od svojih prihoda. No premda se grad priučio na nj, nitko nije znao otkuda dolazi, ni zašto je ovdje. Čovjek bi ga sretao na svim javnim mjestima. Otkako je počelo proljeće, vidjeli su ga mnogo na plaži: često je plivao i vidjelo se jasno kako u tom uživa. Dobričina, uvijek nasmiješen, on je, rekao bih, volio sve prirodne užitke, ali im nije robovao. Doista, ljudi su primijetili samo to: da se mnogo druži sa španjolskim plesačima i sviračima koji su dosta brojni u našem gradu. To mu je bila jedina navika.

Svakako i njegove bilješke tvore neku vrstu kronike o tome teškom razdoblju. No ta je kronika nešto posebno jer kao da najradije bilježi stvari beznačajne i sitne. U prvi mah, čovjek bi mogao pomisliti da se Tarrou dovijao, gledajući stvari i bića kroz debeli kraj dalekozora. U općoj pometnji on se, općenito uzevši trudio da bude povjesničar onoga što nema povijesti. Tu bismo mogli požaliti, zaključujući odatle da taj čovjek nema možda dovoljno srca. Ipak je sigurno da te bilješke pružaju kronici toga razdoblja mnoštvo sporednih pojedinosti koje su također važne; a njihova će bizarnost spriječiti da tu zanimljivu osobu olako osudimo.

Prve bilješke što ih je Jean Tarrou unio u svoje papire, datiraju od njegova dolaska u Oran. One pokazuju, odmah s početka, čudno neko zadovoljstvo što se, eto, našao u gradu koji je sam po sebi tako ružan. Potanko opisuje oba brončana lava koji rese gradsku vijećnicu, a zatim se daje na dobrohotna razmatranja o pomanjkanju drveća, o nezgrapnim kućama i apsurdnome planu grada. Tarrou umeće i dijaloge što ih je čuo u tramvaju ili na ulici, ne dodajući nikakav komentar, osim za jedan razgovor, koji se odnosio na nekoga Campsa. Tarrou je prisustvovao razgovoru dvojice tramvajskih konduktera:

- Ti si poznavao Campsa? - rekao je prvi.

- Campsa? Onoga dugonju s crnim brkovima?

- Jest. Bio je skretničar.

- Tako je.
- I, eto, umro.
- Ah, a kada?
- Nakon one zgrade sa štakorima.
- Vidi vruga! A što mu je bilo?
- Ne znam, groznica. I onda, znaš, nije bio snažan. Imao je pod pazuhom čirove. Nije bio dosta otporan, eto.
- A ipak mi se činilo da je kao svi drugi.
- Ne, ne; bio je slab na plućima, a svirao je u limenoj glazbi. A puhati uvijek u trubu troši pluća.
- Ah - odvrati drugi - kad je čovjek bolestan, neka ne puše u trubu.

Nakon tih primjedbi Tarrou se zapitao zašto je Camps pristupio glazbenom društvu kad su se tome protivili njegovi najočitiji interesi. Pitao se koji su ga duboki razlozi potakli, da stavi život na kocku samo da u nedjelju može obilaziti gradom kao član limene glazbe?

Tarroua se zatim dojmio, rekao bih povoljno, prizor koji se često odigravao na balkonu, sučelice njegovu prozoru. Njegova je soba gledala, naime, na malu poprečnu ulicu, gdje su spavale mačke u sjeni zidova. Svakoga dana, nakon objeda, u doba kad cijeli grad drijema, jedan bi se starčić pojavio na suprotnom balkonu. Njegova je kosa bila bijela i pomno začašljana, a držao se uspravno i strogo u svom odijelu vojničkoga kroja. Takav bi stao na balkon i počeo dozivati mačke, govoreći: »Mic! mic!« Srdačno i rezervirano u isti mah. Mačke bi dizale glavu i onako sanene, blijedo pogledavale, ali se ne bi odmah makle. Starčić je, međutim, razdirao komadiće papira i spuštao ih na ulicu, a životinje, privučene ovom kišom bijelih leptira, uzeše se primicati, pružajući kolebljivo šapu prema posljednjem komadiću papira. Tada bi starčić pljunuo snažno i precizno na mačku, a kad bi jedan od njegovih ispljuvaka pogodio cilj, on bi se nasmijao.

Tarroua je definitivno predobio trgovački karakter grada, jer vanjština, živost, pa i same radosti i zabave - sve je to rekao bih, diktirano potrebama trgovine. Ta osebnost, to je izraz kojim se služi u svojim bilješkama, njemu se veoma svidjela, a jedna od njegovih pohvalnih napomena završava čak uzvikom: Napokon! To je jedino mjesto gdje putnikove bilješke poprimaju neko osobno obilježje. No teško je presuditi što to znači i je li to ozbiljno. Tako, na primjer, iznijevši da je otkriće jednoga crknutog štakora potaklo hotelskog blagajnika da pogriješi u računu, Tarrou dodaje nesigurnijom rukom, tako da je rukopis -inače veoma čitljiv - na tome mjestu manje jasan: Pitanje: kako da čovjek postigne da ne gubi vrijeme? Odgovor: osjetiti ga u svoj njegovoj duljini. Sredstva: provoditi dan u čekaonici zubara, na neudobnoj stolici; živjeti na svom balkonu nedjeljom poslije podne; slušati predavanja na jeziku koji ne razumijemo; odabirati željezničke veze koje su što dulje i što neugodnije i putovati, naravno, stojeći; stajati u repu pred kazališnim šalterima, a ne uzeti karte itd. itd. No odmah nakon tih zastranjivanja, bilješke donose točan opis naših tramvajskih kola koja imaju oblik čamca, koja

su neodređene boje i obično prljava. A ta razmatranja završava primjedbom: To je važno i spomena vrijedno, što ne objašnjava ništa.

No evo za svaki slučaj Tarrouove obavijesti o štakorima:

Danas je starčić od preko puta zbunjen i razočaran. Nema više mačaka. One su zaista nestale: uzbuđuju ih crknuti štakori koji se nalaze u velikom broju po ulicama. Držim da mačke nikako ne jedu crknute štakore. Sjećam se da to moje nisu mogle ni smisliti. Ipak se moraju vrsti po podrumima, a starčić se zbunio. Nije tako pomno očešljan i nije tako krepak. Osjeća se da je nemiran. Nakon nekoliko trenutaka vratio se u kuću. No jednom je pljunuo, uprazno.

U gradu je danas zaustavljen tramvaj, jer je u kolima nađen uginuli štakor koji je onamo stigao bog bi znao kako. Dvije ili tri žene izadoše. Štakor je izbačen. Tramvaj je krenuo dalje.

U hotelu mi je noćni čuvar, čovjek dostojan povjerenja, rekao da ti štakori slute na zlo i da očekuje neku nesreću. »Kad štakori napuštaju brod...« Rekao sam da je to istina za brodove, no da nije provjereno što se tiče gradova. Ipak je njegovo uvjerenje nepokolebljivo. Zapitao sam ga kakva se nesreća - po njegovu mišljenju - sprema. Nije znao odgovoriti, jer da se nesreća ne može nikad predvidjeti. Ali ne bi se čudio kad bi kakav potres ispunio njegova predviđanja. Priznao sam da je to moguće, a on me upitao da li me to uznemiruje. »Jedina stvar, koja me zanima«, rekoh mu ja, jest »kako ću naći nutarnji mir.« On me potpuno shvatio.

U hotelskom restoranu ima čitava jedna obitelj koja je vrlo zanimljiva. Otac je visok i mršav, odjeven u crno s tvrdim ovratnikom. Sredina mu je lubanje ćelava, a s obje strane ima čuperke prosijede kose, zdesna i slijeva. Male, okrugle oči koje imaju tvrd izraz, sitan nos, vodoravna usta - sve mu to daje vanjštinu sove kukuvije koja je dobro odgojena. Dolazi uvijek prvi do ulaza, onda se ugiba, izmiče i pušta pred sobom sitnu ženicu, koja je nalik na crnoga miša, a onda tek ulazi on, vodeći za sobom dječaćića i djevojčicu koji su odjeveni kao cirkuski psići. Stigavši do stola, čeka da se najprije smjesti supruga, onda sjeda on, a konačno se mogu popeti na stolicu i oba pudlića. Svojoj ženi i djeci kaže vi; njoj kazuje ugladne zlobnosti, a svojim baštinicima priopćuje konačne sudove protiv kojih nema priziva: »Nicole, vi se vladate savršeno antipatično!« A djevojčica je spremna da zaplače. To i treba.

Jutros je dječaćić, uzbuđen štakorskim zgodama, htio za vrijeme objeda kazati koju:

— Kod stola se ne govori o štakorima, Philippe. Zabranjujem vam da ubuduće izgovorite tu riječ — reče on.

— Vaš otac ima pravo - reče crni miš.

Pudlići su zaboli nos u kašicu, a sova je zahvalila jedva primjetljivim kimanjem glave.

Usprkos tome lijepom primjeru, u gradu se mnogo govori o tim štakorima. Umiješale se i novine. Mjesna kronika, koja je inače raznolika, ispunjena je sada kampanjom protiv gradske uprave: »Jesu li naši gradski oci uočili opasnost koja prijete od crkotina glodavaca kad one počnu trunuti?« Direktor hotela ne može govoriti ni o čemu drugom. Naći štakore u liftu pristojnog hotela, tu čovjeku staje pamet. Da bih ga utješio, rekoh mu:

— Ma svi drugi istu muku muče!

— Točno — odvratio je on mi smo sada kao svi drugi.

On mi je prvi govorio o prvim slučajevima te čudne groznice koja počinje ljude zabrinjavati. Jedna je od njegovih sobarica oboljela od te bolesti.

— No sigurno nije priljepčivo — istakao je žurno.

Rekao sam mu da mi je to svejedno.

— Ah, vidim da je gospodin kao i ja; gospodin je fatalist.

Nisam rekao ništa takvo, a osim toga nisam fatalist. To sam mu i priopćio...

Od tog vremena Tarrouove bilješke otkrivaju potanje što je i kako je s tom groznicom koja je počela uznemirivati javnost. Zabilježivši da je onaj starčić pronašao opet mačke, pošto nestade štakora, pa sada strpljivo nišani i oštro puca, Tarrou je dodao da se pojavilo desetak slučajeva spomenute groznice i da je većina tih oboljenja završila smrću.

Kao neku vrstu dokumenta možemo na koncu prenijeti ovdje portret Rieuxa, kako ga je nacrtao Tarrou. Koliko pripovjedač može prosuditi, taj je portret vjeran:

Čini se, da mu je trideset i pet godina. Srednjeg stasa. Plećat. Lice gotovo četverouglasto. Oči tamne i ravne, ali čeljusti izbočene. Nos velik, ali skladan. Crna kosa, kratko šišana. Usta zavinuta, usne pune i uvijek stisnute. Nešto je nalik na sicilijanskog seljaka: na nj podsjeća svojom tamnom puti, crnom kosom i tamnim odijelima, koja mu svojim tonom dobro pristaju.

Hoda brzo. Silazi s pločnika ne mijenjajući brzinu, no dva puta od tri uspet će se na susjedni pločnik, poskočivši malko. Rastresen je za volanom automobila i često strelicu, koja označuje smjer, ostavlja dignutu, premda je zaokret izvršen. Uvijek gologlav. Izraz lica pametan i obaviješten.

Tarrouove su brojke bile točne. Dr. Rieux dobro je to znao. Pošto je tijelo pazikuće izolirano, on je telefonirao Richardu da se raspita o tim ingvinalnim upalama (*).

* Ingvinalna upala - oticanje žlijezda u preponama.

- Ja to naprosto ne razumijem - odgovorio je Richard. - Dva mrtva; jedan za četrdeset i osam sati, drugi za tri dana. Drugoga sam ostavio ujutro kao rekonvalescenta.

- Javite mi ako budete imali još takvih slučajeva - reče Rieux.

Nazvao je još nekoliko liječnika. Anketa koju je tako proveo iznijela je najavu dvadesetak sličnih slučajeva u nekoliko dana. Gotovo svi su bili smrtni. Onda zatraži od Richarda, koji je bio tajnik liječničke komore u Oranu, neka poradi oko toga da novi slučajevi budu izolirani.

- Ne mogu ja tu ništa - reče Richard. - To može odrediti samo viša upravna vlast. Uostalom, tko vam kaže da postoji opasnost zaraze?

- Nitko mi to ne kaže, no simptomi su alarmantni.

Richard je ipak držao da »nije kompetentan.« Jedino što može jest da govori s prefektom.

No dok su tamo vođeni razgovori, vrijeme se pokvarilo. Sutradan nakon smrti pazikuće, gusta je magla zastrla nebo. Diluvijalni pljuskovi survali su se na grad; olujna zapara zavlada nakon tih proloma oblaka. I sâm je more izgubilo svoju tamnu modrinu i, pod tmurnim nebom, poprimalo srebrne i željezne odraze od kojih bi čovjeka zaboljele oči. Vlažna vrućina toga proljeća poticala je želju za ljetnom žegom. Grad koji se dizao u spirali, a prema moru je bio gotovo zatvoren, kao da je obamro. Vladalo je sumorno mrtvilo. Usred ožbukana zida, među ulicama s prašnim izlozima, na prljavožutim tramvajima, čovjek se svuda osjećao kao sužanj atmosfere. Samo se stari Rieuxov bolesnik radovao tom vremenu, jer ga je morila astma.

- Peče, peče - govorio je on - to je dobro za bronhije.

Peklo je doista, ali ni više ni manje nego što »peče« groznica. Čitav je grad bio grozničav, tako se bar činilo dr. Rieuxu onoga jutra kad se uputio u Faidherbovu ulicu da prisustvuje istrazi o Cottardovu pokušaju samoubojstva. Ipak mu se taj dojam činio nerazuman. Objašnjavao ga je time, što je on -Rieux - iznerviran, što je zaokupljen brigama i poslom pa je zaključio da je krajnje vrijeme da se malko sredi i prikupi svoje misli.

Kad je stigao, komesara još nije bilo na licu mjesta. Grand je čekao na hodniku; odlučio je da najprije uđu k njemu, ostavivši vrata otvorena. Općinski je činovnik stanovao u dvjema sobama koje su bile oskudno namještene. Isticala se samo polica od sirova drva, a na njoj dva ili tri rječnika te jedna crna ploča na kojoj su se još mogle čitati napola izbrisane riječi »cvjetne aleje«. Po Grandu, Cottard je dobro proveo noć. No ujutro se probudio s glavoboljom, nesposoban da bilo kako reagira. Grand bijaše vidljivo umoran i nervozan; hodao je gore-dolje, otvarajući i zatvarajući debeli fascikl koji se nalazio na stolu, a bio je pun ispisanih listova.

Ipak je priopćio doktoru da Cottarda jedva poznaje no drži da isti ima nešto imetka. Cottard je čudan svat. Dugo su se njihovi odnosi ograničavali na uzajamno pozdravljanje, kad bi se sreli na stubama.

- Samo sam dva puta s njime razgovarao. Ima nekoliko dana što mi je na hodniku ispala kutija sa šarenim kredama, koju sam nosio kući. Bilo je tu crvenih i modrih kreda. Uto je Cottard izašao na hodnik i pomogao mi skupljati krede. Pitao me čemu služe te raznobojne krede.

Grand mu je tada rastumačio da kuša osvježiti svoje znanje latinskog jezika. Otkako je izašao iz srednje škole, njegovo je znanje izbledjelo.

- Da - reče doktoru - uvjeravaju me da je to korisno, ako hoćemo dobro poznavati smisao francuskih riječi.

Stoga ispisuje na ploči latinske riječi. Modrom kredom bilježi onaj dio riječi koji se mijenja prema deklinaciji i konjugaciji, a crvenom onaj koji se nikad ne mijenja.

- Ne znam je li me Cottard dobro shvatio, ali mi se učinilo da ga zanima. Onda je zatražio jednu crvenu kredu. Ja sam se malo iznenadio, ali napokon... Nisam da bome mogao predvidjeti da će to poslužiti njegovu... naumu.

Rieux upita o čemu su drugi put razgovarali. No praćen svojim tajnikom, došao je uto komesar i zaželio da najprije sasluša Grandovu izjavu. Doktor primijeti da Grand, govoreći o Cottardu, zove svoga susjeda »očajnikom«. Jednom je, štoviše, upotrijebio izraz »kobna odluka«. Raspraviše motive samoubojstva, a Grand se pokaza sitničav cjepidlaka u biranju izraza. Konačno se složiše, kazujući »intimne brige i tegobe«. Komesar upita je li što u Cottardovu držanju dalo naslutiti da je - kako reče -stvorio »odluku«.

- Jučer je pokucao na moja vrata - reče Grand - tražio je šibice. Dadoh mu svoju kutiju. Ispričao se, rekavši, da među susjedima... Onda me stao uvjeravati da će mi kutijicu vratiti. Rekoh mu neka je zadrži.

Komesar zapita svjedoka je li mu se Cottard učinio neobičan.

- Neobično mi se učinilo to što je, rekao bih, htio zapodjeti razgovor. No ja sam bio baš u poslu.

Obrati se Rieuxu i doda kao da se stidi:

- Privatan posao!

Komesar htjede međutim vidjeti bolesnika. No Rieux bijaše mišljenja da Cottarda valja najprije pripremiti. Ušavši u sobu, nađe ga u krevetu: bio je odjeven u sivkasti flanel, trup je držao uspravno, a tjeskobno je pogledavao prema vratima.

- Policija, je li?

- Da - reče Rieux - nemojte se uzrujavati. Dvije-tri formalnosti i imat ćete mira.

No Cottard odvrati da to nema smisla i da ne voli policiju. Rieux postade nestrpljiv.

- Ni ja je ne obožavam. Radi se o tom da brzo i točno odgovorite na njihova pitanja, i bog!

Cottard zašuti, a doktor se okrene da će izaći. No mali ga je čovjek stao dozivati, a kad se približio postelji, uzeo ga je za ruke:

- Ne smiju dirati bolesnika, čovjeka koji se objesio, zar ne, gospodine doktore?

Rieux ga časkom promotri, a onda mu reče da o tome nije bilo nikada govora i da je, osim toga, ovdje i on da štiti svoga pacijenta. Njemu kao da je odlanulo, a Rieux uvede komesara.

Cottardu bude pročitan Grandov iskaz, a onda ga komesar upita može li potanje odrediti što ga je nagnalo na taj čin. Cottard odvrati, ne gledajući komesara, da su to bile »intimne brige i tegobe, da, upravo tako«. Komesar je stao navaljivati, ne bi li se izjasnio hoće li još jednom pokušati. Cottard, koji se uzbudio, reče da neće i da hoće samo da ga puste na miru.

- Moram vas upozoriti - reče komesar gotovo ljutito da ste zasad vi onaj koji drugima ne da mira.

Ali na Rieuxov znak ostadoše pritom.

- Shvatit ćete - reče komesar izlazeći - takve su nam stvari deveta briga otkako se pojavila ta groznica...

Upita doktora je li stvar ozbiljna, a Rieux odgovori da ne zna.

- To je samo vrijeme - zaključio komesar.

Da, bijaše to zacijelo vrijeme. Tokom dana sve se čovjeku ljepilo u rukama, a Rieux je pri svakome liječničkom posjetu osjećao kako njegove bojazni rastu. Navečer istoga dana, na periferiji, jedan se susjed staroga astmatičara hvatao za prepone i vraćao u deliriju. Limfne su žlijezde bile mnogo krupnije nego u pazikuće. Jedna se zagnojila i doskora se otvorila kao gnjili plod. Vrativši se kući, Rieux telefonira oblasnom skladištu lijekova. Njegove profesionalne bilješke toga dana spominju samo: »Negativan odgovor«. I već su ga svi zvali drugamo poradi sličnih slučajeva. Apscese je trebalo otvoriti, to je bilo očigledno. Dva zareza kirurškim nožićem, na križ, i žlijezde izbacije gnojnu materiju sa sukrvicom. Bolesnici su krvarili, u teškim bolovima. No zatim bi se na truhu i na nogama pojavile mrlje, jedna bi se žlijezda prestala gnojiti, da bi zatim ponovo otekla. U većini slučajeva bolesnik bi umro, šireći užasan vonj.

Štampa, koja je u pitanju štakora bila tako glagoljiva, sada je šutjela sasvim. Štakori, naime, ugibaju na ulici, a ljudi umirahu u svojim kućama. A novine se brinu samo za ulicu. No prefektura i općinska uprava stadoše se pitati što je? Dok je svaki liječnik znao za dva ili tri slučaja, nikome nije palo na pamet da štogod poduzme. No bilo je samo dovoljno da se netko sjeti i zbroji sve slučajeve. Zbroj bijaše porazan. Za samih nekoliko dana smrtni se slučajevi umnožiše, a oni koji su se bavili tom čudnom bolešću moradoše priznati da je riječ o pravoj pravcatoj epidemiji. To je vrijeme odabrao Castel, Rieuxov kolega, ali mnogo stariji od njega, da bi ga posjetio.

- Vi, naravno, znate što je? - reče.

- Čekam rezultat analiza.

- Ja znam i bez analiza. Jedan dio svoje karijere proveo sam u Kini, a prije dvadesetak godina vidio sam nekoliko slučajeva u Parizu. Samo što se tada nisu usudili nazvati ih pravim imenom. Javno je mišljenje nepovredivo. Samo da ne bude panike! I onda, kako reče jedan kolega: »To nije moguće, svatko zna da je sa Zapada nestala«. Da, svi su to znali osim onih koji su umrli. Hajde, Rieux, vi znate, kao što znam i ja.

Rieux je razmišljao. Kroz prozor svoje radne sobe gledao je kamenito rame morske hridi koja je u daljini zatvarala zaljev. Nebo je, iako plavo, zračilo tupim sjajem koji je sve više blijedio što je popodne odmicalo.

- Da, Castel - reče napokon - gotovo je to nevjerovatno. No čini se zaista kao da je kuga.

Castel ustade i pođe prema vratima.

- Znae što će vam odgovoriti: »Iz umjerenog podneblja nestala je prije mnogo godina.«
- Šta znači »nestala«? - odvrati Rieux sliježući ramenima.
- Da! I ne zaboravite: u Parizu prije dvadeset godina.
- Dobro. Nadajmo se da sada neće biti gore nego je bilo onda. No ipak je to nevjerojatno.

* * *

Prvi put je pala riječ »kuga«. Na tome mjestu naše pripovijesti gdje smo Bernarda Rieuxa ostavili kako gleda kroz prozor, neka pripovjedaču bude dopušteno da opravda neizvjesnost i zbunjenost doktora, to više što je liječnik reagirao veoma slično kao većina naših sugrađana. Elementarne su nepogode doista obična pojava, no ljudi u njih teško vjeruju kad ih snađu. Svijet je doživio toliko kugâ koliko ratova, a ipak kuge i ratovi zateknu ljude uvijek nepripravne. Dr. Rieux bijaše zatečen, kao i naši sugrađani, pa tako valja shvatiti njegovo kolebanje. Tako valja shvatiti i činjenicu da je bio podijeljen između tjeskobe i pouzdanja. Kad bukne rat, ljudi kažu: »To neće trajati, to je preglupo!« Rat je zacijelo »preglup«, ali to ne smeta da ne bi trajao. Glupost je uvijek uporna, svijet bi to primijetio kad ne bi uvijek mislio samo na sebe. Naši su sugrađani bili u tome kao ostali svijet: mišljahu na sebe, bijahu - drugim riječima - humanisti. Nisu vjerovali u spomenute nepogode. Elementarno zlo nije po ljudskoj mjeri, pa čovjek drži da je to nešto irealno, ružan san koji će proći. Ali uvijek ne prolazi nego se nastavlja, a prolaze ljudi i to ponajprije humanisti, jer nisu poduzeli mjere opreza. Naši sugrađani ne bijahu više krivi nego ostali svijet: zaboravili su biti skromni! Mislili su da je njima još uvijek sve moguće, što bi pretpostavljalo da su katastrofe o kojima je riječ nemoguće. Bavili su se dalje svojim poslovima, spremali se na put i stvarali zaključke, imajući svoj sud o ovome ili onome. Kako da misle na kugu, koja ukida budućnost, mijenjanje mjesta i diskusije? Vjerovali su da su slobodni, a nitko neće biti slobodan dok bude elementarnih zala.

Pa i pošto je dr. Rieux priznao pred svojim kolegom da je šaćica bolesnika, rasijanih kojekuda, umrla od kuge bez ikakve predobjave, opasnost mu se još uvijek činila irealnom. Samo kad je netko liječnik zna što je bol, jer ima veću mogućnost predočivanja. Dok je Rieux gledao kroz prozor na svoj grad koji se nije promijenio, jedva da mu se pri pomisli na budućnost malko stužilo, što bi značilo da je nemiran i tjeskoban. Pokušao je skupiti u pameti ono što je znao o toj bolesti. U pamćenju uskrснуše brojke, i on pomisli da je tridesetak velikih epidemija kuge što ih bilježi povijest pokosilo blizu sto milijuna ljudskih života. No što je sto milijuna mrtvih? U ratu čovjek više ne zna što je mrtvac. A kako mrtav čovjek nema konzistencije, nije konkretan ako ga nismo vidjeli, pa sto milijuna mrtvacu, rasijanih diljem povijesti, nije ništa. Magla koju ne možemo oblikovati. Doktor se sjeća da je za kuge u Carigradu umiralo - kako bilježi Prokopije - deset tisuća dnevno. Deset tisuća mrtvih, to je općinstvo velikoga kinematografa pomnoženo pet puta. Evo, što bi trebalo učiniti: skupiti svijet, kad izlazi iz kina, odvesti ljude na gradski trg da ondje umru na kupu. Pet puta... . Onda bi stvar postala malo jasnija. Onda bi se bar mogla staviti poznata lica na te anonimne hrpe. No to se, naravno, ne da izvesti, a zatim, tko pozna deset tisuća lica? Uostalom, ljudi kao što je Prokopije, nisu znali brojiti, to je poznata stvar. U Kantonu je prije sedamdeset godina uginulo od kuge četrdeset tisuća štakora prije nego što se kuga zainteresirala za stanovnike. No 1871. nije bilo mogućnosti da se prebroje štakori. Računalo se približno, naveliko, pa se

pogreške nisu mogle izbjeći. Ipak, ako je štakor dugačak trideset centimetara, četrdeset hiljada štakora koje smo poredali jednoga do drugog, bilo bi...

No doktor je postao nestrpljiv. Gotovo se naljutio. Prepustio se mislima, a to ne valja! Nekoliko slučajeva ne čini epidemiju, dovoljno je poduzeti mjere opreza. I držati se onoga što je uglavljeno: stupor i opća malaksalost, krvave oči, prljava usta, glavobolje, buboni*, strahovita žeđ, delirij, pjege na tijelu, nutarnje boli kao da ćeš se raskinuti, i na kraju svega toga... na kraju svega toga Rieux se sjeti jedne rečenice kojom se u njegovu udžbeniku završavalo nabranje simptoma: »Bilo postaje veoma sitno (pulsus filiformis), a smrt nastupa u povodu neznatne kakve kretnje«. Da, na kraju svega toga puls je sitan i tanak poput konca, a ljudski život visi o koncu. Dvije trećine bolesnika - to je točan postotak - dovoljno je nemirno da učini tu neznatnu kretnju koja će ih survati u propast.

* Bubon (med.) - povećani limfni čvor, karakteristični simptom tzv. bubonske kuge.

Doktor je još uvijek gledao kroz prozor. S jedne strane stakla svježe proljetno nebo, s druge riječ koja još odjekuje odajom: KUGA. Ta riječ ne sadrži samo ono što hoće u nju staviti znanost nego i dugačak niz izvanrednih slika koje nikako nisu u skladu s tim žutim i sivim gradom koji u to vrijeme nije odviše živahan, koji sada ne buči nego tiho bruji, koji je, ukratko rečeno, sretan, ako je moguće biti sretan i turoban u isti mah. Ta mirnoća, nehajna ta spokojnost nijekala je gotovo glasno stare slike o kugi: kužna Atena koju napustiše ptice, kineski gradovi, puni šutljivih ljudi koji su na samrti; robijaši u Marseilleu koji slažu u jamu iznakažene mrtvace s kojih se cijedi gnoj i sukrvica; gradnja velikog zida u Provansi koji je imao zaustaviti kužni vikor kuge; Jaffa i tamošnji odvratni prosjaci; vlažni i truli ležajevi na zemljanom podu carigradske bolnice; bolesnici hvatani kukama; maskirani liječnici za vrijeme »crne smrti«, bludničenje živih na milanskim grobljima; mrtvačka kolica u prestravljenom Londonu, pa noći i dani, ispunjeni uvijek i svagdje beskrajnim krikovima ljudskim. Ne, sve to nije dosta snažno da ubije mir toga dana. S druge strane stakla odjeknulo je najednom zvonce nevidljiva tramvaja i začas opovrgnulo okrutnost i bol. Jedino je more, tamo iza posljednjih kuća koje su odavle nalik na šahovsku dasku, podsjećalo da na svijetu ima stvari koje uvijek prijete jer nikad ne miruju. Dr. Rieux koji je gledao zaljev, sjeti se lomača o kojima govori Lukrecije; lomača što su ih Atenjani, pogođeni epidemijom, dizali na obali mora. Noću bi tamo donosili mrtve, no kako nije bilo dosta mjesta, živi se borahu zubljava da bi smjestili svoje mile i drage, lijući radije krv nego da napuste svoje mrtvace. Čovjek bi mogao zamisliti crveni odraz lomača u mračnim i mirnim vodama, noćne borbe zubljava koje pršte iskrama, a gusti se otrovni dimovi dižu prema nebu koje ih pažljivo prima i dočekuje. Mogao bi se i pobjati...

Ali to časovito ludilo nije odolijevalo razumu. Samo trenutak... Da, izgovorena je riječ »kuga«; istina je da toga časa trese i obara jednu ili dvije žrtve. No zar se to ne može zaustaviti? Treba priznati jasno i glasno ono što se priznati mora; otjerati već jednom beskorisne sjene i poduzeti mjere koje su u takvoj situaciji potrebne. Onda će kuga stati, jer se kuga ne da zamisliti ili je zamišljena krivo. Ako se zaustavi (a to je najvjerojatnije) sve će biti dobro. U protivnom slučaju, znat će se što je, i nema li načina da se čovjek s njome nekako pogodi, da joj se najprije prilagodi, e da bi je poslije svladao.

Doktor otvori prozor, a gradski žamor odjednom se nadme. Iz radionice u susjedstvu dopirao je kratak i ritmički zvižduk mehaničke pile. Rieux se strese. Tu je sigurnost, tu je istina: u svakidašnjem poslu. Ostalo visi na nitima, »ovisi« o neznatnim pokretima; na to se čovjek ne može osvrutati. Glavno je da dobro obavljamo svoj posao.

* * *

Dr. Rieux bijaše dopro dotle u svom razmišljanju, kad mu najave Josepha Granda. Mada je bio općinski činovnik i mada su njegovi poslovi bili veoma različiti, uposlili bi ga od vremena do vremena i u statističkom uredu za osobne podatke. Tako je sada dobio u zadatak da zbraja smrtne slučajeve. A kako je bio od prirode uslužan, pristao je da donese doktoru jednu kopiju svojih podataka.

Doktor ga vidje gdje ulazi sa svojim susjedom Cottardom. Činovnik je mahao listom papira.

- Brojke rastu, gospodine doktore - reče on - jedanaest mrtvih u četrdeset i osam sati.

Rieux pozdravi Cottarda i zapita ga kako se osjeća.

Grand uze objašnjavati kako je Cottard želio da zahvali doktoru i da se ispriča što mu je zadao posla. No Rieux je gledao statistički popis:

- Bilo bi možda vrijeme - reče Rieux - da tu bolest nazovemo pravim imenom. Do sada smo tapkali ne mičući se s mjesta. No dođite sa mnom, moram u laboratorij.

- Da, da - odgovorio je Grand dok su silazili stubama - stvari treba nazvati njihovim imenom. No koje je to ime?

- Ja vam to ne mogu reći, a ne biste imali nikakve koristi da vam i kažem.

- Vidite - nasmiješi se činovnik - nije to tako lako.

Krenuše prema Starome trgu. Cottard je cijelim putem šutio.

Ulice su se počele puniti svijetom. Kratkotrajan sumrak, kakav je u našim stranama, već je uzmicao pred noćnim mrakom, a prve se zvijezde stadoše javljati na obzorju koji je još bio jasan. Za nekoliko trenutaka planule su ulične svjetiljke i potamnjele nebo, a žagor glasova kao da se podigao za jedan ton.

- Oprostite - reče Grand na uglu Staroga trga - moram sjesti u tramvaj. Navečer sam uvijek zauzet. A kako se kaže u mome kraju: »Ne odgađaj za sutra...«

Rieux je već primijetio kako Grand, rođen u Montélimaru, rado citira riječi i uzrečice svoga zavičaja, dodajući banalne izraze koji nisu niotkuda, kao »bajno vrijeme« ili »čarobna rasvjeta«.

- Ah - klikne Cottard - živa je istina. Poslije večere ne možeš ga izvući iz kuće.

Rieux upita Granda radi li za općinu. Grand odvrati ne; radi za sebe.

- Ah - reče Rieux da bi nešto rekao - a stvar napreduje?

- Na toj stvari radim godine i godine, pa mora da napreduje, premda u drugu ruku napredak nije velik.

- O čemu se zapravo radi? - upita doktor, zaustavivši se.

Grand progovori brzo i nejasno, namještajući svoj okrugli šešir nad svojim velikim ušima. Rieux shvati vrlo mutno da se radi o razmahu neke ličnosti, što li? No činovnik se već oprštao i, krenuvši sjenovitim bulevarom Marne, čvrsto zagrabilo sitnim korakom. Na pragu laboratorija Cottard reče doktoru kako bi ga želio posjetiti da ga upita za savjet. Rieux, koji je gužvao u džepu statistički izvještaj, reče mu neka dođe u ordinaciju, ali se onda predomisli; sutra će ionako u njegovu četvrt pa će ga sam posjetiti i to potkraj popodneva.

Ostavivši Cottarda, doktor primijeti da misli na Granda. Zamisli ga usred kuge, ne ove ovdje koja zacijelo neće biti ozbiljna, nego jedne od velikih kuga o kojima priča povijest. »To je vrsta ljudi koji u takvim slučajevima bivaju pošteđeni.« Sjetio se da je čitao kako kuga šteti ljude slabe konstitucije i razara najradije snažno ustrojstvo. I dok je ovako mislio, njemu se učini da je činovnik pomalo tajnovit.

Na prvi pogled Joseph Grand bijaše mali općinski činovnik, kakvim se pričinjao. Visok i mršav, on je plutao unutar odijela, koje bi uvijek bilo preveliko, obmanjujući se da će mu tako korisnije poslužiti. Sačuvao je, doduše, većinu zubi na donjim desnim, ali je zauzvrat, gornja čeljust bila potpuno prazna. Njegov podsmijeh koji je najčešće podizao gornju usnu činio je njegova usta sjenovitima. Dodamo li tome portretu hod i držanje sjemeništarca, umijeće da hoda uza zid, kao da će ga ostrugnuti, i da klizne nečujno u vežu, pa vonj podruma i dima, sve znakovi kojima se očituje neznatnost i neznačajnost - priznat ćemo da tog čovjeka nije moguće zamisliti drugdje nego pred pisaćim stolom, gdje pomno ispituje općinsku tarifu za gradska kupališta ili prikuplja (za nekog mladog referenta) podatke o novoj taksi za odvoz kućnog smeća. I čovjek nepristran morao bi pomisliti da je Joseph Grand rođen zato da vrši skromne i nevidljive, ali neophodne funkcije nižega općinskog činovnika koji radi privremeno za šezdeset dva franka i trideset santima dnevno.

To je prema njegovim izjavama - pisalo na njegovu službeničkom listu nakon riječi: kvalifikacije. Pošto se prije dvadeset i dvije godine, postigavši diplomu koju zbog siromaštva nije mogao nadopuniti višim sveučilišnim častima, prihvatio službe, njemu su obećali da će biti u najkraće vrijeme »sistemiziran«. Trebalo je samo da se neko vrijeme iskaže u poslu, baveći se osjetljivim pitanjima koja bi se nametala općinskoj upravi. Onda će bezuvjetno biti imenovan referentom, što će mu omogućiti da živi kao imućan čovjek. Tako su ga uvjerali. Joseph

Grand nije bio karijerist, o tome je svjedočio i turoban osmijeh kojim bi potkrepljivao tu izjavu. No perspektiva da će na pošten način osigurati svoju egzistenciju i da će se, prema tome, moći posvetiti svojim privatnim poslovima, a da ga pritom ne treba peći savjest ta mu se perspektiva činila veoma zavodljiva. Spomenutu je ponudu bio primio zbog časnih razloga, a može se reći da ga je na to nagnala i vjernost prema njegovu idealu.

No taj provizorij traje, evo, godine i godine, život je nerazmjerno poskupio, a plaća je Grandova usprkos nekim općim povišicama, smiješno malena. Bio se potužio Rieuxu, no kao da nikoga za to ne boli glava. Tu se očitovala Grandova originalnost ili bar jedan od njenih simptoma. Mogao se on pozvati, ako ne baš na pravo (u koje se nije mogao pouzdati), a ono

na usmena jamstva i obećanja što ih je primio kad je stupio u službu. No prvo i prvo, šef ureda, koji ga je bio namjestio, odavno je umro, a činovnik se, uostalom nije točno sjećao, što mu je neko obećano i u kojoj formi. A napokon (i to je bilo glavno) Joseph Grand nije nalazio potrebne riječi.

Ta je osobina našega sugrađanina najbolje označavala, što je Rieux mogao zapaziti u više navrata. Ona ga je sveudiljno sprečavala da napiše žalbu o kojoj je snovao ili da poduzme korake koje su okolnosti zahtijevale. Ako mu smijemo vjerovati, njemu je bilo osobito mučno upotrijebiti riječ »pravo«, jer bi se odatle moglo zaključiti da traži što mu pripada čime bi stvar dobila neki smioni karakter koji ne bi nikako bio u skladu sa skromnim funkcijama što ih je obavljao. U drugu ruku nije se htio poslužiti izrazima: »dobrohotnost«, »umoljavati«, »harnost«, jer je držao da nisu u skladu s njegovim ličnim dostojanstvom. I tako, ne mogavši naći pravi izraz, naš je sugrađanim obavljao dalje neugledne funkcije i došao tako u godine. Pritom je - sudeći uvijek po onome što je govorio dr. Rieuxu - primijetio u svakodnevnoj praksi da je njegov materijalni život osiguran, jer je - na kraju krajeva - dovoljno da uskladi svoje potrebe sa svojim sredstvima. Morao je stoga priznati da je istinita ona omiljela fraza načelnika, velikog industrijalca, u našem gradu, koji bi energično znao ustvrditi, da napokon (a na toj riječi bijaše težište umovanja), da napokon nitko još nije umro od gladi. Bilo kako mu drago, asketski život što ga je provodio Joseph Grand lišio ga je svake brige te vrste. Nastavljao je tražiti riječi kojima će se izraziti.

U nekom je smislu njegov životopis bio doista egzemplaran. Pripadao je među one ljude koji su rijetki u našem gradu, kao što su rijetki i drugdje, među ljude koji se ne stide svojih dobrih svojstava. Ono malo što je iznosio o sebi, svjedočilo je o dobroti i odanosti koju dan-danas nitko neće priznati. Nije se rumenio priznavajući da voli svoje nećake i svoju sestru, jedinu rođakinju koja mu je preostala, i kojoj bi svake druge godine išao u pohode u Francusku. Priznavao je da nije prežalio roditelje koji su umrli dok je još bio mlad, pa mu sjećanje na njihovu smrt zadaje bol. Nije poricao da voli više od svega neko zvono u svojoj gradskoj četvrti koje bi se blago oglasilo svakoga dana u pet sati poslije podneva. No da bi ocrtao te emocije koje su u biti tako jednostavne najmanja ga je riječ stajala tisuću muka. »Ah, gospodine doktore«, govorio bi on, »kako bih želio da se naučim izražavati«. O tom je govorio Rieuxu svaki put kad bi se s njime sastao. Doktor je te večeri, gledajući činovnika gdje odlazi, shvatio odjednom što je Grand htio kazati: pisao je zacijelo knjigu ili nešto slično. Ta ga je misao pratila sve do laboratorija kamo se najzad uputio; hrabrila ga je i činila mirnijim. Znao je da je to glupo, no ipak se nije mogao oteti pomisli da se kuga ne može ugnijezditi u gradu, gdje se mogu naći takvi skromni činovnici koji gaje tako časne manije. Točnije rečeno, Rieux ih nije mogao zamisliti usred kuge, pa je zaključio da među našim građanima kuga nema, štono riječ, nikakve budućnosti.

* * *

Sutradan je svojom upornošću koja je smatrana neumjesnom, Rieux postigao da je u prefekturi sazvana zdravstvena konferencija.

- Istina je da se pučanstvo uznemiruje - bijaše priznao Richard. - A mnogo se brblja i pretjeruje. Prefekt mi je rekao:

»Hajde brzo, ako hoćete, ali u diskreciji.« Uvjerenje, uostalom, da se radi o lažnoj uzbuni.

Bernard Rieux uze Castela u svoja kola da bi ga odvezao u prefekturu.

- Znate li - reče Castel - da zdravstveni odsjek nema seruma?

- Znam. Telefonirao sam u spremište lijekova. Gradski fizik kao da je pao s oblaka. Moraju naručiti iz Pariza.

- Nadajmo se da će uskoro stići.

- Već sam telegrafirao - odvrati Rieux.

Prefekt je bio ljubazan i nervozan.

- Počnimo, gospodo - reče. - Treba li da rezimiram?

Richard je držao da je to suvišno. Liječnicima je stanje poznato. Pitanje je samo kakve mjere treba poduzeti.

- Pitanje je - reče grubo stari Castel - je li to kuga ili nije?

Dva-tri liječnika stadoše glasno prosvjedovati. Ostali kao da krzmaju. A prefekt se stresao i nehotice pogledao prema vratima, kao da se hoće uvjeriti da ta monstruoza primjedba nije prodrla u predsoblje i proširila se po kuloarima. Richard je izjavio da - po njegovu mišljenju - ne valja popustiti panici: radi se o groznici s komplikacijama u preponskoj regiji; to je sve što se može ustvrditi; ostalo su hipoteze, a budući da su hipoteze uvijek opasne, kako u znanosti tako i u životu... Stari Castel, koji je mirno griskao svoj požutjeli brk, podiže glavu i pogleda Rieuxa svojim bistrim očima. Onda se dobrohotnim pogledom obrati ostalima i reče kako on vrlo dobro zna da se radi o kugi, ali da uviđa da bi - priznaju li to službeno - morali poduzeti drakonske mjere. Zna i to da u biti samo to potiče kolege da budu rezervirani, pa će stoga za njihovo umirenje rado priznati da to nije kuga. Prefekt se nato uzvrpolji i reče da bilo ovako ili onako, način kako dr. Castel gleda na stvar, nije najbolji.

- Nije važno kakav je to način gledanja - odvrati stari liječnik - nego je važno da nas potakne da se zamislimo.

Kako je Rieux šutio, upitaše ga što on misli.

- Radi se o tifoznoj groznici koja je popraćena bubonima i povraćanjem. Incidirao sam bubone i zatražio laboratorijski pregled. Analizom poslanog materijala ustanovljen je Yersinov bacil koji uzrokuje kugu. Oni u laboratoriju drže da su ga prepoznali. Ipak moram dodati da se neke osobine toga mikroba ne poklapaju s klasičnim opisom uzročnika kuge.

Richard nadoveza da to opravdava činjenicu što se gospoda kolege neće da odluče naprečac; valja pričekati dok budu završene serijske analize koje su počete prije nekoliko dana. Tek onda, na temelju statističkih rezultata...

- Kad se radi o mikrobu - reče Rieux nakon kratke šutnje - koji ima sposobnost da u tri dana početvorostruči volumen slezene, da limfnim žlijezdama dade obujam naranče i kašastu konzistenciju, onda treba nešto poduzeti, makar to bilo naprečac. Žarišta infekcije bivaju sve brojnija, a njihova površina sve veća. S obzirom na tempo kojim se bolest širi prijeto opasnost

da će za nepuna dva mjeseca umrijeti pola grada, ako epidemiju ne zaustavimo. Prema tome prilično je svejedno da li bolest zovete kugom ili groznicom. Glavno je da spriječite da ne pomori polovicu grada.

Richard primijeti kako ne valja gledati odviše crno i da zaraznost još nije dokazana budući da su rođaci bolesnika ostali dosad pošteđeni.

- No drugi su oboljeli i umrli - nato će Rieux - a znamo da priljepčivost nije nikada apsolutna, inače bismo imali matematički porast u beskonačnost i veoma naglo opadanje pučanstva. Ne gledam crno, nego zahtijevam mjere opreza.

Richard je pak držao da može obilježiti situaciju ovim riječima: da bi se zaustavilo širenje bolesti, ako se bolest ne zaustavi sama, potrebne su ozbiljne profilaktične mjere, koje predviđa zakon; da bi se te mjere mogle primijeniti trebalo bi konstatirati službeno da se radi o kugi, a kako se to zasad ne može ustvrditi s apsolutnom sigurnošću, treba o stvari temeljito razmisliti.

- Nije pitanje u tome - uporno će Rieux - jesu li mjere koje predviđa zakon ozbiljne i teške, nego jesu li nužne da bi se spriječio pomor pučanstva. Pitanje jest: hoće li polovica grada izginuti? Ostalo je stvar državne uprave, a naši zakoni predviđaju zato prefekta koji ima potrebne ovlasti.

- Dakako - reče prefekt - no vi morate najprije ustanoviti da se radi o epidemiji kuge.

- Ona bi mogla zatrti polovicu grada, ako mi to i ne priznamo službeno - reče Rieux.

Richard upade ponešto nervozno:

- Radi se o tome da naš kolega vjeruje da je kuga. Njegov opis sindroma jasno to pokazuje.

Rieux odvrati da nije opisao sindrom, nego je iznio što je vidio. A vidio je bubone, pjege, groznice s delirijem koje svršavaju za četrdeset i osam sati eksitusom (*). Može li gospodin Richard preuzeti odgovornost i reći da će se epidemija zaustaviti bez najstrožih mjera profilakse?

Richard je očito kolebao.

- Budimo sasvim iskreni - reče gledajući Rieuxa - jeste li zaista uvjereni da se radi o kugi?

- Problem nije dobro postavljen. Nije to pitanje terminologije, nego pitanje vremena.

- Vaša je misao - reče prefekt - da valja primijeniti profilaktične mjere koje su predviđene za vrijeme kuge, ako to, u našem slučaju, možda i nije kuga.

- Ako moram po svaku cijenu imati neku »misao«, onda je doista tako kako ste rekli.

Liječnici uzeše vijećati, a Richard na koncu reče:

- Moramo, dakle, preuzeti odgovornost da se vladamo kao da je ova bolest neka vrsta kuge.

Formula bude srdačno pozdravljena.

- I vi se s time slažete, dragi kolega? - upita Richard.

- Meni je svejedno kako ćemo kazati - odvrati Rieux.

- Kažimo samo da se ne smijemo vladati kao da polovici grada ne prijete opasnost da izgine, jer bi onda doista izginula.

Rieux ode usred sveopćeg negodovanja. Za nekoliko trenutaka našao se na periferiji koja je zaudarala na prženu ribu i mokraću; našao se do uzglavlja žene koja je urlala kao da je kolju, pokazujući mu krvave prepone.

* Exitus (lat.) - izlaz, u liječničkom govoru: smrt, tj. exitus latalis.

Sutradan nakon konferencije groznica je opet poskočila. Doprla je čak i u novine, ali u blagom obliku, jer se štampa zadovoljila kratkom napomenom. No prekosutra mogao je Rieux čitati male bijele plakate što ih je prefektura dala nalijepiti po najdiskretnijim uglovima, nastojeći da ne budu odviše upadljivi. Na temelju tih plakata nije bilo lako zaključiti da su vlasti uočile situaciju. Mjere nisu bile drakonske, a mnogo se - rekao bih - pazilo na to da se javno mnijenje ne uznemiri. I doista. Najprije je u naredbi konstatirano da je u oranskoj općini zabilježeno nekoliko slučajeva perniciozne groznice za koju još nije ustanovljeno je li zarazna. Spomenuti slučajevi nisu dovoljno karakteristični da bi opravdali istinsku bojazan, a nema sumnje da će pučanstvo znati sačuvati hladnokrvnost. Ipak je sigurnosti radi, što će svatko razumjeti, prefekt poduzeo neke preventivne mjere. Ispravno shvaćene i primijenjene kako valja, te su mjere u stanju da spriječe opasnost bilo kakve epidemije. Prema tome prefekt ne sumnja ni začas da će pučanstvo njegovu ličnu inicijativu svesrdno potpomoći.

Plakat je zatim objavljivao opće mjere, među njima »znanstvenu« deratizaciju uštrcavanjem otrovnih plinova u kanale i pomni nadzor nad opskrbom grada pitkom vodom. Stanovnicima se preporučuje krajnja čistoća, a imaoći buhâ pozivaju se da dođu u općinske dispanzere. U drugu ruku, obitelj mora pod prijetnjom zakonskih posljedica prijaviti svaki po liječniku ustanovljeni slučaj i pristati na izolaciju i smještaj bolesnika u posebne bolničke odaje. Te su odaje providene, uostalom, svim potrebnim pomagalicama da bi bolesnik za kratko vrijeme što sigurnije ozdravio. Nekoliko dopunskih paragrafa podvrgavalo je obvezatnom raskuživanju bolesnikovu sobu i prijevozno sredstvo. Inače su se vlasti zadovoljile time da preporučuje ukućanima da se podvrgnu zdravstvenom nadzoru.

Dr. Rieux naglo se okrene od plakata i pođe kući, kamo se bio uputio. Joseph Grand, koji ga je čekao u ordinaciji, podiže ruku čim ga je ugledao.

- Da - reče Rieux - znam. Brojke rastu.

Prošlog je dana umrlo u gradu desetak bolesnika. Doktor reče Grandu da će ga možda navečer pohoditi, jer ide - ionako Cottardu.

- Imate pravo - reče Grand. - Ugodit ćete mu. Sve mi se čini da se promijenio.

- Kako to?

- Postao je uljudan.

- Zar prije nije bio?

Grand je krzmao. Nije mogao reći da je Cottard bio neuljudan: izraz ne bi bio točan. Cottard je zatvoren i šutljiv, a svojim držanjem podsjeća malko na vepra. Njegova soba, skromna gostionica i šetnje koje su dosta tajnovite, to je, eto, čitav život toga čovjeka. Službeno je zastupnik vinâ i likerâ. U većim razmacima prima posjete dvojice-trojice ljudi koji su valjda njegove mušterije. Navečer ide katkad u kino koje se nalazi preko puta; Grandu se čini da je primijetio kako najviše voli gangsterske filmove. Inače je u svakoj prilici osamljen i nepovjerljiv.

Sve je to prema Grandovim opažanjima postalo sada drukčije.

- Ne znam kako da kažem, no imam dojam da bi se htio pomiriti s ljudima, da bi svakoga htio predobiti. Često sa mnom progovara, zove me da s njim izađem, a ja ne umijem uvijek odbiti. Najzad, taj me čovjek zanima, a mogu reći da sam mu spasio život.

Nakon pokušaja da se skonča, Cottard nije primio nikakav posjet. Na ulici, u dućanu - svuda je tražio simpatije. Tko je ikada razgovarao tako milo s trgovcem špeceraja, tko je tako pažljivo slušao trafikanticu?

- Ta je trafikantica - pričao je Grand - prava zmija. Rekoh to Cottardu, a on mi odvrati da se varam, da ona ima dobrih strana i da ih treba znati pronaći.

Konačno je dva ili tri puta odveo Granda u luksuzne restorane i kavane. Počeo je, naime, polaziti te javne lokale.

- Tu je udobno i fino - govorio je on - a čovjek je osim toga u dobrome društvu.

Grand je opazio da osoblje susreće Cottarda veoma pažljivo, a shvatio je zašto vidjevši kakve napojnice dijeli. Činilo se da je nadasve osjetljiv na ljubazan postupak kojim bi mu uzvraćali. Jednoga dana, kad ga je šef sale ispratio i pomogao mu da obuče ogrtač, trgovac vinom reče Grandu:

- To je valjan momak. Mogao bi svjedočiti.

- Svjedočiti, a što?

Cottard je bio neodlučan.

- E pa to da nisam zao čovjek.

Bijaše, uostalom, mušičav. Jednoga dana, kad je trgovac mješovitim robom bio manje ljubazan, vratio se kući upravo bijesan.

- Prešao je na njihovu stranu, gad prokleti - ponavljao je Cottard.

- Na čiju stranu?

- Onu gdje su svi drugi.

Grand je čak prisustvovao čudnom prizoru kod trafikantice. Usred živahnog razgovora ona je spomenula neko nedavno hapšenje koje da je u Alžiru uzvitlalo dosta prašine. Radilo se o mladome trgovačkom činovniku koji je na plaži ubio nekog Arapina.

- Kad bi sav taj ološ strpali u zatvor - rekla je trafikantica - poštenu bi ljudi mogli odahnuti.

Nije mogla nastaviti jer se Cottard odjednom silno uzrujao i jurnuo iz trafike bez ijedne riječi isprike. Grad i trafikantica ostadoše zapanjeni.

Tokom vremena Grand se našao ponukan da izvijesti Rieuxa o drugim promjenama u Cottardovu značaju. Potonji je, naime, uvijek bio liberalnih nazora. To je dovoljno otkrivala njegova omiljela fraza: »Veliki uvijek guraju male«. Ali od nekog vremena kupovao je samo klerikalno glasilo Orana, a čovjek se ne bi mogao oteti dojmu da on to ističe, čitajući list na javnim mjestima. A nekoliko dana pošto je bio ustao, zamolio je Granda, koji je išao na poštu, da bude ljubazan i da preda sto franaka što ih je svakoga mjeseca slao sestri koja je boravila negdje daleko. U trenutku kada je Grand krenuo on ga zaustavi i reče:

- Pošaljite joj dvjesto franaka, ugodno će se iznenaditi. Ona drži da ja nikada na nju ne mislim. No ja je ipak volim.

Konačno je imao s Grandom čudan razgovor. Grand je, naime, morao utažiti radoznalost Cottarda, kome nije dalo mira što to on - Grand - radi svake večeri.

- Dobro - rekao je Cottard saslušavši Granda - vi pišete knjigu.

- Ako baš hoćete, no stvar nije tako jednostavna.

- Ah - poviče nato Cottard - i ja bih volio da mogu kao vi.

Grand se iznenadio, a Cottard je promućao da biti umjetnik nije mala stvar i da to može štošta poravnati.

- Zašto? - upitao je Grand.

- Zato što umjetnik ima uvijek više prava nego drugi, to je općepoznato. Njemu gledaju više kroz prste.

- Hajde - reče Rieux, a bilo je to onoga jutra kad se pojaviše plakati - zgoda sa štakorima zavrtjela mu je mozgom. A možda se boji i groznice.

Grand odvrati:

- Ne vjerujem, gospodine doktore, i ako želite čuti moje mišljenje...

Kola zavoda za deratizaciju prodoše ispod prozora uz žestoki prasak motora. Rieux zašuti, čekajući dok buka ne utihne, a onda upita rastreseno kakvo je to mišljenje. Činovnik odgovori svečano:

- To je čovjek koji ima nešto na duši.

Doktor slegnu ramenima. Kako reče komesar: to mu je deveta briga.

Poslije podneva Rieux se porazgovorio s Castelom. Serumi nikako da stignu.

- Uostalom - upita Rieux hoće li biti djelotvorni? Taj je bacil tako čudan.

- Oh - reče Castel - tu se ja s vama ne slažem. Naoko su te životinje uvijek originalne, no u suštini je to jedno te isto.

- Vi to pretpostavljate, je li? Zapravo ne znamo ništa.

- Jasno da pretpostavljam. No svi tako postupaju, svi.

Tokom dana doktor je osjećao da ona mala vrtoglavica, koja ga je hvatala svaki put kad bi pomislio na kugu biva sve to jača. Napokon morade priznati da se boji. Dva puta je ušao u kavane koje su bile dupkom pune. I on je, kao i Cottard, htio osjetiti ljudsku toplinu. Njemu se to učinilo glupim, ali ga podsjeti da je agentu obećao da će ga posjetiti.

Navečer ga nađe u blagovaonici gdje stoji pokraj stola. Kad je doktor ušao, spazi na stolu rasklopijen kriminalistički roman. No večer je već bila odmakla, pa je zacijelo bilo teško čitati. Minutu prije Cottard je zacijelo sjedio u mraku i nešto razmišljao. Rieux ga upita kako mu je. Cottard, sjedajući, promrmlja da mu je dobro i da bi se osjećao još bolje kad bi bio osiguran da nitko o njemu ne vodi računa. Rieux primijeti da čovjek ne može biti uvijek sâm.

- Oh, ne mislim na to. Ja mislim na ljude koji vode o nekome računa da bi čovjeku zadali neprilika.

Rieux je šutio.

- Moram vas upozoriti da se ne radi o meni. No čitao sam taj roman. Evo nesretnika koga iznenada jednoga jutra uhapsiše. Vodili su o njemu računa, a on to nije znao. Govorilo se o njemu po raznim uredima, njegovo su ime bilježili u kartoteke. Zar vam se ne čini da to nije pravo? Mislite da se to smije činiti?

- Kako kada - reče doktor. - U jednu ruku nema nitko pravo da se miješa u tuđi život, dabome! No to je sve sporedno. Ne valja ostajati predugo u sobi. Morate izaći.

Cottard se očito nervirao. Reče da stalno izlazi; drugo tako reći i ne radi, a čitav gradski predjel u kom stanuje mogao bi, ako ustreba, za nj svjedočiti. Pa i drugdje, izvan ove gradske četvrti, ima on znanaca.

- Poznate li gospodina Rigauda, arhitekta? To je jedan od mojih prijatelja.

Mrak je u sobi postajao gušći. Ulica je oživjela, a mukli uzvik, kao da je ljudima odlanulo, pozdravi trenutak kad su planule ulične svjetiljke. Rieux ode na balkon, a Cottard pođe za njim. Iz svih okolnih četvrti, lagani je vjetrić, kao svake večeri u našem gradu, donosio mrmor glasova, vonj pečena mesa, radosno i mirisavo brujanje slobode koje pomalo nadima ulice kamo se natisla bučna mladež. Noć, glasni krikovi nevidljivih brodova, žagor koji dopire s mora ili iz gomile što se razlijeva - o, kako je Rieux poznao taj čas i kako ga je nekoć volio! No danas je s obzirom na sve što je saznao, djelovalo na nj depresivno.

- Možemo li upaliti? - upita Cottarda.

Kada se vratilo svjetlo, čovječuljak pogleda Rieuxa žmirkavim očima.

- Recite, doktore - ako obolim, biste li me primili na svoj odjel?

- Zašto ne?

Onda Cottard upita je li se dogodilo da bi nekoga koji leži u klinici ili u bolnici uhapsili. Rieux odgovori da se to zna dogoditi no da sve ovisi o stanju bolesnikovu.

- Ja se, eto - reče Cottard - pouzdajem u vas.

Onda još zamoli doktora da bude tako dobar da ga svojim autom odveze u grad.

U gradskom centru ulice su bile manje napučene, a svjetla rjeđa. Djeca su se još igrala pred kućnim vratima. Na želju Cottardovu doktor zaustavi kola pred skupinom djece. Igrahu se »škole« i glasno vikahu. No jedan među njima (crna kosa glatko začušljana, besprijeekorna stazica i prljavi obraz) fiksirao je Rieuxa svojim bistrim i drskim očima. Doktor odvrati pogled. Cottard, stojeći na pločniku, stiskao mu je ruku. Govorio je hrapavim i tegobnim glasom. Dva-tri puta pogleda iza sebe.

- Ljudi govore o epidemiji. Je li to istina, gospodine doktore?

- Ljudi uvijek govore, to je prirodno - reče Rieux.

- Imate pravo. Kad budemo imali desetak mrtvih, to će biti konac svijeta. A nama bi trebalo...

Motor je već radio. Doktor je dohvatio mjenjač brzine. No ponovo se zagledao u dijete koje ga je još uvijek mjerilo, ozbiljno i mirno. I najednom, bez ikakva prijelaza, dijete mu se nasmiješi svim zubima.

- Što bi nam to trebalo? - upita doktor smiješeći se djetetu.

Cottard se uhvati grčevito za vrata automobila i, prije nego

što će odmagliti, poviče glasom koji bijaše pun suza i bijesa:

- Trebao bi nam potres. Pravi pravcati potres!

Potresa nije bilo, a doktor je sutrašnji dan proveo obilazeći gradom na sve četiri strane, pregovarajući s obiteljima i natežući se s pacijentima. Nikada se Rieuxu njegovo zvanje nije učinilo tako tegobnim. Dosad su mu bolesnici olakšavali zadaću, jer su mu se predavali; sad ih je doktor prvi put viđao rezervirane i nepovjerljive. Oni su mu izmicali uranjajući, osupnuti i nepovjerljivi, u svoju bolest. Bila je to borba, na koju još ne bijaše navikao. I stigavši oko deset sati pred kuću starog astmatičara koga je pohađao posljednjeg, Rieux se teškom mukom otkinuo od sjedala. Zadržao se gledajući mračnu ulicu i zvijezde što se javljahu i nestajahu na crnome nebu. Stari je astmatičar sjedio u postelji. Činilo se da bolje diše; bodro je brojio graškova zrna koja bi premetao iz jednoga lonca u drugi. Dočeka doktora veoma raspoložen:

- Dakle, moj doktore, je li kolera?

- Gdje ste to pokupili?

- U novinama; radio javlja također.

- Ne, nije kolera.

- Bilo ovo ili ono - reče stari ugodno uzbuđen - ljudi su pomahnitali; kao da je vrag u njih ušao...

- Nemojte ništa vjerovati - reče doktor.

Pregledao je staroga, a sada je sjedio usred bijedne blagovaonice. Da, bojao se. Znao je da će ga samo u tom dijelu grada sutradan čekati desetak bolesnika, ogledavajući prignute glave svoje bubone. Samo u dva-tri slučaja incizija je kako-tako pomogla. Većina će morati u bolnicu, a on zna što znači bolnica za siromahe. »Neću da im služi za njihove eksperimente«, rekla mu je žena jednog bolesnika. Neće poslužiti ni za kakve pokuse, nego će naprosto umrijeti. Propisane mjere nisu dovoljne, to je jasno kao sunce. Što se tiče bolničkih odaja sa »specijalnim« uređajima, doktor je znao što je i kako: dva bolnička paviljona iz kojih su dotadašnji bolesnici hitno iseljeni, otvori začepljeni kučinom, a naokolo zdravstveni kordon. Ako epidemija ne prestane sama, mjere što ih je zamislila uprava neće je nipošto svladati.

Ipak je službeni komunike koji je navečer objavljen, zvučao optimistički, kao i svi dosadašnji. Sutradan je agencija »Infordok« javila da su prefektove odredbe primljene sa zadovoljstvom, te da se već trideset bolesnika prijavilo vlastima. Castel je bio telefonirao Rieuxu:

- Koliko kreveta imaju paviljoni?

- Osamdeset.

- U gradu ima zacijelo preko trideset bolesnika?

- Jedni se boje prijaviti, a drugi - brojniji - nisu još stigli da se prijave.

- Pogrebe nitko ne nadzire?

- Nitko. Telefonirao sam Richardu da su potrebne ozbiljne mjere, a ne fraze i da protiv epidemije treba podići istinsku barijeru ili ništa.

- A on?

- Odgovorio mi je da nije vlastan. Ja očekujem da će dalje rasti.

I doista za tri dana oba paviljona bijahu puna bolesnika. Richard je predviđao da će vlasti isprazniti jednu školu i urediti pomoćnu bolnicu. Rieux je čekao cjepivo i otvarao bubone. Castel se vratio svojim starim knjigama i često zalazio u biblioteku.

- Štakori su uginuli od kuge ili od nečega što je na kugu veoma nalik - zaključivao je on. - Pustili su u promet desetke tisuća buha koje će zarazu prenositi u geometrijskoj progresiji, ako je na vrijeme ne zaustavimo.

Rieux je šutio.

U to se doba vrijeme čini se ustalilo. Sunce je ispilo mlake koje ostadoše od posljednjih pljuskova. Lijepo plavo nebo, prepuno žive svjetlosti, šum avionskih motora u rano ljeto, sve je u to godišnje doba poticalo ljude da budu vedri i zadovoljni. Ipak je za četiri dana groznica četiri puta poskočila, tako da su ti skokovi svakoga zapanjili: šesnaest mrtvih, dvadeset i četiri, dvadeset i osam i trideset i dva. Četvrtoga dana javljeno je otvaranje pomoćne bolnice u jednom dječjem obdaništu. Naši sugrađani koji su dosad sakrivali svoj nemir dosjetkama i šalama hodali su sada ulicama šutljivi i pokunjeni.

Rieux odluči da telefonira prefektu.

- Mjere su nedovoljne.

- Raspoložem podacima - reče prefekt - moram priznati da zabrinjuju.

- Nisu zabrinjavajući nego jasni.

- Zatražit će naloge od središnje vlade.

Rieux objesi slušalicu i obrati se Castelu.

- Naloge! Bogzna što bi trebalo naložiti.

- A serumi?

- Stići će ove nedjelje.

Posredstvom Richardovim prefektura zatraži od Rieuxa izvještaj koji će biti poslan u glavni grad kolonije da bi se izdali shodni nalozi. Rieux stavi u svoj izvještaj klinički opis i brojke. Istoga dana nabrojeno je oko četrdeset umrlih. Prefekt uze na sebe da će - kako reče - pooštriti propisane mjere. Bude potvrđeno da je prijava svakog oboljenja obvezatna i da bolesnika treba izolirati. Kuće bolesnika bit će zatvorene i raskužene, ukućani podvrgnuti sigurnosnoj karanteni, pogrebe će organizirati općina, a potankosti će se utvrditi naknadno. Dan kasnije stigoše avionom serumi. Dostajali su samo za bolesnike koji su tada bili na liječenju. Ako se epidemija proširi neće nikako dostajati. Na Rieuxov telegram stiže odgovor da je sigurnosna rezerva iscrpljena i da je nova proizvodnja upravo započela.

Za to vrijeme proljeće je iz čitave okolice stizalo na gradska tržišta. Na tisuće ruža venulo je u košarama prodavača uzduž pločnika, a njihov slađani miris lebdio je nad čitavim gradom. Naoko se ništa nije promijenilo. Tramvaji su uvijek bili puni u doba kad svijet ide na posao ili se vraća kući, a prazni i prljavi danju. Tarrou je promatrao maloga starčića, a mali je starčić pljuvao na mačke. Grand je svake večeri odlazio kući da bi nastavio svoj tajanstveni posao. Cottard se vratio i vrzao bez cilja i svrhe, a gospodin Othon, sudac istražitelj, vodio je sveudilj svoju menažeriju. Stari je astmatičar premještao grašak iz jedne posude u drugu, a na ulici čovjek bi sretao novinara Ramberta koji je uvijek bio budan i sabran. Večerom bi ista gomila ispunila ulice, a pred kinematografima izduljili bi se repovi. Epidemija je, uostalom, počela opadati, pa je nekoliko dana nabrojeno samo desetak umrlih. Onda je najednom naglo poskočila. Onoga dana kad je broj mrtvih dostigao opet tridesetak, Bernard Rieux ogledavao je telegram koji mu je prefekt bio pružio rekavši: »Prepali su se.« Telegram je glasio: »Proglasite izvanredno stanje. Zatvorite grad.«

DRUGI DIO

Može se reći da je od toga časa kuga bila stvar svih nas. Dosad je, usprkos čuđenju i nemiru što su ga izazvali neobični ovi događaji, svaki od naših sugrađana išao za svojim poslom, kako je znao i mogao. A tako će naravno biti i ubuduće. No čim su vrata od grada bila zatvorena, ljudi primijetiše da su svi odreda, pa i sam pripovjedač, bačeni u isti koš i da se valja snaći. Tako je, na primjer, posve osoban osjećaj kao što je rastanak od ljubljenog bića, postao odjednom, prvih sedmica, nešto općenito, jer je zahvatio cjelokupno stanovništvo. To je - osim straha - bila i najteža muka toga dugog progonstva.

Jedna od najznačajnijih posljedica zatvaranja grada bijaše u stvari nagla rastava bića koja na to nisu bila spremna. Majke i djeca, bračni drugovi i ljubavni parovi koji su se prije nekoliko dana bili rastali na kraće vrijeme; koji su se na kolodvorskom peronu bili poljubili, poprativši taj cjelov s nekoliko površnih uputa i preporuka, uvjereni da će se za nekoliko dana ili tjedana opet vidjeti.

Ogrezli u glupom ljudskom povjerenju, tako da ih je taj odlazak jedva odvratio od njihovih običnih poslova, ti su se ljudi našli sada najednom odvojeni, a da toj odvojenosti nije bilo lijeka, jer nisu mogli jedan do drugoga, a prekinut je gotovo i svaki drugi dodir. Zatvaranje je, naime, izvršeno nekoliko sati prije nego što je objavljena prefektova naredba, a pojedinačni slučajevi nisu se, dakako, mogli uzimati u obzir.

Može se reći da je ta brutalna najezda bolesti prisilila naše sugrađane da se vladaju kao da nemaju osobnih osjećaja. To je bila prva posljedica invazije. Prvih sati onoga dana kad je naredba stupila na snagu, u prefekturu je nagrnulo silno mnoštvo: svi su uvjerovali činovnike, telefonom ili osobno, da je njihov slučaj nešto posebno, a svi su ti slučajevi bili podjednako važni i zanimljivi, jer nisu mogli biti ni razmotreni. Stvarno je trebalo nekoliko dana da bismo postali svjesni toga da se nalazimo u položaju gdje nema kompromisa i da su riječi: »nagodba«, »povlastica«, »iznimka« izgubile dotadašnji smisao.

I neznatno zadovoljstvo pisanja nama je uskraćeno. Grad više nije bio povezan s ostalim dijelom zemlje redovnim prometnim sredstvima, a u drugu ruku novom je naredbom zabranjeno svako dopisivanje, kako se tim putem ne bi širila zaraza. U početku je nekolicini sretnika uspjelo uhvatiti vezu sa stražama koje su bile postavljene na ulazima, a neki su stražari pristali da dostave poruku vanjskome svijetu. Pa i to je bilo prvih dana epidemije, kad su stražari smatrali prirodnim da popuste svome dobrom srcu. Ali nakon nekog vremena, kad su i oni shvatili kako je položaj ozbiljan, ne htjedoše preuzeti odgovornost kojoj se nije moglo odrediti domašaj. Međugradski telefonski razgovori koji su isprva dopušteni potakoše takvu navalu na javne govornice i takav zastoje na pojedinim linijama da su za nekoliko dana obustavljeni, a zatim strogo ograničeni na takozvane hitne slučajeve, kao što je smrt, rođenje ili ženidba. Preostadoše nam jedino telegrami. Stvorenja koja su bila povezana umom, srcem i tijelom, moradoše sada tragati za tom zajednicom čitajući velika slova depeše koja nije smjela brojiti više od deset riječi. I kako su faktično izrazi koje možeš upotrijebiti u telegramu brzo iscrpljeni, dugotrajne životne zajednice ili bolne strasti spadoše na povremenu izmjenu gotovih formula kao: »Dobro sam stop mislim na te stop tvoj...«

Neki među nama bijahu uporni: ipak su pisali i stalno se dovijali kako će održati vezu s vanjskim svijetom, premda se svako rješenje pokazalo iluzornim. A kad bi se neko sredstvo koje smo smislili i pokazalo uspješnim, mi to ne bismo znali jer nije bilo odgovora. Dugih sedmica bijasmo upućeni na to da počinjemo sveđ iznova jedan te isti list, da prepisujemo iste riječi, iste apele, tako da su malo-pomalo riječi koje izadoše krvave iz našega srca gubile svoj prvotni smisao. Mehanički bismo ih tada prepisivali, kušajući da tim mrtvim izrazima ocrtao i pri-kažemo teški svoj život. I tako bismo se na koncu poslužili telegramom ma kako bio konvencionalan, mjesto da vodimo uporne i jalove monologe, da zborimo tako reći sa zidom.

Uostalom, nakon nekoliko dana, kad je postalo jasno da nikome neće uspjeti da izađe iz našega grada, netko se sjeti, da upita vlasti ne bi li se oni koji oputovaše prije epidemije smjeli vratiti. Nakon nekoliko dana razmišljanja prefektura odgovori jasno ali naglasi da povratnicima neće ni u kojem slučaju biti dopušteno da ponovo napuste grad, te ako im je prosto da dođu, nije im prosto da odu. I tu su neke obitelji (koje, uostalom, nisu bile brojne) shvatile položaj olako i, povodeći se samo za željom da vide rođake, smetnule s uma oprez i pozvale svoje mile i drage da se okoriste prilikom. No te obitelji nisu - kako rekosmo - bile brojne: zarobljenici kuge uočili su vrlo brzo kakvoj opasnosti izvrgavaju svoje bližnje, pa su se pomirili s time da budu odijeljeni. Kad je bolest najjače harala, zabilježen je samo jedan slučaj da su se ljudski osjećaji pokazali jačim od straha pred smrću u teškim mukama. To nije bilo, što je razumljivo, dvoje ljubavnika koje bi ljubav, kroz more jada, nagnala jedno drugom u zagrljaj. Bijaše to samo stari dr. Castel i njegova žena, koji su brojne godine proveli u braku. Gospođa Castel bila je nekoliko dana prije epidemije oputovala u neki obližnji grad. Je li to bio jedan od onih brakova koji pružaju svijetu primjer idealne sreće? Nije. Pripovjedač može čak s najvećom vjerojatnošću ustvrditi da ti bračni drugovi nisu do tog časa bili sigurni

jesu li zadovoljni svojom zajednicom. No brutalna rastava koja se, eto, oduljila omogućila im je da se uvjere da ne mogu živjeti jedno bez drugoga i da - u usporedbi s tim nenadanim otkrićem - kuga nije gotovo ništa.

To je, međutim, bio izuzetak. U većini slučajeva odvojeni će život, jasno, prestati, tek kad prestane epidemija. A svi mi otkrismo da osjećaj koji ispunja naš život, a znali smo ga tako reći napamet (strasti našega pučanstva nisu - kako je spomenuto -nimalo komplicirane) da taj osjećaj poprima novo lice. Muževi i ljubavnici koji su dotad imali najveće pouzdanje u svoje družice pokazale se najednom ljubomorni. Muškarci koji se smatrahu vjetrogonjama otkriše u ljubavi stalnost i vjernost. Sinovi koji su živjeli pokraj svoje majke, a da je jedva i gledahu, stavljahu sada sav svoj nemir i svu svoju tugu u jednu boru njezina lica koja je zaokupila njihovo sjećanje. Ta brutalna odsutnost, bez traga, bez predvidljive budućnosti, toliko nas je smela da nismo mogli reagirati protiv sjećanja na prisutnost, još tako blizu i već tako daleku; sjećanja koje bi nas progonilo cijelog dana. Zapravo smo trpjeli dvostruko: podnosili smo svoju muku, a podnosili smo i boli koje smo u duhu pridavali našim odsutnima: sinu, ženi ili ljubovci.

U drugim prilikama naši bi sugrađani našli izlaz, živeći intenzivnijim vanjskim životom i baveći se više svojim poslovima. No kuga ih je silila da budu dokoni, da bazaju po svom sumornom gradu, prepušteni, dan za danom, varavim igrama sjećanja. Jer u svojim besciljnim šetnjama, svraćali bi se uvijek na iste putove, a ti bi putovi (Oran je malen grad) bili većinom oni kojima su nekoć, u drugo doba, hodali s odsutnom osobom.

I tako je prva stvar kojom je kuga obdarila naše sugrađene bila egzil. Pripovjedač je uvjeren da može napisati u ime svih što je tada sâm osjećao, jer je osjećao ono što su osjećali mnogi naši sugrađani. Bijaše to doista osjećaj progonstva, ta praznina koju smo uvijek nosili u sebi, ona određena emocija, nerazumna želja i žudnja za povratkom na staro ili pak luda potreba da ubrzamo tok vremena, usijane strelice uspomene... Ako bismo ponekad pustili maha uobrazilji da bismo dočarali glas zvonca na vratima ili poznate korake na stubištu, ako bismo u takvim trenucima pristali da zaboravimo da su vlakovi zaustavljeni, pa bismo udesili da ostanemo kod kuće, kad bi putnik koji je doputovao večernjim ekspresom, normalno stigao u našu četvrt, onda je naravno da takve igre ne bi mogle potrajati. Uvijek bi nadošao čas kad bi se čovjek sjetio da vlakovi ne idu. Spoznali bismo da će naša samoća još trajati, da tako mora biti i da moramo kušati da se pomirimo s vremenom. Time bismo u stvari počeli opet živjeti kao sužnji, opet smo bili upućeni na svoju prošlost. Pa ako bi netko od nas popustio napasti da se prenese u budućnost, brzo bi odustao (koliko bi god mogao), jer bi osjetio rane što ih mašta na koncu zadaje onima koji se u nju pouzdaju.

Tako su se naši sugrađani veoma brzo odvikli da pred sobom, pred drugima ocjene i pretpostave kako će dugo biti rastavljeni. Zašto? Uzmimo da najveći pesimisti odrede da bi takvo stanje moglo trajati šest mjeseci, pa da iscrpe unaprijed svu gorčinu tih budućih mjeseci, pa teško mukom podignu moral da bi podnijeli tu kušnju, pa upnu posljednje sile da bi se održali na visini te kušnje koja se proteže kroz tolike dane i noći, a onda se desi da ih prijatelj koga su slučajno sreli, komentar u novinama, letimična sumnja ili nagla vidovitost, da ih ovo ili ono potakne da pomisle kako na kraju krajeva nema nikakva razloga da bolest ne potraje dulje od šest mjeseci, a možda i godinu dana ili još više.

U tom času slom njihove hrabrosti, njihove volje i njihove strpljivosti bio bi tako nagao da bi im se učinilo da se nikada više neće pridići. Zato bi se oni silili da nikad ne misle na dan izbavljenja, da se više ne okreću prema budućnosti, nego da uvijek drže, da tako kažem, oči

spuštene. Ta je opreznost, to izmotavanje, to bježanje od boli, obrambeni stav koji neće da prihvati borbu - sve to, naravno, nije vodilo dobru. Izbjegavajući pošto-poto spomenuti slom, oni se lišavahu časova koji u stvari bijahu dosta česti. Časova kad bi mogli zaboraviti kugu, zanoseći se slikama budućega sastanka. I tako, nasukavši se na pola puta između ponorâ i vrhova, oni su životarili, a ne živjeli, prepušteni danima bez pravca i cilja. Prepušteni jalovim uspomenama, lutajuće sjene koje bi se mogle utjeloviti samo ako pristanu da se ukorijene u zemlju svojih boli.

Osjećahu, dakle, duboki bol svih sužanja i prognanika, što će reći da življahu pamćenjem koje ničemu ne služi. I ta prošlost o kojoj su stalno mozgali imala je okus žaljenja. Najradije bi dodali prošlosti sve ono što su na žalost propustili kad su to mogli učiniti, jer je ovaj koga sada čekaju bio prisutan - kao što bi u sve zgrade i nezgode svoga sužanjskog života upleli odsutne, pa ih njihov položaj nije mogao zadovoljiti ni onda kad su bili relativno sretni. Nezadovoljni svojom sadašnjicom, nezadovoljni prošlošću, lišeni budućnosti, bili smo sasvim nalik na one koje ljudska pravda ili mržnja sili da žive iza rešetaka. I tako bi na kraju krajeva jedino sredstvo da se izmakne tim nesnosnim praznicima bila mašta koja pokreće vlakove kojih nema i puni uši zvonjavom zvonca na vratima koje uporno šuti.

No ako je to i bilo progonstvo, čovjek je u većini slučajeva bio prognanik u svojoj kući. Premda je pripovjedač iskusio samo opće progonstvo, ne smije zaboraviti one koji su - poput novinara Ramberta ili drugih - muke razdvojenosti podnosili mnogo teže, jer su kao putnici zatečeni u gradu kad se pojavila kuga, pa su bili odijeljeni i od bića kojem se ne mogu vratiti i od kraja kojemu pripadaju. U općem progonstvu ti su bili najviše prognani, jer vrijeme je, istina, stvaralo u njima, kao i u drugima, specifičnu tjeskobu, ali su oni bili vezani i za prostor pa bi neprestano udarali o zidove koji njihovo kužno sklonište dijele od zavičaja što su ga, eto, izgubili. Njih bi zacijelo najčešće viđao gdje lutaju prašnim ulicama grada u svako doba dana, dozivajući šutke veće koje su poznavali samo oni, ili dozivajući jutro svoga zavičaja. A hranili su svoj jad neodređenim znacima i porukama koje zbunjuju, kao što je let lastavica, rosa nakon sunčeva zalaza ili bizarne one pruge koje sunce katkad riše po pustim ulicama. Vanjski svijet ima uvijek lijeka za sve, a oni su zatvarali oči ne hoteći ga vidjeti; uporno su mazili svoje tlapnje koje su bile i odviše stvarne, nastojeći svim svojim silama da zadrže i dočaraju sliku nekoga kraja gdje neka određena svjetlost ili neki brežuljci, omiljeno stablo i licâ ženâ tvore podneblje, koje njima nitko i ništa ne može nadomjestiti.

A na koncu da kažemo napose koju o ljubavnim parovima koji su u toj prilici najzanimljiviji, a pripovjedač je možda pozvaniji da progovori o njima nego o strancima. Ljubavne su parove mučili i drugi jadi među kojima valja spomenuti i kajanje. Položaj u kom su se nalazili omogućio im je da svoje osjećaje razmotre s grozničavom nepristranošću. A jasno je da bi u takvim prilikama uočili čisto i bistro svoje propuste i pogreške. Kao prvi povod poslužila bi činjenica da nisu mogli pravo zamisliti što odsutna osoba radi i kako živi. Žalili bi gorko što ne znaju kako je raspoređeno njezino vrijeme; korili bi sebe s lakoumnosti i površnosti što su propustili da se o tom obavijeste, kao kad čovjeku koji ljubi, nije znanje o kretanju ljubljene osobe izvor radosti i užitka. Čim bi došli do nje, njima je bilo lako začu u povijest svoje ljubavi, ispitujući njezine nedostatke. U normalno doba znali smo svi, bilo svjesno ili nesvjesno, da nema ljubavi koja ne bi mogla premašiti sebe; a ipak smo pristali bez većih skrupula da naša ljubav bude osrednja. No uspomene imaju veće zahtjeve. I, sasvim logično, nesreća ta koja je došla izvana i koja se survala na čitav jedan grad nije nam donijela samo nezaslužene muke protiv kojih bismo se mogli s pravom buniti. Ne, ta nas je nesreća nagonila da mučimo sami sebe i potakla nas tako da pristanemo na bol. To je bio jedan od načina kojima se služila bolest da bi odvratila pažnju i pobrkala karte.

Tako se svatko morao pomiriti s time da živi iz dana u dan i da nasuprot nebu bude sâm. To što su svi bili sami i napušteni, moglo je s vremenom prekaliti značajeve. A ipak ih je s početka učinilo ništavnima i lakoumnima. Neki od naših sugrađana bijahu, na primjer, podvrgnuti drugom jednom robovanju koje ih je činilo slugama sunca i kiše. Gledajući te ljude, čovjek bi rekao da primaju - prvi put izravno - dojam o vremenu kakvo jest. Jedna bi zlačana zraka dostajala da im lice bude radosno, dok bi ga kišni dnevi prekrili gustom koprenom koja bi zakrila i njihove misli. Prije nekoliko sedmica oni su bili prosti od te slabosti, toga ludog robovanja, jer nisu bili sami na svijetu i jer je u neku ruku biće, stvorenje koje je s njima živjelo, služilo kao neka vrsta filtra između njih i svijeta. No sada su, rekao bih, izvrgnuti hirovima meteorologije, što će reći da trpe i da se nadaju bez razloga.

U tim krajnostima samoće nitko se, napokon, nije mogao nadati da će mu pomoći susjed, pa je svatko ostajao sâm sa svojom brigom. Ako bi jedan od nas pokušao slučajno da se povjeri ili da kaže što osjeća, odgovor što ga je primio, gotovo bi ga uvijek pozlijedio. Primijetio bi da njegov subesjednik i on ne govore o istoj stvari. On se faktično bio izrazio nakon dugotrajnog i bolnog mozganja, a slika koju htjede priopćiti bila je dugo na vatri čekanja strasti. Drugi je naprotiv zamišljao nešto konvencionalno, najobičniju emociju, kakve se prodaju na sajmu, melankoliju i bol serijske proizvodnje. Dobrohotan ili dušmanski odgovor uvijek bi promašio cilj, pa je najbolje bilo šutjeti. Ili bar, ako je sumnja nepodnošljiva, prihvatiti sajamski govor, izražavati se konvencionalno, riječima običnog izvješća ili domaće vijesti, u stilu dnevne kronike, kad oni kojima se obraćamo ne mogu progovoriti iz srca. I tu su najistinskije boli poprimile naviku da se izraze banalnostima društvene konverzacije. Samo uz tu cijenu mogli su kugini sužnji postići saučešće svoga pazikuće ili zanimanje svojih slušalaca.

Međutim, a to je najvažnije, ma kako bolne bijahu njihove tjeskobe, ma kako teško - iako prazno - bijaše njihovo srce, ti su prognanici u tom prvom periodu kuge bili povlašteni elementi. Doista, u isto doba kad je pučanstvo počela hvatati panika, njihove su misli bile zaokupljene bićem koje čekahu. U općoj nevolji i bijedi njih je čuvao egoizam ljubavi, te ako bi pomišljali na kugu, bilo je to samo zato što se uslijed kuge moglo desiti da budu odijeljeni zauvijek. Time su u srce epidemije unosili korisnu rastresenost koju bi neki smatrali hladnokrvnošću. Njihov očaj spasio je te ljude od panike, njihova je nesreća imala i svoju dobru stranu. Ako bi, na primjer, kojega od njih pokosila bolest, on to gotovo nikad ne bi ni primijetio. Trgnut iz toga dugog nutarnjeg dijaloga što ga je vodio s nekom sjenom, bio bi bez prijelaza gurnut u najgušću šutnju zemaljsku. Nije naprosto imao vremena.

* * *

Dok su naši sugrađani kušali da se prilagode tom nenadanom egzilu, kuga je metala straže na gradska vrata, i skretala s njihova puta brodove koji su plovili za Oran. Nakon zatvaranja nijedna kola nisu ušla u grad. Od toga dana imao bi dojam da se automobili vrte u krugu. I luka je pružala neobičnu sliku onima koji je gledahu s gornjih bulevara. Negdašnje živosti, po kojoj je to bila jedna od prvih luka sjeverno afričke obale, naglo je nestalo. Vidio bi samo

nekoliko brodova koji su se zadržali u karanteni. Velike dizalice koje sada mirovahu, prevaljeni vagoneti, samotne naslage bačava i vreća na gatovima - sve je to svjedočilo da je i trgovina uginula od kuge.

Usprkos tim svakidašnjim prizorima naši su sugrađani teško shvaćali što ih je to zadesilo. Bilo je tu zajedničkih osjećaja, kao što je odvojenost ili strah, no ljudi su i dalje gurali u prvi plan svoje osobne brige i poslove. Nitko se nije zaista pomirio s bolešću. Većinom su je osjećali kao nešto što brka njihove navike i krnji njihove interese. To ih je dražilo ili ih je ljutilo, a to nisu osjećaji koje možeš suprotstaviti kugi. Stoga su se, na primjer, tužili na javnu upravu, a to je bila njihova prva reakcija. Prefektov odgovor na kritike što su odjeknule u štampi («Ne bi li se predviđene mjere mogle ublažiti?» bio je dosta neočekivan. Dotada, naime, ni dnevni listovi, ni agencija »Infordok« nisu primili službeno nikakve statističke podatke o bolesti. Sada je prefektura davala te podatke svakodnevno, a prefekt je zamolio spomenutu agenciju da objavljuje tjedne izvještaje o kretanju bolesti.

Ali ni tom prilikom nije javnost reagirala smjesta. Priopćenje da su treće sedmice umrle tri stotine i dvije osobe, nije bilo podobno da ugrije maštu. U jednu ruku svi zacijelo nisu umrli od kuge, a u drugu nitko u gradu nije znao koliko ljudi obično umire za nedjelju dana. Grad je imao dvjesto tisuća stanovnika. Tko zna nije li taj pomor normalan? To su potankosti o kojima ljudi nikada ne vode računa (premda je očigledno da su te stvari zanimljive i važne). Javnosti je nedostajala, da tako kažem, mogućnost usporedbe. Tek mnogo kasnije, konstatiravši porast smrtnih slučajeva, javnost je stala shvaćati što je i kako je. Peta nedjelja dala je doista tri stotine dvadeset i jednog umrlog, a šesta tri stotine četrdeset i pet. Taj je porast bio rječit. Ipak nije bio dosta osjetljiv da naši sugrađani ne bi sačuvali (ma kako su bili nemirni i zabrinuti) dojam da se radi o nezgodi koja je, istina, nemila, ali je ipak privremena.

Nastavljali su, dakle, hodati ulicama i sjedati na kavanske terase. Sve u svemu nisu bili kukavice; radije bi se šalili nego jadali, a neprilike koje su zacijelo prolazne, primali su naoko vedro i dobre volje. Stvari su bile zataškane. Ipak se potkraj mjeseca, nekako za vrijeme molitvenog tjedna, o kojem će još biti govora, pojaviše znatne promjene koje su izmijenile lice grada. Prvo je prefekt poduzeo mjere s obzirom na promet vozila i snabdijevanje. Snabdijevanje je ograničeno, a gorivo racionirano. Naređena je i štednja električnom. Samo najnužniji proizvodi stizahu u Oran cestom i zrakom. Tako je promet stao opadati, dok na kraju nije spao gotovo na nulu. Luksuzni su dućani zatvoreni tako reći od danas do sutra; drugi su načičkali izloge objavama da nema robe, dok su pred vratima stajali kupci u dugim repovima.

Oran je tako poprimio čudan izgled. Broj pješaka znatno je porastao, a mnogi su ljudi zatvaranjem dućana i nekih ureda, prisiljeni na nerad, pa bi ispunjali sada ulice i kavane u takozvane šuplje sate. Zasad nisu bili nezaposleni nego na dopustu. Oran bi sada oko tri sata poslije podne pružao varljiv dojam blagdana: zaustavljen je promet i zatvoreni dućani, da bi se mogla odvijati neka javna manifestacija, a stanovnici su, eto, nagrnuli i na ulice, da sudjeluju u pučkome veselju.

Tim dopustom okoristili su se naravno kinematografi koji su pravili dobre poslove. Ali kretanje filmova po departmanu bilo je prekinuto: nakon dvije nedjelje, poduzeća su morala mijenjati program, a nakon nekoga vremena kinematografi su stali projicirati sveđ jedan te isti film. Ipak se njihovi primitci nisu smanjili.

Kavane, zahvaljujući velikim zalihama vina i drugih alkoholnih pića (što u gradu, gdje ta vrsta trgovine zaprema prvo mjesto, nimalo ne iznenađuje), mogle su također zadovoljiti svoje mušterije. Istini za volju treba reći da se pilo mnogo. Pošto je neka kavana oglasila: »Tko vino pije, bolesti se smije«, pučko je vjerovanje da alkohol štiti od zaraznih bolesti znatno ojačalo. Svake bi noći oko dva sata znatan broj pijanaca koji su izbačeni iz lokala punio ulice i vodio optimističke razgovore.

No sve te promjene bile su tako izvanredne, a zbile su se tako naglo da ih nitko nije mogao smatrati normalnima i trajnima. Rezultat je pak bio taj da smo i dalje gurali u prvi plan svoje osobne osjećaje.

Izlazeći iz bolnice, dva dana pošto je grad zatvoren, dr. Rieux sreće Cottarda koji se sjajio od zadovoljstva. Rieux mu reče da izvrsno izgleda.

- Da, dobro je, vrlo dobro - reče mali. - Nego recite, gospodine doktore, ta se vražja kuga više ne šali. Stvar postaje ozbiljna, zar ne?

Doktor morade priznati da je tako. A Cottard nadoveza gotovo radosno:

- Sad se neće ni zaustaviti, zar ne? Sve će biti, štono riječ, naglavce.

Nekoliko su koraka pošli zajedno. Cottard je pričao da je u njegovoj četvrti jedna velika trgovina mješovite robe gomilala živežne namirnice da bi ih prodavala uz višu cijenu. Kad su došli po vlasnika da ga prevezu u bolnicu, nađoše pod njegovom posteljom svu silu konzervi. »Umro je. Kuga ne plaća!« Cottard bijaše pun zгода i zgodica, istinskih i lažnih, koje su se sve odreda odnosile na epidemiju. Pričalo se na primjer da je u centru neki čovjek, imajući sve simptome bolesti, izletio jednoga jutra iz kuće i, bacivši se na prvu ženu koja je naišla, žestoko je zagrlio i stao vikati da ima kugu.

- Tako je - zaključio Cottard, a prijazni ton kojim je govorio, nije se poklapao s njegovom tvrdnjom - tako je, gospodine doktore, svi ćemo poludjeti, nema spora... .

Istoga dana poslije podne Joseph Grand konačno se povjerio doktoru. Bio je spazio fotografiju gospođe Rieux na pisaćem stolu i pogledao doktora. Rieux je odvratio da se njegova žena liječi izvan grada.

»To je u jednu ruku sreća«, rekao je Grand. A doktor će na to da je to doista sreća, ali je glavno da žena ozdravi.

- Ah - reče Grand - razumijem.

I prvi put otkako ga je Rieux upoznao, stade govoriti obilato. Premda je i sada tražio riječi, on ih je gotovo uvijek nalazio, kao da je odavno smišljao i smislio što sada iznosi.

Bio je veoma mlad kad se vjenčao sasvim mladom djevojkom iz susjedstva koja je bila siromašna. Da bi se mogao oženiti, napustio je studije i uzeo službu. Ni Jeanne ni on nisu običavali izlaziti iz svoje gradske četvrti. Pohađao bi je u njezinoj kući, a njezini se roditelji podsmjehivahu šutljivom i nespretnom ženiku. Otac bijaše željezničar. Kad nije bio u službi, sjedio je uvijek u kutu kraj prozora, promatrajući zamišljeno što se zbiva na ulici, držeći svoje goleme ruke ploštice na stegnima. Majka je uvijek bila zaokupljena kućanstvom, a Jeanne

joj je pomagala. Bila je tako sitna i krhka da je Grand uvijek strepio kad bi je vidio gdje prolazi ulicom. Vozila bi mu se tada činila neizmjerljivo velika. Jednoga dana Jeanne je stala pred božičnim izlogom i, okrenuvši se naglo prema njemu, kliknula: »Kako je to lijepo!« On joj je stisnuo članak na ruci. Tako su odlučili da će se vjenčati.

Ostali je dio pripovijesti bio - prema Grandu - veoma jednostavan. Tako uvijek biva: ljudi se vjenčaju, neko se još vrijeme vole, rade; rade toliko da zaborave na ljubav. I Jeanne je radila, jer šef ureda nije održao svoje obećanje. Tu se valjalo domišljati da bi čovjek pogodio što Grand hoće kazati. Nešto umor, nešto njegova narav, Grand je, ukratko popustio i klonuo. Sve je više šutio i nije svoju mladu ženu podržavao u uvjerenju da je voljena. Čovjek koji radi, siromaštvo, budućnost koja pomalo nestaje, večernja šutnja za stolom - u takvim prilikama nema mjesta velikim strastima. Jeanne je vjerojatno trpjela. Ipak je ostala: dešava se da čovjek dugo trpi a da to i ne zna. Prošle su godine. Onda je otišla. Nije, dakako, otišla sama. »Jako sam te voljela, ali sada sam umorna. Nisam sretna što odlazim, ali čovjek ne mora biti sretan da bi počeo iznova.« To mu je uglavnom bila napisala.

Sada je bilo na njemu da trpi. I Joseph Grand je trpio. Mogao je početi iznova, kako ga je upozorio Rieux. Ali, eto, nije imao pouzdanja.

No uvijek je na nju mislio. I to je bilo sve. Htio joj je napisati pismo u kojemu će se opravdati. »No to je teško«, govorio je on. »Ah, odavno, odavno na to mislim. Dok smo se voljeli, razumijevali smo se i bez riječi. No ljudi se uvijek ne vole. Došlo je vrijeme kad sam trebao naći riječi koje bi je zadržale, ali nisam mogao.« Useknuo se u neku vrstu karirana ubrusa. Onda je otro brkove. Rieux ga je gledao:

- Oprostite mi, gospodine doktore - reče stari. - Ne znam kako da kažem, ali ja imam u vas povjerenja. S vama mogu govoriti. A to me onda dira...

Grand je očigledno bio na sto milja daleko od kuge.

Navečer je Rieux telegrafirao svojoj ženi da je grad zatvoren, da mu je dobro, neka ona i dalje pazi na svoje zdravlje i da on misli na nju.

Tri nedjelje nakon zatvaranja grada Rieux naiđe, izlazeći iz bolnice, mladoga čovjeka koji ga je čekao.

- Pretpostavljam - reče ovaj - da me prepoznajete.

Rieuxu se činilo da ga pozna, ali je kolebao.

- Bio sam kod vas prije tih događaja - reče mladić - raspitivao sam se kako žive Arapi. Zovem se Raymond Rambert.

- Ah, da - reče Rieux. - Sad imate priliku da napišete krasnu reportažu.

Mladić je bio nervozan. Reče da se o tome ne radi i da je došao zamoliti doktora da mu pomogne.

- Molim vas da me ispričate - doda - ali ne poznam ovdje nikoga, a dopisnik moga lista je po nesreći glupan.

Rieux mu predloži da pođu zajedno do dispanzera u središtu grada, jer je ondje imao nešto posla. Spustiše se uličicama crnačkoga dijela. Bližila se večer, ali je grad koji je nekoć u to doba bio vrlo bučan, bio nekako čudno samotnan. Nekoliko zvukova trublje što odjekivahu nebom koje se još zlatilo dadoše naslutiti da vojnici još uvijek vrše svoje poslove. Rambert je za to vrijeme, duž strmenite ulice, između modrih, smeđežutih i ljubičastih kuća maurskih, govorio veoma uzbuđeno. On je u Parizu ostavio svoju ženu. Zapravo to nije njegova žena, ali je to svejedno. Telegrafirao joj je čim je grad zatvoren. Isprva je mislio da je to privremeno pa joj je htio samo pisati. Njegovi ovdašnji kolege rekoše da ne mogu ništa, pošta ga je odbila, a neka tajnica u prefekturi nasmijala mu se u brk. Pošto je dva sata čekao u repu, uspjelo mu je otposlati telegram kojim je javljao: »Dobro sam stop do skorog viđenja.«

Ali izjutra, kad je ustajao, njemu je najednom sinulo da on zapravo ne zna kako će to dugo trajati. Odlučio je otići. Kako ima preporuke (u njegovu zvanju postoje razne olakšice), dopro je do prefektova šefa kabineta; rekao mu je da nema nikakvih veza s Oranom, da nije njegova dužnost ovdje ostati, da se slučajno našao na licu mjesta i da je pravo i pošteno da mu puste da ode, makar ga, kad bude napolju, podvrgli karanteni. Šef kabineta rekao mu je da shvaća potpuno, ali da nema iznimaka. Vidjet će što bi se dalo učiniti, no položaj je svakako ozbiljan, pa zasad ne može ništa učiniti.

- Ali zaboga rekao je Rambert - ja sam u tom gradu stranac!

- Svakako, no bilo kako mu drago, nadajmo se da epidemija neće potrajati.

Na koncu je pokušao utješiti Ramberta, ističući da u Oranu ima građe za zanimljivu reportažu i da - hoćemo li pravo - nema nezgode koja ne bi imala svoju dobru stranu. Rambert je slegao ramenima. Stigoše u gradski centar.

- Glupo je to, doktore, zar ne? Nisam se rodio da pišem reportaže. No možda sam se rodio da budem s jednom ženom. Nije li to pravo?

Rieux odvrati da je zacijelo pravo i da mu se čini da nitko pametan ne može poricati da je tako.

Na bulevarima u središtu nije bilo običajne gužve. Nekoliko se prolaznika žurilo u daleke nastambe. Nitko se nije smijeshio. Rieux pomisli da je to rezultat objave koju je toga dana izdala agencija. Nakon dvadeset i četiri sata naši će se sugrađani opet ponadati. No sada su još brojke svima u pameti.

- Naime - reče Rambert bez ikakva uvoda - mi smo se nedavno upoznali, a dobro se slažemo...

Rieux nije ništa odgovarao.

- Ja vam dosađujem - opet će Rambert. - Htio sam vas jedino pitati da li mi možete izdati svjedodžbu u kojoj bi stajalo da nemam tu prokletu bolest. Držim da bi mi to moglo korisno poslužiti.

Rieux je odobravao kimajući. Podizao je pomno dječaćića koji mu se zaletio u noge i pao. Onda su krenuli dalje i stigli do Staroga trga. Grane fikusâ visile su, nepomične i sive od prašine, oko kipa Republike koji je bio prljav i prašan. Stadoše pod spomenikom. Rieux udari

o tlo, najprije jednom, a onda drugom nogom, jer su cipele bile prekrive bjelkastom naslagom. Pogleda Ramberta. Pusteni šešir gotovo na tjemenu, ovratnik košulje otkopčan pod kravatom, loše obrijan - novinar je bio slika tvrdoglave ljutine i podmukla bijesa.

- Vjerujte mi da vas razumijem - reče napokon Rieux - no vi pogrešno zaključujete. Ne mogu vam dati tu svjedodžbu, jer u stvari ne znam imate li tu bolest ili je nemate; pa da i znam da niste sada bolesni, ne bih mogao posvjedočiti da između sekunde kad izađete iz moje ordinacije i one kad budete ušli u prefekturu nećete biti zaraženi. A napokon...

- Napokon? - upita Rambert.

- A napokon, da vam i dadem svjedodžbu, ona vam ne bi koristila.

- Zašto?

- Zato što u ovome gradu ima na tisuće osoba koje su u istom položaju kao i vi, a ipak ne mogu biti puštene.

- No ako nemaju kugu?

- To nije dovoljan razlog. Situacija je glupa, znam, ali se tiče svih nas. Treba je primiti kakva jest.

- Ali ja nisam odavle!

- Odsada ćete na žalost biti odavle, kao i svi ostali.

Novinar se raspalio:

- To je pitanje čovječnosti, kunem vam se! Možda ne shvaćate što znači ta razdvojenost za dvoje ljudi koji se dobro slažu.

Rieux ne odgovori odmah. Onda reče da mu se čini da je shvatio. On želi od svega srca da se Rambert opet sastane sa svojom ženom i da svi oni koji se vole budu sjedinjeni. No tu su naredbe i zakoni, tu je kuga, a njegova je zadaća da vrši svoju dužnost.

- Ne - reče Rambert gorko - vi ne možete shvatiti. Vi govorite jezikom razuma. Apstraktno.

Doktor podiže oči prema Republici i reče da ne zna govori li jezikom razuma, ali su stvari o kojima govori očigledne, što nije jedno te isto. Rambert je popravljao svoju kravatu.

- To znači, dakle, da se moram snaći sâm? Ali - nastavi gotovo prkosno - ja ću izaći iz toga grada.

Doktor reče da i to shvaća, no da se to njega ne tiče.

- Naprotiv, to se vas tiče - plane odjednom Rambert. - Obratio sam se vama, jer su mi rekli da ste imali važan udio u odlukama koje su stvorene. Mislio sam stoga da biste bar u jednome slučaju mogli razmrsiti ono što ste pripomogli zamrsiti. No vama je to svejedno. Vi niste mislili ni na koga. Niste vodili računa o onima koji su rastavljeni od svojih.

Rieux priznade da je to donekle istina, jer se nije htio na to obazirati.

- Ah, vidim, vidim - reče Rambert - opći interesi, odgovornost... . No opće se dobro sastoji od sreće pojedinaca.

- Hajde - reče doktor koji se, rekao bih, prenuo - može ovo, a može i ono. Nemojte suditi. No vi činite krivo što se ljutite. Meni bi bilo izvanredno milo kad bi vam uspjelo da to pitanje nekako riješite. Ali ima naprosto stvari koje mi moja služba zabranjuje.

Drugi mahne nestrpljivo glavom:

- Da, krivo činim što se ljutim. A oduzeo sam vam dosta vremena.

Rieux zaželi da bi ga stalno izvješćivao kako napreduje njegova akcija i da se ne bi na nj ljutio. Postoji zacijelo područje na kojem bi se oni mogli složiti. Rambert se odjednom, rekao bih, smeo:

- Vjerujem da ima - reče nakon kratke šutnje - vjerujem protiv svoje volje i usprkos svemu što ste mi rekli.

Krzmao je.

- Ali vam ne mogu dati pravo.

Naturi šesir na čelo i ode brzim korakom. Rieux vidje gdje ulazi u hotel u kojem je stanovao Jean Tarrou.

Nakon nekog vremena doktor potrese glavom. Novinar je u nestrpljivosti svoje sreće imao pravo. No je li imao pravo kad je nastupio kao tužitelj? »Apstraktno!« Da li su apstraktni dani koje provodi u bolnici gdje kuga hara udvojenom žestinom, kako da se broj žrtava popeo na pet stotina nedjeljno? Da, ima u nesreći nešto apstraktno, nešto irealno. No kad apstrakcija postane ubitačna te ljudi umiru od te apstrakcije, e onda je potrebno da se njome pozabavimo! Rieux je znao da to nije najudobnije rješenje. Jedino to je i znao. Je li, na primjer, lako upravljati pomoćnom bolnicom (sada su bile tri) koja je njemu povjerena? U jednoj prostoriji koja je vodila u ambulantu dao je urediti sobu za primanje. Izduben je pod tvorio jezero krezola usred kojega se nalazio otočić od opeka. Bolesnika bi prenijeli na otok, naglo skinuli, a njegova bi odjeća pala u spomenutu tekućinu. Opran, otrt, odjeven u grubu bolničku košulju, bolesnik bi došao u ruke Rieuxu, a onda bi ga odnijeli u jednu bolesničku dvoranu. Morali su upotrijebiti i školsko igralište, na kojem je sada bilo svega pet stotina kreveta koji su gotovo uvijek bili zauzeti. Nakon jutarnjeg primanja kojim je sam rukovodio, nakon cijepjenja, nakon incizija, Rieux je provjeravao statističke podatke, a čitavo bi poslijepodne radio u svojoj ordinaciji. Podvečer bi stao obilaziti bolesnike, a kasno u noć vratio se kući. Prošle je noći mati primijetila, pružajući mu telegram gospođe Rieux mlađe da ruke doktorove podrhtavaju.

- Da - rekao je on - no ako se budem trudio, bit ću manje nervozan.

Bio je snažan i izdržljiv. On se još stvarno nije umorio. No liječnički posjeti, da spomenemo jedan primjer, postajahu mu nenasni. Ustanoviti epidemiju značilo je ujedno

pokupiti i otpremiti bolesnika. Tu bi počinjala apstrakcija, a s njome i poteškoće, jer je obitelj bolesnikova znala da će ga vidjeti ili izliječena, ili mrtva, a prije nikako. »Smilujte se, gospodine doktore«, govorila je gospođa Loret, majka sobarice koja je radila u Tarrowovu hotelu. Što je to značilo? On je, dakako, bio pun smilovanja. No time nije nikome bilo pomognuto. Valjalo je telefonirati. Duskora bi se začula truba bolničkog automobila. Susjedi su isprva otvarali prozore i gledali. Poslije su ih brže-bolje zatvarali. Onda bi počela borba, suze, nagovaranje, ukratko, apstrakcija! U tim stanovima koji su bili pregrijani od groznice i od tjeskobe odigravahu se prizori ludila. No bolesnik bi na koncu bio odveden, a Rieux bi morao otići.

U prvo vrijeme naprosto bi telefonirao i pohitao k drugim bolesnicima, ne čekajući bolnička kola. No rođaci bi tada zatvorili vrata, jer im je draže bilo da budu s kugom pod istim krovom nego da pristanu na rastanak, znajući sada kako svršava. Krikovi, nagovori, uredovanje policije, a poslije i oružane sile - i bolesnik bi na juriš bio zauzet. Prvih nedjelja Rieux je morao ostajati u kući do dolaska bolničkih kola. Poslije, kad je svakog liječnika pratio na njegovim pohodima dobrovoljni inspektor, Rieux je mogao juriti od jednog bolesnika k drugome. Ali na početku, sve su večeri bile kao onda kad je - ušavši gospođi Loret u mali stan, ukrašen lepezama i umjetnim cvijećem bio primljen od majke koja mu reče s izobličanim posmijehom:

- Čvrsto se nadam da nije groznica o kojoj svi pričaju.

A on je, odgurnuvši pokrivač i košulju, gledao šutke crvene mrlje na truhuu i na stegnima, natekle žlijezde u preponama. Majka je gledala među noge svoje kćeri i kričala ne mogavši se obuzdati. Svake su večeri urlale majke kao i gospođa Loret, stojeći apstraktna lica pred razgaljenim trbusima na kojima bijahu ispisani znakovi smrti, svake su večeri nečije ruke grabile doktora, hvatale se za nj, svake večeri suviše riječi, obećanja i suze, pa signali bolničkih kola i krize, uzaludne i jalove kao bol. A na kraju toga dugačkoga niza večeri koje bijahu uvijek jednake, Rieux se nije mogao nadati ničemu drugom nego dugom nizu sličnih prizora koji će se ponavljati unedogled. Da, kuga je, kao apstrakcija, bila jednolična. Samo se nešto možda mijenjalo, a to je bio sâm Rieux. On je to osjećao te večeri na podnožju spomenika Republike postavši svjestan teške ravnodušnosti koja ga je stala obuzimati, dok je uporno gledao vrata hotela u kojima nestade Ramberta.

Nakon tih tegobnih sedmica, nakon svih tih sutona kad je grad izlazio na ulice da bi se vrtio u krugu, Rieux je spoznao da se ne treba više braniti od smilovanja. Čovjeku dodija i smilovanje kad je beskorisno. U tom osjećanju, kad bi se činilo da se njegovo srce polako zatvara u sebe u tom osjećanju doktor je nalazio jedinu okrepu i olakšanje svojih mučnih dana. Znao je da će tako svoju dužnost lakše obavljati. Zato se tome i radovao. Kad bi mati dočekavši ga u dva sata noću, požalila njegov prazan pogled kojim ju je pogledao, žalila je upravo ono što je Rieuxu bilo jedino olakšanje. Da bi se čovjek mogao boriti protiv apstrakcije, mora malo naličiti na nju. No kako da to osjeti Rambert? Njemu je apstraktno bilo sve ono što se ispriječilo između njega i njegove sreće, istini za volju treba reći da je Rieux znao da je novinar imao pravo u jednu ruku. Ali je znao i to da je apstrakcija ponekad jača od sreće i da onda i samo onda treba o njoj voditi računa. To je doživio Rambert, kako je doktor potanko saznao od samog Ramberta kad mu se novinar naknadno povjerio. I tako je doktor mogao pratiti na novome jednom planu sumornu borbu između sreće svakog pojedinca i apstrakcija kuge koja je obuhvaćala svekolik život našega grada kroz taj dugi period.

* * *

No gdje su jedni vidjeli apstrakciju, drugi su vidjeli istinu. Konac prvoga mjeseca kuge bijaše pomračen izrazitim pogoršanjem epidemije i žestokom propovijedi Oca Panelouxa, isusovca, koji je ono bio pritekao u pomoć starome Michelu u početku njegove bolesti. Otac Paneloux bio se istakao kao marljiv suradnik glasila Zemljopisnog društva u Oranu gdje su njegova epigrafska istraživanja veoma zapažena i cijenjena. No stekao je veći broj slušalaca nego što bi mogao steći kao specijalist, održavši ciklus predavanja o suvremenom individualizmu. U njima je ustao u obranu beskompromisnoga kršćanstva koje osuđuje i modernu slobodoumnost i opskurantizam prošlih vjekova. Tom prilikom nije se žacao da svome slušateljstvu skreše u brk razne neugodne stvari. Odatle i njegova reputacija.

Potkraj toga mjeseca crkvene su vlasti našega grada odučile zapodjeti borbu protiv kuge svojim vlastitim sredstvima, organizirajući tjedan skupnih pobožnosti, odnosno javnih molitava. Te manifestacije pobožnosti, zaključit će se u nedjelju svečanom službom božjom posvećenom svetom Roku, kužnome svecu. Tom prilikom zatražiše od oca Panelouxa da uzme riječ i progovori narodu. Evo, četrnaest dana što se otkinuo od svojih radova o sv. Augustinu i afričkoj crkvi kojima je postigao zasebno mjesto u svome redu. Od prirode žestok i strastven, odlučno se prihvatio zadatka koji mu je povjeren. Davno prije te propovijedi u gradu se o tom govorilo; njome je donekle obilježen i važan datum u povijesti toga razdoblja.

U tjednu pobožnosti sudjelovalo je brojno općinstvo. Ne što bi u normalno doba stanovnici Orana bili naročito pobožni. Tako je, na primjer, nedjeljom prije podne kupanje u moru ozbiljno konkuriralo službi božjoj. A nije ih prosvijetlio ni Duh sveti da bi se na brzinu obratili. No grad je bio zatvoren, lučka zona zabranjena, pa se ljudi nisu mogli više kupati. Osim toga njihovo je duševno stanje bilo sasvim osobito: oni se, doduše, nisu pomirili s čudnim i neviđenim događajima koji su se na njih oborili, ali se nisu mogli oteti dojmu da se nešto doista promijenilo. Mnogi se ipak nadahu još uvijek da će epidemija prestati i da će biti pošteđeni oni i njihove obitelji. Premda tome nisu ni smatrali da su na išta obvezani. Za njih je kuga bila neugodna gošća koja će jednoga dana morati da ode, naprosto zato što je došla. Bili su prestrašeni, ali nisu bili očajni; nije još kucnuo čas kad će uvidjeti da je kuga oblik i sadržaj njihova života; kad će zaboraviti egzistenciju koju su do pojave kuge mogli provoditi. Ukratko rečeno, oni su čekali. Što se tiče religije, kao i mnogih drugih pitanja, kuga je njihovu duhu dala poseban smjer, pa su bili jednako daleko od nehaja i od zanosna, a njihovo držanje moglo bi se označiti dosta dobro izrazom »objektivnost«. Većina onih koji su sudjelovali u molitvenom tjednu, prihvatili bi zacijelo riječi, kojima je pred dr. Rieuxom jedan od vjernika označio situaciju: »To nikako ne može nauditi.« Tarrou koji je zabilježio u svoje zapise da Kinezi u takvoj prilici udaraju u tamburin da bi svirkom udobrovoljili genija kuge, dodao je da nije moguće ustanoviti je li se tamburin pokazao djelotvorniji od profilaktičkih mjera. Dodao je još da to pitanje ne može biti riješeno dok nismo obaviješteni o nekom geniju kuge, znajući da postoji, pa naše neznanje o toj važnoj točki čini jalovima sve nazore koje bismo o toj stvari mogli imati.

Katedrala našega grada bila je, dakle, puna vjernika i to svakoga dana u tjednu. U početku su mnogi stanovnici zaostajali u vrtovima koji se pružaju pred crkvenim trijemom, među palmama i mogranjima. Tu su slušali zazivanja i molitve što se slijevahu na ulicu poput plime. No malo-pomalo, povodeći se za primjerom, ti se slušaoci odlučiše da uđu i da se

bojažljivim glasom priključe odgovorima prisutnih vjernika. A u nedjelju nagrnulo je silno mnoštvo u crkvene lađe, tako da su neki morali ostati pred ulazom, dok su se drugi popeli kojekuda. Sinoć se nebo bilo naoblačilo, a sada je lijevala kiša. Vonj tamjana i mokrih tkanina lebdio je u katedrali kad se Otac Paneloux uspeo na propovjedaonicu.

Bio je srednjeg stasa, ali plećat. Kad se naslonio na rub propovjedaonice i stisnuo drvenu ogradu svojim ručetinama, razabrao si samo glomaznu crnu spodobu, a na vrhu dvije mrlje njegovih obraza što se rumene pod željeznim naočalama. Imao je snažan, strastan glas koji je daleko nosio, a kad je nasrnuo na slušateljstvo, jednom jedinom rečenicom, žestoko, odsječeno: »Braćo moja, vi ste u nevolji; braćo moja, vi ste je zaslužili«, slušateljstvo se ustalasalo sve do maloga trga pred crkvom.

Ono što je slijedilo nije - logično uzevši - bilo u skladu s tim patetičnim uvodom. Tek nastavak besjede otkrio je našim sugrađanima da je, spretnim govorničkim postupkom, propovjednik dao temu čitave svoje propovijedi, postupajući kao čovjek koji hoće nekoga mlatnuti. Odmah nakon te rečenice on je citirao tekst ishoda iz Egipta da bi zatim rekao:

»Prvi put kad se ta pokora javlja u povijesti, javlja se zato da bi pogodila neprijatelje Božje. Faraon se protivio vječnim ciljevima, a kuga ga je prisilila da poklekne. Od početka povijesti Božja pedepsa* obara ohole i slijepe, sileći ih da pokleknu pred Njim. Razmislite o tom i kleknite.«

* Pedepsa (grč.) - kazna.

Kiša je vani lijevala udvojenom snagom, a ta posljednja fraza, izrečena u dubokoj tišini koju je pljuštanje kiše o prozorska stakla učinilo još dubljom, odjeknula je tako snažno da se nekoliko slušalaca, nakon kratkog krzmanja, spustilo sa svojih stolica na klecalo. Drugi pomisliše da se moraju povesti za njihovim primjerom, tako da se - sve malo-pomalo - našao doskora čitav auditorij na koljenima, a da je pritom zaškripalo samo nekoliko stolica. Paneloux se nato uspravi, duboko udahnu i nastavi, podižući sve više glas: »Ako je danas kuga bacila oko na vas, onda to znači da je kucnuo čas kada se valja zamisliti. Pravednici se toga ne trebaju da plaše, ali grešnici imaju razloga da dršću. U golemoj žitnici svijeta nesmiljeno će mlatilo Božje mlatiti ljudsko žito, dok pljeva ne bude odijeljena od zrnja. Bit će više pljeve nego zrnja, više zvanih nego odabranih, a nesreću tu Bog nije htio. Odviše se dugo svijet sporazumijevao sa zlom, odviše se dugo pouzdavao u božansko milosrđe. Dosta je bilo da se pokaješ, sve bijaše dopušteno. A svatko je držao da je kajanje laka stvar. Kada dođe hora, sigurno će se pokajati. A dotle, pusti maha svojim prohtjevima, jer je to najjednostavnije; za ostalo će se pobrinuti božansko milosrđe. Tako, dakle, nije moglo potrajati. Bogu koji je tako dugo nagibao nad ovaj grad svoje milostivo lice dodijalo je čekanje; razočarao se u svojoj vječnoj nadi pa je okrenuo svoj pogled. Lišeni Božje svjetlosti, našosmo se zadugo u tminama kuge!«

U dvorani netko zafrkta kao nestrpljiv konj. Nakon kratke stanke časni otac nastavi tišim glasom: »Čitamo u Zlatnoj legendi (Legenda aurea) da je u doba langobardskog kralja Humberta Italiju poharala tako strašna kuga da živi jedva dostajahu da pokopaju mrtve, a ta je kuga bjesnjela najjače u Rimu i Paviji. Tada se pojavi dobar anđeo, tako da su ga svi mogli vidjeti, a dao je naloge zlom anđelu koji je nosio lovačku kijaču; koliko bi puta udario u kuću, toliko bi mrtvih iznijeli napolje.«

Tu je Paneloux pružio svoje kratke ruke prema crkvenom trgu, kao da pokazuje nešto što se događa iza pokretne kišne zavjese: »Braćo moja«, reče odrješito, »takav se ubitačni lov danas lovi po našim ulicama. Gledajte ga, anđela kuge! Lijep je poput Lucifera, a blistav i zamamljiv kao samo zlo. Evo ga gdje lebdi nad vašim krovovima, držeći u desnici rumenu kijaču sa željeznim šiljkom, dok ljevicom pokazuje na jednu od vaših kuća. Možda je baš u tom trenutku pružio prst svoj prema vašim vratima; možda toga trenutka kuga ulazi, sjeda u vašu sobu i čeka na vaš povratak. Tu je, strpljiva i pažljiva, a sigurna i neminovna kao poredak svijeta. Ruku koju će vam pružiti ne može otkloniti nikakva sila zemaljska, pa ni - upamtite dobro - isprazno ljudsko znanje. I mlaćeni na krvavom gumnu boli, vi ćete biti odbačeni s pljevom«.

Tu je govornik ponovo prihvatio patetičku usporedbu mlatila i potanje je razradio. Dočarao je golemu drvenu gredu kako se vrti i obrće nad gradom, kako udara gdje stigne, kako se uzdiže okrvavljena, razbacujući zatim krv i ljudsku bol »za sjetvu koja će proklijati za žetvu istine«,

Na koncu tog dugog perioda otac Paneloux stade: kosa mu je spala na čelo, čitavo mu je tijelo drhtalo, a ruke su to drhtanje prenijele na propovjedaonicu. Onda nastavi muklije, ali glasom tužitelja: »Da, došlo je vrijeme da se zamislimo. Vi ste držali da je dosta ako posjetite Boga nedjeljom, da biste ostale dane bili slobodni. Držali ste da ćete, kleknuvši jedan ili dva puta, naplatiti svoj grešni nehaj. Ali Bog nije mlakonja. Ti povremeni i rijetki dodiri nedostajahu njegovoj proždrljivoj nježnosti. Htio je da budete uza nj dulje vremena, tako vas on ljubi, to je njegov način, a to je i jedini način ljubavi. I zato, je, pošto mu dozlogrđi čekanje, dao da vas posjeti ova pokora koja je posjetila sve gradove grijeha otkako je svijeta i vijeka. Sada znate da je to grijeh, kao što su to saznali Kain i djeca njegova, oni prije potopa, oni u Sodomi i Gomori, faraon i Job, a tako i svi prokletnici. A poput njih gledajte i vi bića i stvari novim pogledom, otkako je ovaj grad zatvorio svoje zidine oko vas i kuge. Sada konačno znate da valja prijeći na bitno.«

Vlažni je vjetar sada prodirao u crkvene lađe, a plamenovi se nagnuše i svijeće stadoše pucketati. Gusti zadah, u kojem se miješao vosak svijeća s kašljanjem i kihanjem, podiže se do oca Panelouxa koji - vrativši se okretno glavnoj misli (tako okretno da je time pobudio opće priznanje) - nastavi mirnim glasom: »Mnogi između vas, ja to znam, pitaju se zacijelo: što zapravo hoću i na što vas hoću navesti. Hoću vas navesti na istinu; hoću vas naučiti da se radujete unatoč svemu što sam kazao. Nije više vrijeme kad je dobar savjet ili bratski poticaj mogao poslužiti da vas privede dobru. Danas je istina zapovijed. A put spasenja pokazuje vam krvavo koplje koje vas navraća na nj. Tu se, braćo moja, očituje na djelu Božje milosrđe, koje stavlja u svaku stvar i dobro, i zlo, srdžbu i smilovanje, kugu i spas. Sama ta pokora koja vas ranjava, muči i ubija, pridiže vas i kazuje vam put.«

»Nekoć su davno«, nastavljao je propovjednik, »abesinski kršćani vidjeli u kugi djelotvorno sredstvo božanskog iskona da postignu vječnost. Oni koji nisu bili zaraženi, zamatali bi se u kužne ponjave e da bi što sigurnije umrli. Ta bijesna težnja za spasenjem nije, zacijelo, preporučljiva. Ona otkriva žaljenja vrijednu naglost koja je veoma bliska oholosti. Nama se ne smije više žuriti nego što se žuri Bogu, a sve što hoće da ubrza nepromjenljiv red što ga je On ustanovio jednom zavazda, dovodi do hereze. No i taj primjer nosi pouku. Nas koji smo prosvjećeniji Bog uči da bismo cijenili onu divnu svjetlost koja je na dnu svake patnje. Ta svjetlost obasjava sutonske staze koje vode otkupljenju. U njoj se očituje božanska volja koja - lasno i sigurno - pretvara zlo u dobro. I danas ponovo ona nas vodi kroz smrtne krikove i tjeskobe, vodi nas prema onoj šutnji koja je bitna, prema načelu svega života. Evo, braćo

moja, neizmjerne utjehe koju vam htjedoh donijeti da ne biste ponijeli odavle samo riječi koje kašnjavaju nego i riječ koja smiruje.«

Osjećalo se da je Paneloux završio. Vani je kiša prestala. Svjetlo što ga je na trg izlivalo nebo na kom se voda pomiješala sa suncem bilo je sada pomlađeno. Iz ulice dopirahu glasovi, čulo se kako klize kola, sav govor grada koji se budi. Slušaoci pokupiše diskretno svoje stvari, a žamor razlaza bio je prigušen. Časni je otac ipak još progovorio i rekao da je - pokazavši božansko podrijetlo kuge i kazneni karakter toga zla - završio svoje izlaganje, pa se neće na koncu poslužiti rječitošću koja bi bila neumjesna s obzirom na predmet koji je doista tragičan. Drži da je sve jasno svima. Samo bi još podsjetio da je prigodom velike kuge u Marseilleu, kroničar Mathieu Marais požalio što je gurnut u pakao, živeći tako bez pomoći i nade ikakve. No Mathieu Marais bijaše slijep! Otac Paneloux nije nikada osjetio tako jako kao danas božansku pomoć i kršćansku nadu, kojima se svatko može okoristiti. On se ufa, bilo kako mu drago, da će usprkos užasu ovih dana i leleku umirućih, naši sugrađani uputiti nebu jedinu riječ koja je kršćanska, a znači ljubav. Ostalo će učiniti Bog.

* * *

Teško je reći je li ta propovijed djelovala na naše sugrađane. Gospodin Othon, sudac istražitelj, izjavi dr. Rieuxu da je po njegovu mišljenju izlaganje oca Panelouxa »apsolutno ispravno i neoborivo«. No svi nisu bili tako kategorični. Propovijed je neke naprosto potkrijepila u mišljenju koje je dotad bilo dosta neodređeno da su poradi nepoznatog zločinstva osuđeni na tamnovanje koje je teško i zamisliti. I dok su jedni nastavljali svoj sitni život, privikavajući se na zatvor, drugima je naprotiv bila odsad jedina misao kako da iz te tamnice umaknu.

Ljudi su isprva bili pristali da budu odrezani od vanjskoga svijeta, kao što bi pristali na svaku povremenu nezgodu koja brka samo neke od njihovih navika. No sada, postavši najednom svjesni da se nalaze na neke vrsti prisilnom boravku, a nebo, koje se počelo žariti ljetnim žarom, pritiskuje ih poput nekog poklopca ti ljudi mutno osjećahu da to uzništvo ugrožava čitav njihov život. I tako, kad bi se spustilo veče, energija koja im se vraćala večernjom svježinom, nagonila ih je pokoji put na očajnička djela.

Prvo i prvo, ne ulazeći u pitanje je li to koincidencija, od spomenute nedjelje zavlada u našem gradu tako općenit i tako dubok strah te se moglo pomisliti da naši sugrađani počinju zaista bivati svjesni svoga položaja. Prema tome se atmosfera našega grada nešto promijenila. Ali je pitanje je li promjena bila u atmosferi ili u srcima?

Kratko vrijeme nakon propovijedi, Rieux je, komentirajući s Grandom taj događaj išao prema periferiji grada, kadli se u mraku sudari s čovjekom koji se pred njim gegao, a sada je sasvim stao. U taj čas javne svjetiljke našega grada koje su paljene sve kasnije i kasnije, naglo zasinu. Visoka lampa koja je bila iza njih, rasvijetli odjednom čovjeka koji se tiho smijao, zatvorenih očiju. Bjelkastim licem koje bijaše rastegnuto nijemom veselosti tekle su krupne kaplje znoja. Prodoše.

- To je neki luđak - reče Grand.

Rieux koji ga je bio zgrabio za ruke da bi ga povukao za sobom osjeti, kako činovnik dršće od uzbuđenja.

- Duskora će među našim zidovima biti sami luđaci - odvrati Rieux.

A kako je bio umoran, osjeti da mu se osušilo grlo.

- Da nešto popijemo.

U maloj kavani u koju uđoše, a bila je rasvijetljena jednom jedinom svjetiljkom iznad kase, ljudi su razgovarali tihim glasom a da nije bilo jasno zašto tako tiho govore. Atmosfera je bila gusta i crvenkasta. Grand, na doktorovo veliko čudo, naruči žestoko piće koje popi nadušak i onda izjavi da je veoma jako. Onda htjede da izađu. Napolju se Rieuxu učini da je noć puna jecaja. Negdje na crnome nebu, iznad uličnih svjetiljki, muklo zviždanje dozva im u pamet nevidljivu smrt koja je vrući uzduh neumorno varila.

- Srećom, srećom - govorio je Grand.

Rieux se pitao što hoće time reći.

- Srećom - govorio je činovnik - imam svoj posao. - Da - reče Rieux - to je velika prednost.

I odlučivši da ne sluša zviždanje, upita Granda je li zadovoljan svojim radom.

- Pa držim da sam na dobrom putu.

- Imate li još zadugo?

Grand je nekako živnuo; toplina alkohola prijede u njegov glas.

- Ne znam. No ne radi se o tome, gospodine doktore, ne radi se o tome.

Rieux je u mraku nagađao da Grand maše rukama. Kao da nešto sprema što je zatim došlo naglo i rječito:

- Vidite li, gospodine doktore, ja hoću da onoga dana kad rukopis bude kod izdavača, izdavač ustane, pošto ga je pročitao, i rekne svojim suradnicima: »Gospodo, kapu dolje!«

Ta je nagla izjava Rieuxa osupnula. Učnilo mu se da njegov pratilac čini kretnju kao da se otkriva: ruku je prinio glavi i zatim je namjesti vodoravno. Gore se čudno ono zviždanje ponovo javilo; sada je, rekao bih, bilo mnogo jače.

- Da - reče Grand - to mora biti savršeno.

Premda nije bio upućen u književnu praksu, Rieux je ipak držao da se te stvari ne zbivaju tako jednostavno i da, osim toga, nakladnici u svom uredu nemaju na glavi kapu. No tko zna na koncu kako je, pa je Rieux radije zašutio. Protiv svoje volje načulio je uši, slušajući tajanstveni mrmor kuge. Približavahu se Grandovoj četvrti, a kako je taj dio grada bio malko uzdignut, hladio ga je lagani vjetrić koji je istodobno čistio grad od svih štropota. Grand je, međutim, dalje govorio, a Rieux nije shvaćao sve što je stari iznosio. Razabrao je samo to da spomenuto djelo broji već mnogo stranica, no da je napor što ga pisac ulaže da bi stvar doveo do savršenstva veoma mučan. »Cijele večeri, čitave sedmice mučim se oko jedne jedine

riječi... katkad i običnog veznika.« Tu se Grand zaustavi i prihvati doktora za dugme. Riječi su izlazile posrćući iz njegovih krezubih usta.

- Da biste me dobro shvatili, gospodine doktore! Hoćemo li pravo, nije teško birati između ali i no. Birati između i i pa, već je mnogo teže. Poteškoće rastu kad je u pitanju zatim i onda. No svakako je najteže kad valja odrediti hoćemo li staviti i ili ćemo ga izostaviti.

- Da - reče Rieux - shvaćam.

Ponovno je krenuo. Grand se, rekao bih, smeo. Požurio se da bi stigao doktora.

- Oprostite - promuća on - ne znam što mi je ove večeri!

Rieux ga blago potapša po ramenu i reče da bi mu želio pomoći i da ga njegova stvar živo zanima. Grand se nešto razvedrio, a kad su stigli pred kuću, pozove doktora, nakon kratkog kolebanja, da načas uđe. Rieux prihvati.

U gostinskoj sobi Grand mu ponudi da sjedne za stol koji je bio krcat papirima; svi su bili ispisani mikroskopskim rukopisom i prekriti ispravicima.

- Da, to je - reče Grand doktoru koji ga je pitao pogledom. - No hoćete li nešto popiti? Imam malo vina.

Rieux odbije. Gledao je listove papira.

- Nemojte gledati - reče Grand. - To je moja prva rečenica. Zadaje mi muke, mnogo muke.

I on je gledao sve listove, a kanda je njegovu ruku privlačila neodoljivo jedna stranica koju podiže do električne žarulje tako da je papir postao proziran, jer žarulja nije imala sjenila. List je drhtao u njegovoj ruci. Rieux primijeti da je čelo činovnikovo vlažno.

- Sjednite - reče - i čitajte mi.

On ga pogleda i zahvalno se nasmiješi.

- Da - reče - sve mi se čini da to želim.

Malo je počeka, gledajući uporno list papira; onda sjede. Rieux je slušao u isto vrijeme neko nejasno zujanje koje u gradu možda odgovara onom zviždanju. Imao je u tom trenutku izvanredno jasnu percepciju grada koji mu se pružao do nogu, percepciju zatvorenog svijeta što ga je sačinjavao, i strašnih jaukâ što ih je noću gušio. Grandov glas pojavi se muklo: »Lijepoga jednog jutra u mjesecu svibnju elegantna je amazonka kasala na divnoj alazanskoj kobili cvjetnim alejama Bulonjske šumice«. Ponovo zavlada šutnja, a s njome se vrati nejasni mrmor patničkog grada. Grand je odložio list, ali ga je još uvijek gledao. Onda nakon nekoliko trenutaka podiže oči:

- Što mislite o tome?

Rieux odvrat da taj početak potiče njegovu radoznalost pa bi želio čuti nastavak. No Grand odvrat živo da to nije ispravno stajalište. Udari papire ploštinom ruke.

- To je samo približno. Kada mi uspije da izradim potpunu sliku koju gledam u mašti, kad moja rečenica bude imala ritam ove kasačke šetnje: jedan - dva - tri, ostalo će sve biti lakše; iluzija će, što je glavno, biti od samog početka tako snažna da će biti moguće kazati: »Kapu dolje!«

No za to ima još da se radi. Nikada neće pristati da prepusti tu rečenicu štamparu kakvu-takvu. Jer premda ga ponekad zadovoljava, on je svjestan da se još nije priljubila potpuno uz realnost i da se nije sasvim oslobodila onoga lakog tona koji podsjeća, iako izdaleka, na nešto stereotipno. To je bio smisao onoga što je govorio, kad začuju kako pod prozorom neki ljudi trče. Rieux ustade.

- Vidjet ćete što ću ja od toga napraviti - reče Grand i okrenuvši se prozoru, doda: - Kad sve to bude gotovo.

Ponovo se začuše nagli koraci. Rieux je već silazio, a kad se našao na ulici, dvojica su naglo prošli pokraj njega. Kretali su se očito prema gradskim vratima. Nekima je od naših sugrađana vrućina i kuga zavrtjela mozgom, pa nisu prezali od nasilja, kušajući zaskočiti stražare da bi pobjegli iz grada.

* * *

Drugi, poput Ramberta, kušali su također pobjeći iz te panične atmosfere koja je bivala sve teža, ali su pritom razvijali više upornosti i više spretnosti. Ipak nisu imali više uspjeha nego oni prvi. Tako je Rambert isprva nastavljao svoje službene korake. Uvijek je govorio kako vjeruje da se upornošću mogu svladati sve zapreke. A donekle je i njegovo zvanje bilo takvo da je morao biti spretan i promućuran. Pohodio je, dakle, mnoštvo činovnika i ljudi u kojih stručnu spremu nije obično nitko sumnjao. No u konkretnom slučaju ta im sprema nije služila nizašto. Bijahu to u većini slučajeva ljudi s točno određenim i pomno sređenim nazorima o svemu što se odnosi na bankarstvo ili na uvoz, južno voće ili trgovinu vinom; ljudi koji posjedovahu neosporivo znanje u parbenim stvarima ili osiguranju, ne računajući zamašne diplome i nesumnjivu dobru volju. I baš je dobra volja bila kod svih njih najfrapantnija. No u pitanjima kuge njihovo je znanje bilo gotovo jednako nuli.

Ipak je u svakoj prilici Rambert objašnjavao pred njima svoj slučaj. Njegovo se dokazivanje svodilo uvijek na to da je stranac u našem gradu i da, prema tome, njegov slučaj mora biti posebno ispitan. Općenito bi njegovi subesjednici rado primali njegovo stajalište, ali bi obično predočili da su u tom položaju i neki drugi ljudi i da, prema tome, njegov slučaj nije tako poseban kako on to misli. Na što je Rambert mogao odgovoriti da to ne obara njegovu argumentaciju, jer da se time ne mijenja ništa na stvari. Oni bi mu na to odgovorili da se mijenja i te kako s obzirom na administrativne poteškoće budući da svaki povlašteni postupak može stvoriti presedan (a samu tu riječ izgovarahu s velikom odvratnošću i gnušanjem). Prema klasifikaciji koju je Rambert podastao dr. Rieuxu, ti su ljudi bili formalisti. Uz njih bi

nalazio i blagorječive, koji su uvjerali molitelja da se to stanje ne može održati i, dijeleći spremno dobre savjete kad bi od njih tražio odluku, tješili Ramberta, jer da se radi samo o trenutačnoj nezgodi i neprilici. Bilo je i takvih koji su se pravili važni i molili posjetioca da ostavi napismeno što je i kako je; oni će onda razmotriti njegov slučaj i shodno postupati. Bilo je površnih koji ga htjedoše zadovoljiti stambenim doznakama i adresama jeftinih penziona; metodičnih koji su tražili da ispuni tiskanicu koju bi zatim stavili ad acta; prezaposlenih koji bi lamali rukama, smetanih koji bi okretali glavu da im ne bi dodijavao. A bilo je napokon i tradicionalista (ti su bili najbrojniji) koji bi Ramberta uputili u kakav drugi ured ili mu savjetovali da poduzme kakav novi korak.

Novinar se tako iscrpio posjetima, a čekajući na klupi od moleskina, pred velikim plakatima koji su nudili obveznice državnog zajma (oslobođene od poreza!) ili pozivali da se upiše u kolonijalnu vojsku, čekajući na klupi ili stupajući u kancelariju gdje su lica bila nalik na ladice kartoteke i police sa službenim spisima, Rambert je saznavao kako to hoda i što je u stvari općinska ili državna uprava. - Dobro je - govorio bi dr. Rieuxu pomalo gorko - dobro je što sve to prikriva istinsku situaciju. - Nije znao kako napreduje kuga. A bez obzira na to da su dani tako brže prolazili, čitav je grad bio u takvu položaju da se moglo reći da svaki dan, koji smo preturili približuje svakoga od nas koncu ovih nevolja i jada, dakako, uz uvjet da prije ne umre.

Rieux morade priznati da je to istina, no da je ta istina ipak previše općenita.

Jednom se Rambert ponadao. Primio je od prefektуре upitni arak koji je valjalo točno ispuniti. Netko se zabrinuo za njegov identitet, njegovo obiteljsko stanje, njegove prihode, bivše i sadašnje, a tražen je - kako se ono kaže - i njegov curriculum vitae. Učinilo mu se da se radi o anketi, kojoj je svrha da se popišu osobe koje bi mogle biti vraćene u negdašnje stalno boravište. Nekoliko mutnih informacija, pokupljenih u nekom uredu potkrijepilo ga je u tom vjerovanju. Ali nakon nekoliko preciznih koraka, uspjelo mu je pronaći ured koji mu je poslao upitni arak, pa je tako saznao da se ti podaci prikupljaju »za slučaj da«.

- Za kakav slučaj? - upita Rambert.

Onda mu objasniše da je to za slučaj da oboli i umre od kuge, da bi se - s jedne strane mogla obavijestiti obitelj, a - s druge strane - da bi se znalo treba li bolničke troškove prebaciti na gradski budžet ili se može očekivati, da će ih njegova rodbina namiriti. To je, doduše, svjedočilo da nije sasvim odijeljen od one koja ga je čekala kad društvo, eto, vodi o njemu računa. Ipak to nije bila utjeha. No bilo je značajno (a Rambert je to s vremenom uočio) kako uprava može funkcionirati poduzimajući ovo ili ono što nema više nikakve veze s vremenom. Više vlasti za to često i ne znaju, ali služba funkcionira kao nekoć, jer je za te funkcije dotični ured osnovan.

Razdoblje koje slijedi bijaše za Ramberta i najlakše, i najteže. To je bio period klonulosti i mlitavila. Obišao je sve urede, poduzeo sve korake, na toj su strani svi izlazi zasad zabrtvljeni. Lutao je od kavane do kavane. Ujutro bi sjeo na terasu, a pred njim čaša mlakog piva, pročitao novine u nadi da će naići na kakve znakove da će bolest doskora prestati; gledao pozornost ulične prolaznike, okretao se s gnušanjem od njihovih žalosnih lica i onda bi, pročitavši po stoti put cimere susjednih dućana, reklame skupih aperitiva koji se više nisu točili, ustao i stao bazati po žutim ulicama grada. U samotnim šetnjama iz kavane u kavanu ili iz kavane u restoran, dočekao bi napokon večer.

Tako Rieux spazi jedne večeri novinara gdje stoji pred vratima kavane i koleba bi li ušao. Onda kao da se odlučio i, ušavši, sjeo u dno dvorane. Bilo je to vrijeme kad se u kavanama imalo upaliti svjetlo, ali se po višem nalogu taj trenutak odgađao. Sumrak se širio dvoranom poput sive tekućine, ružičaste boje zapada održavahu se na kavanskim staklima, a mramorne ploče stolova slabo su svjetlucale u mraku koji je bivao sve gušći.

U pustoj kavani Rambert bijaše nalik na izgubljenu sjenu, a Rieux pomisli da je to čas kad je potpuno sam i napušten. No to je bilo vrijeme kad su svi zarobljenici grada osjećali da su sami i napušteni, pa je trebalo nešto poduzeti da se ti trenuci ne bi odviše otegli. Rieux okrenu glavu.

Rambert je provodio mnogo vremena i na kolodvoru. Na perone je pristup bio zabranjen. No čekaonice u koje bi se ulazilo s vanjske strane ostadoše otvorene, a katkada bi se za vrućih dana smjestili u njih prosjaci, jer su bile sjenovite i hladovite. Rambert je dolazio ovamo da čita bivše vozne redove, natpise kojima se zabranjuje pljuvati na pod, željezničko-redarstvene propise. Onda bi sjeo u jedan kut. Dvorana je bila mračna. Stara peć od lijevana željeza hladila se već mjesecima, usred tragova u obliku osmica, zaostalih od prijašnjeg škropljenja. Na zidu je nekoliko plakata veličalo sretan i slobodan život u Bandolu ili u Cannesu. Tu bi se Rambert dovinuo one jezovite slobode koju nalazimo u krajnjoj oskudici. Slike koje bi najteže podnosio, bijahu - tako je barem kazivao Rieuxu - slike Pariza. Pejzaž staroga kamenja s bazenima i vodoskocima, golubovi Palais-Royala, Sjeverni kolodvor, pusti predjeli oko Panthéona i neki dijelovi grada za koje nije znao da ih toliko voli, progonili su Ramberta i sprečavali ga da poduzme išta određeno. Rieux mišljaše da te slike naprosto identificira sa slikama svoje ljubavi. A onoga dana kad mu je Rambert rekao da se voli probuditi u četiri sata ujutro da bi mislio na svoj grad, doktor se nije morao truditi da shvati na temelju svoga vlastitog iskustva da Rambert zamišlja pritom ženu koju je ondje ostavio. Bilo je to faktično vrijeme kad ju je mogao dohvatiti. Do četiri sata ujutro ne poduzima se obično ništa, nego se spava, ako je noć bila i noć izdaje. Da, ljudi u to vrijeme spavaju, a to čovjeka umiruje jer je velika želja i žudnja nemirnoga srca posjedovati, uvijek i stalno, biće koje ljubimo, i moći da ga uronimo, ako je došlo vrijeme rastanka, u duboki san bez snova iz kojeg će se probuditi tek onda kad bude kucnuo čas sastanka.

* * *

Kratko vrijeme nakon propovijedi zavlada vrućina. Približavao se konac lipnja. Sutradan nakon okašnjelih pljuskova koji su označili onu nedjelju pojavi se u jedan mah na nebu i nad kućama ljeto. Najprije se podiže žarki vjetar koji je puhao cijeli dan i posušio zidove. Sunce se ustalilo. Neprekidni valovi vrućine i svjetlosti poplavili bi grad za vrijeme dana. Izvan uličnih arkada i stanova nije u gradu bilo, rekao bih, mjesta koje nije bilo izvrgnuto odsjevima koji bi čovjeka gotovo zaslijepili. Sunce je progonilo naše sugrađane u svim kutovima ulica, a kad bi stali, ono bi na njih nasrnulo. Kako se prva žega poklapala s naglim porastom broja žrtava koji je dosegao sedam stotina nedjeljno, grad je obuzela neka malodušnost i klonulost. U gradu je, između ravnih ulica i kuća građenih u terasama, opala običajna živost, u četvrtima gdje su stanovnici živjeli uvijek pred svojim vratima, sada su bili zatvoreni svi ulazi a kapci sklopljeni, pa se nije moglo znati da li se svijet hoće zaštititi od kuge ili od sunca. Iz nekih su kuća dopirali ipak jauci. Nekoć bi, kad se to dogodilo, vidao često radoznanu čeljad koja bi stala na ulici, osluškujući. No nakon svih tih uzbuna čovjek bi rekao da je svatko otvrdnuo, pa sada se kreće i živi usred zapomaganja, kao da su tužaljke i jadikovke prirodni govor ljudi.

Sukobi na gradskim vratima kojom su prilikom stražari morali upotrijebiti oružje stvoriše muklu uzrujanost. Bilo je zacijelo ranjenih, ali se pričalo o mrtvima jer je uslijed vrućine i straha svatko u gradu pretjerivao. Svakako je nezadovoljstvo neprestano raslo, tako da su se vlasti poboјale najgoreg i ozbiljno razmotrile mjere koje će poduzeti ako bi se pućanstvo, pritisnuto kugom, pokušalo buniti. Novine su objavile naredbu kojom se obnavlja zabrana da se izađe iz grada i prijetilo tamnicom onima koji se toga ne bi držali. Patrole su obilazile gradom. Često bi se u pustim i pregrijanim ulicama viđali stražari koji bi projahali između dva reda zatvorenih prozora, a topot konjskih kopita najavlјivao je izdaleka njihov dolazak. Pošto bi patrolе nestalo, spustila bi se ponovo sumnjičava šutnja na ugroženi grad. Povremeno bi ovdje-ondje odjeknuli puščani hici specijalnih odreda kojima je najnovijom naredbom bilo povjereno da ubijaju pse i maćke s pomoću kojih bi se mogle prenijeti buhe. Te suhe detonacije pripomogoše atmosferi uzbune u kojoj je naš grad živio.

U zapari i šutnji sve se, uostalom, prestravljenim našim sugrađanima činilo veće i važnije nego što je doista bilo. Boje neba i mirisi zemlje koji tvore prijelaz između godišnjih dobi bijahu sada po prvi put zamjetljivi svima. Svatko je shvaćao s jezom u srcu da će vrućina potpomoći epidemiju, a vidio je istodobno da je ljeto započelo. Krikovi dugorepih lastavica na večernjem nebu bivahu sve sitniji i krhkiji. Nisu bili u skladu s lipanjskim sutonima kad se obzor našega kraja razmiće. Cvijeće nije više dolazilo na tržišta u pupoljcima nego se već bilo rascvalo, a nakon jutarnje prodaje prašni je ploćnik bio posut laticama. Jasno se razabiralo da se proljeće iscrpilo, da se razdalo u tisućama cvjetova koji su procvjetali posvuda, pa će sada usnuti, klonuti pod dvostrukim pritiskom kuge i vrućine. Za sve naše sugrađane ljetno je nebo, s ulicama koje su blijedjele pod naslagom prašine i čame, znaćilo isto takvu prijetnju kao i stotine umrlih kojima bi grad otežao svakoga dana. Neprestano sunce, satovi s okusom snova i praznika, ne pozivahu više nikoga na svetkovine mora i puti. Oni su naprotiv zvućali šuplje u zatvorenom i šutljivom gradu. Izgubili su metalni zvuk sretnih godišnjih doba. Sunce kuge pogasilo je sve boje i nagnalo u bijeg svaku radost.

Bijaše to jedan od velikih prevrata što ih je izazvala bolest. Svi naši sugrađani obićno su doćekivali ljetno doba s radošću. Grad bi se onda otvorio prema moru, a mladež bi se slijevala na plaže. Toga ljeta blisko je more bilo naprotiv zabranjeno, a tijelo nije imalo više prava na svoje radosti. Što da se radi u tim okolnostima? I opet nam Tarrou daje najvjerniju sliku našega tadašnjeg života. On je, naravski, pratio napredovanje kuge uopće, zabilježivši veoma ispravno da je radio oznaćio obrat epidemije ne objavlјujući više stotine smrtnih slućajeva sedmićno nego dvadeset i dva, sto sedam i sto dvadeset dnevno. Novine i vlasti htjele bi nadmudriti kugu. Misle da u toj igri oduzimlju kugi poene, jer je sto i trideset manje krupna cifra nego devetsto i deset. Osvrnuo se i na patetićne i upadljive strane epidemije, spominjući na primjer ženu koja je u jednoj pustoј četvrti gdje su kapci bili zatvoreni, naglo otvorila prozor i dvaput kriknula prije nego će zalupiti kapke na gustu sjenu svoje odaje. No drugdje bi zabilježio da su iz ljekarnica nestale mentol-pastile, jer su ih mnogi ljudi sisali da bi se očuvali od eventualne zaraze.

Nastavio je motriti svoje osobe miljenice. Tako saznajemo da i starćić s maćkama živi u tragediji. Jednoga jutra prasnulo je nekoliko hitaca i, kako je zabilježio Tarrou, nekoliko je olovnih ispljuvaka ubilo većinu maćaka i prestrašilo preostale tako da su napustile ulicu. Istoga dana starćić je izašao na balkon u redovno doba, pokazao neko ćuđenje, nagnuo se preko ograde, pretražio pogledom oba kraja ulice i odlučio najzad da ćeka. Njegova je ruka udarala kratkim udarcima po željeznoj ogradi balkona. Još je ćekao, izderao na sitno malo papira, ušao u sobu, ponovo izašao, a onda nakon nekog vremena naglo nestao zatvorivši za sobom lјutilo staklena vrata što su vodila na balkon.

Idućih dana ponovi se ista scena, ali na licu starčića mogla se razabarati sve očiglednija tuga i smetenost. Nakon nedjelje dana Tarrou je uzalud čekao svakodnevnu pojavu: prozori ostadoše uporno zatvoreni krijući tugu i zabrinutost koja bijaše posve razumljiva. Za vrijeme kuge zabranjeno je pljuvati na mačke, to je bio zaključak tih zapisa.

S druge strane, kad bi se Tarrou navečer vraćao kući, bio je uvijek siguran da će u halu naići na mračnu spodobu noćnoga čuvara. Taj nije propuštao da svakome pridošlici dozove u pamet kako je on bio predvidio ono što se sada događa. Tarrou koji je priznavao da je čuo gdje najavljuje nesreću, ali bi ga podsjetio da je govorio o potresu, stari je čuvar odgovarao: »Ah, da je bar potres! Čovjek se dobro strese i gotovo... Prebrojiš mrtve, prebrojiš i bog! No ta svinjarija od bolesti... I oni koji je nemaju nose je u svom srcu.«

I direktor bio je sattr. S početka su putnici, ne mogavši napustiti grad, zadržani u hotelu. No kako se stvar oduljila, mnogi su se radije preselili prijateljima i znancima. Isti razlozi koji su bili napunili hotelske sobe, sada su ih držali praznima jer u naš grad nisu više dolazili putnici. Tarrou je bio jedan od rijetkih stanara, a direktor ne bi nikad propustio priliku da ga upozori da je njegova želja ugoditi posljednjim svojim gostima jedini razlog što već odavno nije zatvorio hotel. Često je tražio od Tarroua da ocijeni kako bi dugo mogla trajati epidemija. »Kažu«, rekao bi Tarrou, »da studen ne pogoduje toj vrsti bolesti«. Direktor bi se onda silno uzбудio. »Ma ovdje nije zapravo nikad zima, gospodine! A na svaki način, to bi značilo još nekoliko mjeseci...« Bio je, uostalom, siguran da će putnici još dugo izbjegavati grad. Ta je kuga propast turizma.

U restoranu se nakon kratke odsutnosti ponovo pojavio gospodin Othon, čovjek-sova, no sad su ga pratili samo njegovi učeni psići. Propitavši se, Tarrou saznade da je žena njegovala i pokopala svoju majku pa je sada u karanteni.

- To se meni ne sviđa - reče direktor Tarrouu - karantena ovamo, karantena onamo, žena je sumnjiva, a prema tome i oni.

Tarrou ga upozori da je - gledamo li s toga stajališta - svatko sumnjiv. No čovjek je bio kategoričan imajući u tom pitanju čvrsto određeno mišljenje.

- Ne, gospodine, ni vi, ni ja nismo sumnjivi. Oni jesu.

No gospodin Othon nije bio spreman da se zbog svake sitnice mijenja, a taj put je kuga izvukla kraći kraj. Ulazio je u restoran kao i prije, sjedao prije svoje djece i držao im otmjeno-dušmanske govore. Jedino se dječčić izvana promijenio. Odjeven u crno kao njegova sestra, malo više skupljen i povučen u se, bijaše nalik na oca, ali u manjem izdanju. Noćni čuvar koji nije volio gospodina Othona bijaše rekao Tarrouu:

- Ah, taj će krepiti sasvim odjeven. Neće ga morati oblačiti, nego samo, putuj!

I Panelouxova propovijed bijaše tu zabilježena, ali uz ovaj komentar: Ja razumijem taj simpatični žar. Na početku elementarnih zala i na koncu ima uvijek nešto retorike. U prvom slučaju, ljudi još nisu izgubili tu naviku; u drugome ona se već vratila. U času nesreće čovjek se navikava na istinu što će reći na šutnju. Čekajmo.

Tarrou je još napisao da je imao dugi razgovor s dr. Rieuxom, zabilježivši samo da je taj razgovor urodio dobrim rezultatima. Tom je prilikom ustanovio da gospođa Rieux majka ima svijetlokestenjaste oči i bizarno ustvrdio da će pogled u kojem se čita toliko dobrote biti uvijek jači od kuge. Na koncu je posvetio dosta prostora starome astmatičaru kojeg je liječio Rieux.

Išao je s doktorom da ga posjeti, a to je bilo nakon njihova razgovora. Stari je dočekao Tarroua cerekajući se i tarući ruke. Bio je u krevetu, naslonjen na jastuk, a do njega obje posude s graškom: »Vidi, vidi, još jedan!« reče spazivši Tarroua. »To je svijet stao naglavce: više ima liječnika nego bolesnika. To je zato što se ljudima vraški žuri, je li? Župnik ima pravo: zaslužili su, i te kako zaslužili.« Sutradan je Tarrou došao bez najave.

Ako se možemo pouzdati u njegove zapise, stari je astmatičar, mali trgovac kratkom i pletenom robom, zaključio, navršivši pedesetu da je dosta uradio. Jednoga je dana legao i nije više ustao. A mogao je biti na nogama: njegova ga astma ne bi smetala. Mala renta dovela ga je do sedamdeset i pete koju je bodro nosio. Nije mogao podnijeti da vidi uru i, stvarno, u čitavoj kući nije bilo ni jedne jedine. »Ura je«, govorio bi on, »nešto skupo i nešto glupo«. Ocjenjivao je vrijeme, naročito vrijeme jelu koje ga je jedino zanimalo, s pomoću svojih dviju posuda od kojih bi jedna bila puna graška kad bi se probudio. Drugu bi punio grašak po grašak, jednom te istom kretnjom, grašak po grašak, pravilno i pažljivo. Tako se snalazio u vremenu koje je mjerio loncima. »Nakon svakog petnaestog lonca«, govorio bi on, »moram nešto prigristi. To nije teško upamtiti.«

Sudeći, uostalom, po izjavama njegove žene, taj se njegov poziv zarana očitovao. Nikada ga ništa nije zanimalo, ni posao, ni prijatelji, ni karavana, ni glazba, ni žene, ni šetnje. Nikada nije izašao iz grada, osim jednom kad je, zbog nekih obiteljskih stvari, morao putovati u Alžir, ali je izašao na prvoj stanici nakon Orana, ne mogavši dokončati avanturu. Vratio se kući prvim vlakom.

Pošto se Tarrou, rekao bih, začudio što živi zatvoren kao u samostanu, stari mu je objasnio kako nas vjera uči da je prva polovica života čovječjeg uspon, a druga polovica silazak, da pri silaženju nama dani više ne pripadaju, da nam mogu biti oduzeti svakog časa, da se prema tome ne može njima ništa uraditi i da je stoga najbolje ako čovjek ništa i ne radi. Proturječje ga, uostalom, nije plašilo jer je odmah zatim rekao Tarrouu da Bog zacijelo ne postoji jer bi u protivnom slučaju popovi bili suvišni. Dodao je još neke refleksije, a Tarrou shvati da je ta filozofija usko povezana s negodovanjem koje bijaše izazvano čestim skupljanjem milodara u njegovoj župi. No starčev je portret upotpunila želja koja je bila, čini se, duboka, a bolesnik je tu želju pred svojim gostom više puta ponovio: nadao se i nada da će umrijeti veoma star.

Je li to svetac? pitao se Tarrou. I odvrćao: Da, ako je svetost skup navikâ.

No u isto je vrijeme Tarrou poduzeo minuciozan opis jednog čitavog dana u kužnome gradu, dajući točnu sliku o tome čime su se bavili i kako su živjeli naši sugrađani toga ljeta: Nitko se ne smije osim pijanaca, pisao je Tarrou, a ti se smiju i odviše. Onda je započeo svoj opis:

U rano jutro kao da lagani dašci prolaze gradom. U taj sat koji je između noćnih pokojnika i danjih samrtnika, kao da kuga načas prekida svoj posao hoteći malko odahnuti. Svi su dućani zatvoreni. Ali natpis: »Zatvoreno zbog kuge« koji se nalazi na nekim dućanima svjedoči da se neće odmah otvoriti kao drugi. Prodavači novina koji još spavaju ne izvikuju jošte novosti, ali, naslonjeni na ulične uglove, pružaju svoju robu uličnim svjetiljkama, somnambulnom kretnjom. Začas, probuđeni prvim tramvajskim kolima, oni će se razletjeti po čitavom gradu, nudeći ispruženom rukom listove, gdje se ističe riječ »Kuga«. »Hoće li kuga potrajati do jeseni? Profesor B... odgovara: ne. »Bilanca devedeset i četvrtog dana kuge: 180 umrlih.«

Unatoč nestašici papira koja biva sve veća i koja je neke periodične listove prisilila da smanje broj stranica osnovan je novi dnevni list: »Glas kuge« koji hoće da »informira naše sugrađane, vodeći računa o najvećoj objektivnosti, o napredovanju ili nazadovanju bolesti; da podastire najkompetentnija svjedočanstva o razvitku epidemije; da svojim stupcima pomogne svima onima, poznatim i nepoznatim, koji su spremni da se bore protiv nepogode; da podrži moral pučanstva, prenosi direktive javnih vlasti i da, ukratko, okupi sve ljude dobre volje da bi se uspješno uhvatili u koštac sa zlom koje nas bije«. U stvari je taj list veoma brzo spao na to da objavljuje oglase novih proizvoda koji »sasvim sigurno« sprečavaju kugu.

Oko šest sati ujutro sve se te novine počinju prodavati u repovima koji se stvaraju na vratima dućana, više od sata prije nego što se otvore, a zatim u tramvajima koji dolaze kreću s periferije. Tramvaji postadoše jedino prometno sredstvo, a miču se teškom mukom, prenatrpani te putnici koji su se natisli na prednju i stražnju platformu stoje na stubama. No čudna stvar, svi nastoje koliko je moguće okrenuti leđa jedni drugima da se ne bi uzajamno zarazili. Na postajama kola izbacuju tovar ljudstva kojem se žuri, jer svatko želi da što prije bude sâm. Često izbijaju sukobi kojima je uzrok zlovolja i neraspoloženje koje postaje kronično.

Pošto su prošli prvi tramvaji, grad se pomalo budi. Otvaraju se prve kavane i gostionice koje su oblijepljene objavama: »Kave nema« ili »Donesite svoj šećer« itd. Onda se otvaraju prodavaonice; ulice postaju življe. Uto se i sunce uspelo naviše, a srpanjsko nebo počinje zračiti vrućinom to je vrijeme kad se oni koji ništa ne rade usuđuju izaći na bulevare. Rekao bih da im je glavna i jedina zadaća da otklone kugu razmećući se svojim luksuzom. Svakog se dana oko jedanaest sati odvija na glavnim arterijama smotra mladih ljudi i mladih žena. U toj se paradi osjeća ona strasna volja za životom koja niče iz velikih nevolja i nesreća. Proširi li se epidemija, raspustit će se i moral. Doživjet ćemo milanske saturnalijske na rubu grobova.

U podne se restorani napune u tren oka. Smjesta nastaju pred vratima manje skupine: to su oni koji ne mogu naći mjesta. Uslijed silne žege, nebo nije više tako svijetlo i sjajno. U sjeni velikih zavjesa kandidati na jelo čekaju da dođu na red stojeći na rubu pločnika koji puca od sunca. Svijet grne u restorane, jer mnogima znatno pojednostavnjuju pitanje prehrane. No tjeskoban strah od zaraze ostaje netaknut. Gosti gube duge minute, brišući strpljivo jedaći pribor. Nema dugo što su neki gostioničari oglašavali: »Ovdje je pribor prokuhan.« No malo-pomalo odrekose se svake reklame, jer gosti moraju ionako doći. I rado troše. Naručuju najfinija ili tobož najfinija vina, najskuplje priloge. Tako počinje neobuzdana trka... Čini se da su u nekoj gostionici izbili panični prizori, jer je nekom gostu pozlilo pa je problijedio, ustao i, posrćući, pohitao prema izlazu.

Oko dva sata, grad se pomalo prazni; to je čas kad se šutnja, prašina, sunce i kuga sreću na ulici. Vrućina protječe uzduž sivih kućerina bez mira i pokoja. To su dugi, sužanjski sati koji

svršavaju plamenim večerom što se ruši na grad, prenapučen i brbljav. Otkako je vrućina zavladala, večeri su tu i tamo bile puste, a da nitko ne bi znao zašto. No sada prva svježina dovodi sa sobom neko olakšanje, da ne kažem nadu. Svi tada silaze na ulice, zaglušuju se govorom, svađaju se ili priželjkuju, a pod crvenim srpanjskim suncem grad, nabijen parovima i vikom, pluta prema noći koja dašće od požude. Uzalud svake večeri neki nadahnuti starac koji nosi pusteni šešir i široku kravatu prolazi kroz gomilu, ponavljajući bez prekida: »Bog je velik, dođite k njemu!« Svi jure naprotiv za nečim što slabo poznaju, ali im se čini preče od Boga. U početku kad mišljahu da je to bolest kao sve druge, religija je bila umjesna. No kad su vidjeli da je stvar ozbiljna, sjetiše se užitaka. Tjeskoba koja se danju odrazuje na licima rasplinjuje se sada u žarkom i prašnom sutonu pretvarajući se u divlju uzbuđenost, nespretnu, grozničavu slobodu koja je zahvatila čitav jedan puk.

Ja sam kao i oni. No ništa! Za ljude moga kova smrt nije ništa. To je događaj koji im daje pravo.

* * *

Sastanak s Rieuxom koji spominje u svojim zapisima zatražio je sam Tarrou. Upravo one večeri kad ga je čekao, doktor je motrio svoju majku koja je mirno i spokojno sjedila na stolici u kutu blagovaonice. Tu je provodila svoje dane kad je ne bi zaokupljali kućni poslovi. Sada je čekala, skupivši ruke na koljenima. Rieux nije bio siguran da čeka baš njega. Ipak bi se nešto na njezinu licu promijenilo kad bi se on pojavio. Nijemi onaj izraz kojim je to lice označio radnički život, kao da je oživio. Onda bi opet zapala u mučanje. Te je večeri gledala na ulicu koja već bijaše opustjela. Noćna je rasvjeta bila smanjena za dvije trećine. U većim je razmacima pokoja slaba lampa činila gradske sjene nešto svjetlijima.

- Hoće li rasvjeta biti smanjena dok god traje kuga? - upita gospođa Rieux.

- Vjerojatno.

- Samo da ne potraje do zime. Bilo bi žalosno.

- Da - reče Rieux.

Vidje da ga je majka pogledala u lice. Znao je da je tjeskoba i premorenost posljednjih dana ostavila tragova, pa su mu obrazi bili upali.

- Jesi li imao danas neprilika? - upita gospođa Rieux.

- O, kao obično.

Kao obično! To će reći da novi serum, poslan iz Pariza, nije, čini se, tako djelotvoran kao prvi i da statistika raste. Još uvijek može izvršiti preventivno cijepljenje samo na članovima obitelji u kojima je netko već obolio. Da bi se generalizirala upotreba tog seruma, bile bi potrebne industrijske količine. Većina bubonâ neće puknuti, kao da je nastupila faza kad žlijezde potpuno otvrdnu pa bolesnici imaju teške bolove. Od sinoć javlja se epidemija u novom obliku: u gradu su zabilježena dva slučaja plućne kuge. Baš su danas liječnici satri od posla i odgovornosti, zatražili i postigli od prefekta, koji je sasvim izgubio glavu, nove

profilaktične mjere s obzirom na plućnu formu bolesti da bi se smanjila mogućnost zaraze od usta do usta. Kao obično nitko nije znao ništa.

Pogledao je majku. Lijepi kestenjasti pogled vrati ga u doba djetinjstva.

- Bojiš li se, majko? - upita nježno.

- U mojim godinama ljudi se malo čega boje.

- Dan je dug, a mene nema više nikad kod kuće.

- Ja mogu i čekati, samo kad znam da ćeš doći. A kada te nema, mislim na ono što radiš. Imaš vijesti?

- Da, sve je u redu, ako je istina što javlja u posljednjem telegramu. No znam da to veli da bi me umirila.

Zvonce na vratima odjeknu. Doktor se nasmiješi materi i ode da otvori. U polumraku stubišta Tarrou je bio nalik na velikoga sivog medvjeda. Rieux posjedne gosta pred pisaći stol. On je ostao stajati iza svog naslonjača. Dijelila ih je lampa na pisaćem stolu, jedina koja je gorjela u sobi.

- Znam da s vama ne moram okolišati - reče Tarrou bez ikakva uvoda.

Rieux potvrdi šutke.

- Za četrnaest dana ili za jedan mjesec, nećete više biti ni od kakve koristi. Događaji su vas pretekli.

- Organizacija zdravstvene službe ne valja. Nedostaje vam ljudi i vremena.

Rieux priznade da je i to istina.

- Saznao sam da prefektura kani uvesti neku civilnu mobilizaciju kako bi prisilila sve muškarce koji nisu invalidi da sudjeluju u općem spasavanju.

- Dobro ste obaviješteni. No već se javilo veliko nezadovoljstvo, i prefekt koleba.

- Zašto nisu traženi dobrovoljci?

- Traženi su, ali je rezultat bio slab.

- Traženi su službenim putem, bez pravoga pouzdanja. Upravne vlasti ne mogu stvar zamisliti. Njima nedostaje mašte. Nikada nisu na visini elementarnih nepogoda. A lijekovi koje izmišljaju podobni su da izliječe hunjavicu. Ako ih pustimo da rade po svome, izginut ćemo svi odreda.

- To je vjerojatno - reče Rieux. - Ipak, moram spomenuti da su pomislili na zatvorenike koji bi vršili ono što ću nazvati teškim poslovima.

- Meni bi draže bilo da to vrše slobodni ljudi.

- I meni. No pitam se, zašto?

- Mрске su mi smrtne osude.

Rieux pogleda Tarroua.

- Pa onda?

- Pa onda imam plan za osnutak dobrovoljnih zdravstvenih odreda. Ovlastite me da se time pozabavim i pustimo javnu upravu po strani. Ona je, uostalom, preopterećena. Imam posvuda prijatelja: oni će biti prva jezgra. Sudjelovat ću i ja, naravno.

- Vi zacijelo ne sumnjate - odvratila Rieux - da radošno prihvaćam. Čovjeku je potrebna pomoć, pogotovo u tom poslu. Preuzimam zadaću da nagovorim one na prefekturi da prihvate osnovu. Uostalom, nemaju što da biraju. Ali...

Rieux se zamislio.

- Ali taj posao može biti smrtonosan, znate i sami. Moram vas upozoriti. Jeste li razumjeli?

Tarrou ga je gledao svojim mirnim, sivim očima.

- Što mislite o Panelouxovoj propovijedi, doktore?

Pitanje je postavljeno prirodno i Rieux odgovori na nj prirodno.

- Odviše sam živio po bolnicama da bih mogao cijeniti misao o kolektivnom kažnjavanju. No znate, kršćani katkada tako govore a da tako i ne misle. Bolji su nego što se čine.

- No vi mislite ipak, kao i Paneloux, da kuga ima i svoju dobru stranu; da otvara čovjeku oči, da ga sili na razmišljanje.

Doktor nestrpljivo strese glavom.

- Kao sve bolesti na tom svijetu. No što vrijedi za njih, vrijedi i za kugu. Može pripomoći da bi netko postao većim. Međutim, kad čovjek vidi bijedu i bol koju donose mora biti luđak, slijepac ili kukavica da bi se pomirio s kugom.

Doktor je samo malo podigao glas. No Tarrou mahnu rukom, kao da ga hoće umiriti. Smješka se.

- Da - reče Rieux slegnuvši ramena. - No vi mi niste odgovorili. Jeste li promislili?

Tarrou se udobnije smjesti u svom naslonjaču i pruži glavu prema svjetlu.

- Vjerujete li u Boga, doktore?

I to je pitanje zvučalo prirodno. No sada je Rieux kolebao.

- Ne, ali što to znači? Nalazim se u mraku i nastojim nešto vidjeti. Odavno sam prestao vjerovati da je to originalno.

- A da li vas upravo to ne dijeli od Panelouxa?

- Ne bih rekao. Paneloux je kabinetski čovjek koji živi među knjigama. Nije u dovoljnom broju vidio ljude umirati, pa govori u ime neke istine. No posljednji seoski župnik koji se brine za svoju pastvu, a slušao je samrtnički hropac, mislit će poput mene. Nastojat će najprije pomoći, mjesto da kuša dokazati da je bijeda i nevolja nešto izvrsno.

Rieux ustade; njegovo je lice bilo sada u sjeni.

- Pustimo to - reče - kad nećete odgovoriti...

Tarrou se nasmiješi, ne maknuvši se u naslonjaču.

- Da li bih mogao odgovoriti pitanjem?

Sada se doktor nasmiješio.

- Volite tajnovitost - reče - da čujemo!

- Evo - reče Tarrou. - Zašto ste vi tako odani i požrtvovni kad ne vjerujete u Boga? Vaš će odgovor možda pomoći meni da odgovorim.

Ne izlazeći iz sjene, doktor reče da je već odgovorio: kad bi vjerovao u Boga svemogućega, prestao bi liječiti ljude jer bi tu brigu njemu prepustio. Ali nitko na svijetu, pa ni Paneloux koji misli da vjeruje, ne vjeruje u takva Boga, jer mu se nitko potpunije ne predaje i prepušta, pa stoga on - Rieux - drži da je bar onda na pravome putu kad se bori protiv svijeta kakav je stvoren.

- Ah - usklikne Tarrou - tako vi zamišljate svoje zvanje?

- Otprilike tako - odvrati doktor, vraćajući se u svjetlo.

Tarrou tiho zaficuka, a doktor ga pogleda.

- Da - reče on - mislite da čovjek mora biti ohol da tako misli. No ja sam ohol koliko mi treba, ni više ni manje, vjerujte mi! Ne znam što me čeka, ni što će doći nakon svega toga. Zasada, eto bolesnika koje treba izliječiti. Oni će zatim razmišljati, a razmislit ću i ja. No prvo je i najhitnije - da ozdrave. Ja ih branim koliko mogu, to je sve.

- Od koga?

Rieux se okrenu prema prozoru. U daljini je nazirao more, jer se obzor tamnije zgusnuo. Osjećao je samo svoj umor, ali se u isti mah opirao nagloj i bezumnoj želji da se povjeri tome neobičnom čovjeku u kome je osjećao srodnika.

- Ne znam ja ništa, Tarrou, ništa. Kad sam ušao u to zvanje, učinio sam to nekako apstraktno, jer sam morao, jer je to posao kao svaki drugi, jedna od karijera na koje se mladi ljudi odlučuju. Možda i zato što je to bilo osobito teško za radničko dijete kao što sam ja. A onda, trebalo je gledati, kako ljudi umiru. Zna li vi da ih ima koji naprosto neće da umru? Jeste li ikada čuli ženu koja na umoru viče: »Nikada!« Ja jesam. I onda sam primijetio da se na to neću priviknuti nikad. Bio sam tada mlad, a moja se odvratnost - mislio sam ja - odnosi na sâm poredak koji vlada u svijetu. Odonda sam postao skromniji. Nisam se još privikao gledati ljude koji umiru. I to je sve. Drugo ništa ne znam. Ali na kraju krajeva...

- Na kraju krajeva? - reče blago Tarrou.

- Na kraju krajeva... - nastavi doktor koji je još uvijek oklijevao gledajući Tarroua - to je stvar koju čovjek poput vas može shvatiti, zar ne? Budući da je poredak u svijetu reguliran smrću, bit će možda za Boga bolje da u njega ne vjerujemo i da se borimo svim silama protiv smrti, ne dižući pogleda prema nebu gdje on šuti.

- Da - potvrdi Tarrou - ja to mogu shvatiti. No vaše će pobjede biti uvijek provizorne, to je!

Rieux se, rekao bih, smrkao.

- Da, uvijek! Ja to znam, ali to nije razlog da se čovjek prestane boriti.

- Da, to nije razlog. Ali onda mogu i zamisliti kako se vi odnosite prema toj kugi. Što je ona za vas...

- Da - reče Rieux - poraz bez konca i kraja.

Tarrou omjeri doktora, a onda se podiže i pođe teškim korakom prema vratima. Rieux pođe za njim. Stigao ga je u trenutku kad je Tarrou, gledajući svoje noge, progovorio:

- Tko vas je svemu tome naučio, doktore?

Odgovor dođe smjesta:

- Bijeda.

Rieux otvori vrata svoga kabineta i reče Tarrouu, stojeći na hodniku, da će i on izići, jer da ide pohoditi jednoga od svojih bolesnika na gradskoj periferiji. Tarrou mu nato ponudi da će ga pratiti, a doktor prihvati. Na kraju hodnika sretnoše gospođu Rieux kojoj doktor predstavi Tarroua.

- Jedan moj prijatelj... - reče.

- Oh - odvrati gospođa Rieux - vrlo mi je drago što sam vas upoznala.

Kad je odlazila, Tarrou se još jednom za njom okrenuo. Doktor je uzalud pokušao upaliti svjetlo: stubišna rasvjeta nije funkcionirala, a stube ostadoše u mraku. On se upita nije li to nova mjera štednje. Tko bi znao. Od nekog vremena sve se u kućama i u gradu kviri i poremećuje. Možda je to naprosto zato što pazikuće i naši sugrađani uopće ne paze više ni na

što, niti se za išta brinu. No doktor nije imao vremena da se dalje ispituje. Za njim je zazvučao Tarrouov glas:

- Još jednu riječ, doktore, makar vam se učinila i smiješna. Vi imate potpuno pravo.

Rieux slegnu u tami ramenima.

- Ne znam, zaista, imam li pravo. No vi, odakle vi to znate?

- Oh - reče Tarrou mirno - malo ima stvari koje bih morao saznati.

Doktor se zaustavi, a Tarrou, koji je bio iza njega, poskliznu se na jednoj stepenici, kao da će pasti. Ipak se održa na nogama uhvativši Rieuxa za ramena.

- Zar mislite da znate sve o životu? - upita.

Odgovor dođe kroz mrak, nošen istim mirnim i spokojnim glasom:

- Jest.

Kad su izbili na ulicu, shvatiše da je dosta kasno, možda jedanaest sati. Grad je bio nijem, napučen samim šuštajima. Iz daljine je dopiralo zvonice bolničkih kola. Sjeli su u auto, a Rieux pokrenu motor.

- Sutra morate doći u bolnicu - reče doktor - radi preventivnog cijepljenja. No da završimo naš razgovor. Prije nego uđete u to, imajte na umu da je vjerojatnost da ostanete živ jedan naprama tri.

- Te procjene nemaju smisla, vi to znate, doktore, kao i ja. Prije sto godina jedna je epidemija kuge pomorila sve stanovnike nekoga perzijskoga grada, sve osim čovjeka koji je prao mrtvace i koji je do kraja vršio svoj posao.

- Poslužila ga je ona trećina vjerojatnosti - reče Rieux glasom koji je najednom bio promukao.
- No istina je i to da o tim stvarima ne znamo gotovo ništa.

Ušli su u vanjske četvrti. Reflektori su sjali u pustim ulicama. Stali su. Pred autom Rieux upita Tarroua hoće li ući, a ovaj odvrati da hoće. Svijetli odraz s neba osvijetli njihova lica. Rieux se najednom nasmije, srdačno, prijateljski.

- Ajde, Tarrou - reče on - što vas nagoni da se time bavite?

- Ne znam. Možda moji nazori o moralu.

- Kojemu moralu?

- Moral u poimanja i shvaćanja.

Tarrou se okrenu prema kući, a Rieux ne vidje njegovo lice, sve dok nisu bili kod staroga astmatičara.

* * *

Sutradan se Tarrou daje smjesta na posao: okupio je »prvu momčad« za kojom će doći mnoge druge.

Pripovjedač ne kani tim zdravstvenim ekipama pridati važnost koju faktično nisu imale. Da su na njegovu mjestu, mnogi bi naši sugrađani popustili napasti da pretjeraju ocjenjujući njihovu važnost. No pripovjedač je sklon vjerovati, da, pridajući preveliku važnost lijepim djelima, čovjek na koncu iskazuje, indirektno ali snažno, poštovanje zlu. I to zato što time dopušta pretpostavku da ta lijepa djela imaju toliku cijenu samo zato što su rijetka, dok je obično motor ljudskih čina zloća i ravnodušnost. Pripovjedač se ne slaže s time. Zlo koje u svijetu dolazi gotovo uvijek od neznanja a dobra volja, ako nije prosvijećena, može učiniti isto toliko zla, koliko i zloba. Ljudi su više skloni dobru nego zlu, ali to zapravo nije pitanje. No oni su veće ili manje neznalice, a to se onda zove krepost ili porok, budući da je najočajniji porok neznanje koje misli da sve zna pa se smatra vlasnim da ubija. Duša je ubojice slijepa, a bez pronicavosti koja je dostiživa, nema ni prave dobrote, ni skladne ljubavi.

Stoga naše zdravstvene ekipe koje se ostvariše zahvaljujući Tarrouu, moramo prosuđivati objektivnim zadovoljstvom. Stoga i pripovjedač neće da bude odviše rječit slavitelj volje i heroizma kojem pridaje samo relativnu vrijednost. Koliko razum dopušta! No ostat će povjesničarom bolnih i preuzetnih srdaca jer je kuga sve naše sugrađane učinila takvima.

Oni koji pristadoše uz naše zdravstvene odrede nisu time zaista stekli pravo na bogzna kakvo priznanje jer su znali da nema druge pa bi gotovo bilo nevjerojatno da nisu pristali. Ti su odredi pomogli našim sugrađanima da uđu dublje u kugu, da uče i shvate jedno: kad je bolest tu, treba poduzeti što je potrebno da bi se protiv nje povela borba. Postavši dužnošću nekolicine, kuga se ukaza svima u svom pravom svjetlu, jer su ljudi shvatili da je to pitanje koje se tiče svakoga.

To je dobro. No hoćemo li posebno čestitati učitelju koji uči da je $2 \times 2 = 4$? Čestitat ćemo eventualno zato što je to lijepo zvanje odabrao. Recimo, dakle da je vrijedno hvale što su Tarrou i drugi odlučili pokazati da je dva puta dva četiri, mjesto da dokazuju obratno: no recimo također, da je njihova dobra volja bila zajednička s učiteljevom, da su je dijelili svi oni koji imaju srce, kao spomenuti učitelj, a na čast je čovjeku da su brojniji nego se obično misli u što u najmanju ruku tvrdo vjeruje pripovjedač. Vidi on vrlo dobro prigovor koji bi se mogao iznijeti protiv njegovih nazora: ti su ljudi stavljali na kocku svoj život. No uvijek u povijesti dođe hora kad onaj koji se usuđuje reći da je dva puta dva četiri, biva kažnjen smrću. Učitelj to dobro zna. A pitanje nije u tome da znamo kakva je nagrada ili kazna tome zaključivanju. Pitanje je da li je (da ili ne) dva puta dva četiri. Oni pak naši sugrađani koji su stavljali život svoj na kocku, imali su odlučiti da li su (da ili ne) u kugi i da li se (da ili ne) valja protiv nje boriti.

Bilo je u našem gradu mnogo novih moralista koji su govorili da ništa ne služi ničemu i da treba pokleknuti. A Tarrou, Rieux i njihovi prijatelji mogli su odgovoriti ovo ili ono, zaključak je uvijek bio isti: oni znaju da se treba boriti, ovako ili onako, da ne treba pokleknuti. Sve se svodilo na to: spriječiti što veći broj ljudi da ne umre pa da njihova

odijeljenost ne bude trajna. Da bi se to postiglo, treba se protiv kuge boriti. Drugoga sredstva nema. Ta spoznaja nije bila divna i čudesna, bila je samo dosljedna.

Stoga je bilo prirodno da se stari Castel dao svim žarom i svom upornošću svojom na posao da proizvede serume na licu mjesta, služeći se pomagalicama koja su mu bila pri ruci. Rieux i on nadahu se da će serum, proizveden kulturama onoga mikroba koji je zarazio grad, biti svakako djelotvorniji negoli serumi koji dođoše izvana, budući da se taj uzročnik nešto razlikuje od bacila kuge kako je klasično opisan. Castel se nadao da će uskoro imati prvi svoj serum.

Stoga je bilo prirodno i to da je Grand koji nije imao ništa herojsko, vršio neku vrstu tajničke službe koja je povezivala zdravstvene odrede. Jedan dio ekipa što je stvorio Tarrou posvetio se, naime, preventivnoj skrbi u prenapučenim gradskim četvrtima. Nastojali su da se uvede nužna higijena, vodili su računa o tavanima i podrumima koji nisu bili raskuženi. Druge su ekipe pomagale liječnicima pri kućnim posjetima, osiguravale otpremu okuženih da bi poslije uslijed pomanjkanja socijalnog osoblja, upravljali i kolima kojima su se prevozili bolesni i umrli. Sve je valjalo registrirati i statistički obuhvatiti, a Grand je pristao da obavlja taj posao.

Pripovjedač drži da je s tog stajališta Joseph Grand bio (više nego Rieux ili Tarrou) istinski predstavnik one tihe i mirne kreposti koja je nadahnjivala zdravstvene odrede. Rekao je »da« bez otezanja, zasnjeđujući i tom zgodom dobru volju koju bi zasnjeđio i u drugim stvarima. Bio je izrazio samo želju da se pokaže koristan u sitnim poslovima. Za ostalo je prestar. Mogao bi dati svoje vrijeme od osamnaest sati do dvadeset četiri. A kad mu je Rieux stao toplo zahvaljivati, on se začudio: »Nije to najteže! Tu je kuga, treba se braniti, to je jasno. O, kad bi sve na svijetu bilo tako jasno i jednostavno...« Tu je frazu i ponavljao, a katkada, naveče, kad bi sve ceduljice bile ispisane i složene, Rieux bi s Grandom razgovarao. Nakon nekog vremena pridružili su svojim razgovorima i Tarroua, a Grand se sve radije i radije povjeravao tim svojim drugovima. Oni su pak pratili s interesom strpljiv rad što ga je Grand nastavljao usred epidemije. I oni su napokon našli u tome neki odah i umirenje.

»Kako vaša amazonka?« pitao bi često Tarrou. A Grand bi odvrćao podjednako: »Kasa kasa«, i tegobno se pritom nasmiješio. Jedne večeri reče Grand da je konačno napustio pridjev »otmjena« i da svoju amazonku označuje sada »vitkom«. »To je«, dodade on, »nešto konkretnije«. Onda je, drugi put, pročitao svojim slušaocima prvu rečenicu ovako preinačenu: »Lijepog svibanjskog jutra vitka je amazonka jašući krasnu alazansku kobilu, kasala cvjetnim alejama Bulonjske šumice.«

- Zar ne - reče Grand - tako je bolje razabiremo? A stavio sam radije »svibanjskog jutra«, jer sam time malo produžio kasanje.

Onda ga je, čini se, jako zabrinuo pridjev »krasan«. To reče - ne kazuje ništa; valja tražiti izraz koji bi najednom obuhvatio i fotografirao veličanstvenu kobilu koju je zamišljao. »Debela« ili »krupna« ne valja; to je, doduše, konkretno, ali pomalo pejorativno. »Sjajna ili blistava?« To mu se načas sviđalo ali ne odgovara ritmu. Jedne večeri objavi pobjedničkim glasom da je našao: »Crna alazanska kobila!« Crna boja daje naslutiti otmjenost, mislio je on.

- To nije moguće - reče Rieux.

- A zašto?

- Alazanska ne označuje pasminu, nego boju.

- Kakvu boju?

- Pa boju koja ni u kom slučaju nije crna.

Granda je to, rekao bih, jako potreslo.

- Hvala - reče - srećom ste vi ovdje. No vidite i sami kako je teško.

- Što mislite da kažemo »raskošna«? - reče Tarrou.

Grand ga pogleda. Mozgao je.

- Da - reče - da!

Malo-pomalo, i on se nasmiješio.

Nakon nekog vremena priznade da mu riječ »cvjetne« zadaje briga. Kako ne pozna drugih gradova do Orana i Montélimara, tražio je od svojih prijatelja potankosti, raspitujući se kako su aleje Bulonjske šumice cvjetne?

Njima se, Rieuxu i Tarrouu, nisu zapravo nikad učinile cvjetne, no piščevo ih je uvjerenje pokolebalo. Grand se čudio njihovu kolebanju. »Samo umjetnici znaju gledati.« No doktor ga nađe jednom u velikom uzbuđenju. Zamijenio je »cvjetne« sa »pune cvijeća«. Trljao je ruke. »Napokon ih vidim, osjećam, njušim. Kapu dolje, moja gospodo!« Trijumfalno je pročitao rečenicu. »Lijepoga jednoga jutra u svibnju, vitka je amazonka, jašući skupocjenu alazansku kobilu, kasala alejom Bulonjske šumice koja bijaše puna cvijeća.« No, pročitani naglas, genitivi usred rečenice nisu zvučali skladno i Grand zamuca. Onda sjede veoma zabrinut i snužden i zamoli doktora za dopuštenje da ode. Potrebno mu je da malko razmisli.

U to doba (kako se kasnije doznalo) on se pokazao u svom uredu dosta rastresen, što je smatrano veoma nezgodnim i žaljenja vrijednim s obzirom na činjenicu što se to zbilo u vrijeme kad je magistrat - s manjim brojem činovnika - morao svladati golem posao. Njegova je služba od tog trpjela, a šef ureda strogo mu je to predbacio podsjetivši ga da je plaćen za vršenje posla koji nikako ne vrši. »Čini se«, rekao je šef, »da radite dobrovoljno u zdravstvenim odredima. To se mene ne tiče. Prvi i najbolji način da se pokažete korisnim u ovim neobičnim okolnostima jest da valjano vršite svoj posao. Inače sve to ne vrijedi ništa.«

- Ima pravo - reče Grand Rieuxu.

- Da, ima pravo - potvrdi doktor.

- No ja sam rastresen; ne znam kako da se ispetljam iz svoje rečenice.

Pomišljao je da ukine »Bulonjske«, držeći da će ga svijet razumjeti. No kakve šumice? I hoće li čitalac smjestiti da se veznik ne odnosi na šumicu nego na aleju? Mogao je napisati »aleje šumice, pune cvijeća«. No položaj šumice između imenice i određenog pridjeva bio je trn u oku jer je time samovoljno odijelio riječi koje idu zajedno. Nekih je večeri bio naoko umorniji od Rieuxa.

Da, bio je umoran; umorila ga ta potraga koja ga je potpuno zaokupila. Ipak je i dalje zbrajao i slagao statističke podatke za zdravstvene odrede. Strpljivo je svake večeri sređivao cedulje, popraćivao ih je dij agrarnima, trudeći se uporno da prikaže stanje epidemije što točnije i što potpunije. Dosta često otišao bi k Rieuxu u jednu od bolnica i zatražio od njega pisaći stol u kakvoj kancelariji ili ambulanti. Tu bi se smjestio sa svojim papirima, upravo onako kako bi se namjestio za svojim stolom na magistratu. U atmosferi koja je otežala od raskužnih sredstava i same bolesti mahao je listovima papira da bi osušio tintu. Pošteno bi nastojao da svoju amazonku zaboravi i da radi samo ono što mora.

Ljudima je, istina, do toga da sebi uzmu za primjer i uzor takozvane heroje; ako je bezuvjetno potrebno da i ovdje, u ovoj historiji bude kakav heroj, pripovjedač predlaže baš toga beznačajnog i nevažnog junaka koji nema drugih odlika doli nešto dobrog srca i odanost idealu koji je po svoj prilici smiješan.

To će dati istini ono što joj pripada, a zbroju od dva i dva njegovu ukupnost koja glasi četiri. Heroizmu će pak dati sporedno mjesto koje mu pripada, točno iza, a nikad ispred plemenitog traženja sreće. A dat će to i kronici ovoj njen karakter: kronici koja hoće da bude izvještaj pisan s dobrim osjećajima, to jest osjećajima koji nisu ni očigledno zli, ni pretjerano zanosni, po ružnom teatarskom običaju.

Tako je bar mislio dr. Rieux čitajući novine ili slušajući na radiju apele i bodre pouke što ih je vanjski svijet slao kužnome gradu. U isto vrijeme kad i pomoć koja je stizala zrakom i cestom, sručili bi se svake večeri na valovima radija ili kroz stupce novina ganutljivi i zanosni komentari, sručili na grad koji je sada bio potpuno sâm. I svaki put, doktora bi naljutio ton epopeje, ton svečane prigodne besjede. Znao je on da ta brižljivost nije hinjena. No mogla se ona izraziti samo konvencionalnim govorom kojim ljudi kušaju izreći što ih veže s čovječnošću. Takav se govor nije mogao primijeniti na sitne svakodnevnne napore Josepha Granda (da spomenemo samo taj primjer) jer ne bi mogao objasniti što je usred kuge značio Grand.

Kadikad o ponoći, u velikoj šutnji grada koji bi tada opustio, u času kad je lijegao na svoj prekratki počinak, doktor bi okrenuo dugme svoga radio-prijamnika. I s kraja svijeta, kroz tisuće kilometara, glasovi, nepoznati i bratski, kušahu nespretno da izraze svoju solidarnost koju im je, doduše, uspijevalo izraziti, ali bi uz to otkrivali i strašnu nemoć u koju zapada svaki čovjek kad hoće podijeliti bol koju ne može vidjeti: »Oran! Oran!« Uzalud je taj poziv prelazio preko mora; uzalud je Rieux pomno slušao, doskora bi rječitost nabujala, ističući još jače bitnu odije-ljenost koja je od Granda i govornika na radiju činila dva stranca. »Oran, Oran!« Ništa, pomislio bi doktor, zajedno treba ljubiti ili zajedno umrijeti; druge pomoći nema. Oni su predaleko.

* * *

Prije nego što prijedemo na vrhunac epidemije, kad je kuga skupila svu snagu da se njome obori na grad i da ga se potpuno dočepa, moramo ocrtati baš one dugotrajne, očajne i monotone napore koje su izvršili posljednji pojedinci, kao Rambert, ne bi li se svoje sreće ponovo dokopali i tako oteli kugi onaj dio sebe koji su branili od svih presizanja. To je bio njihov način da odbiju jaram koji im je prijetio, i premda taj otpor nije, čini se, bio djelotvoran

kao onaj drugi, pripovjedač drži da je imao svoj smisao i da je u svojoj ispraznosti i svojim proturječjima također svjedočio za onaj ponos i dostojanstvo kojeg je tada bilo u svakome od nas.

Rambert se borio da ga kuga ne bi prekrila. Stekavši dokaz da legalnim sredstvima ne može izaći iz grada, odlučio je poslužiti se drugim sredstvima i to priopćio Rieuxu. Počeo je s kavanskim konobarima. Konobar je uvijek u sve upućen, zna sve novosti. No prvi kojima se bio obratio bili su najbolje upućeni u silne globe kojima bi se kažnjavali takvi pothvati. U jednom slučaju smatran je čak provokatorom. Tek kad je kod Rieuxa naišao na Cottarda, njegova je stvar nešto krenula. Toga su dana Rieux i on razgovarali ponovo o jalovim koracima što ih je novinar poduzimao kod upravnih vlasti. Nakon nekoliko dana Cottard sreće Ramberta na ulici i pozdravi ga srdačno i neusiljeno. To je od nekog vremena bio njegov način u svim društvenim dodirima.

- Još nešto? - upitao ga je.

- Ništa.

- Na upravu se čovjek ne može pouzdati. Ništa ona ne razumije.

- Tako je. No ja tražim nešto drugo. Nije lako.

- Ah - odvrati Cottard - pogađam.

Znao je za jednu »vezu«, a Rambertu koji se tome čudio, objasni da odavno posjećuje sve oranske kavane, da ima ondje prijatelja i da mu je poznata organizacija koja se bavi tom vrstom poslova. Faktično se Cottard koji je sada više trošio nego zarađivao pridružio švercerima koji su trgovali racioniranom robom. Preprodavao je cigarete i loša alkoholna pića, jer su cijene tim artiklima stalno rasle pa će, ako to potraje, steći mali imetak.

- Jeste li sasvim sigurni? - upita Rambert.

- Jesam. Meni su samom ponudili.

- A vi se niste okoristili prilikom?

- Ne budite nepovjerljivi - reče Cottard i napravi prijazno lice - nisam se okoristio, jer se meni neće da odem odavle. Imam svoje razloge, eto!

Onda nakon kratke šutnje, doda:

- Ne pitate me koji su to razlozi?

- Pretpostavljam da se mene to ne tiče.

- U neku ruku, to se vas doista ne tiče. Ali u drugu... Ukratko, jedna je stvar neosporna: otkako imamo kugu, ja se ovdje bolje osjećam.

Novinar je slušao njegovu besjedu.

- Kako da čovjek pronađe tu organizaciju?

- Eh - reče Cottard - to nije lako. No dođite sa mnom.

Bilo je četiri sata poslije podne. Pod teškim se nebom grad polako »kuhao«. Svi su lokali imali spuštene zavjese. Ceste su bile puste. Cottard i Rambert pođoše uličnim arkadama i hodahu dugo, ne govoreći ništa. Bijaše to jedan od satova kad bi se kuga učinila nevidljivom. Ta šutnja, to mrtvilo boja i pokretâ moglo je biti posljedica ljeta i posljedica kuge. Tko zna nije li zrak težak od straha i usijanja ili se u njem grije podmukla prijetnja? Da bi naišao na kugu, morao bi opažati, morao bi razmisliti. Jer ona se odavala samo negativnim znakovima. Cottard koji imađase s kugom neke afinitete upozori na primjer Ramberta da nigdje nema pasa, koji bi u normalno doba ležali i dahtali na rubu hodnika, tražeći uzalud malo svježine.

Krenuše Bulevarom palmâ, prođoše preko Staroga trga i spustiše se u četvrt gdje se nalazi Pomorska oblast. Nalijevo se kavana, obojena zeleno, sklanjala za kosu zavjesu od gruboga žutog platna. Ušavši Cottard i Rambert obrisaše oznojena čela. Zauzeše mjesta na preklopnim vrtnim stolicama, za stolom od željeznog lima koji je također bio zeleno oličen. Prostorija je bila potpuno prazna. Muhe su zujale po zraku. U žutom kavezu koji je stajao na šepavom šanku, jedna je papiga, opuštenih krila, klonula na svoju šipku. Stare slike, prikazujući vojničke prizore, visjele su na zidu, pokrite prljavštinom i gustim paučinama. Na svim željeznim stolovima, pa i pred Rambertom, sušile su se kokošje izmetine za koje nije pogađao odakle su, dok se u tamnome jednom kutu nije nešto uzvrpoljilo i napolje izašao, poskakujući, veličanstveni pijetao.

Učinilo im se da vrućina još Uvijek raste. Cottard skine kaput i lupi rukom po stolu. Iz pozadine izađe nizak i sitan čovjek izgubljen u dugoj bijeloj pregači, pozdravi Cottarda čim ga vidje, pođe naprijed i, maknuvši snažnim udarcem noge veličanstvenog pijetla, upita sred općega kokodakanja, što gospoda žele i čime da ih posluži. Cottard zatraži bijela vina i propita se za nekoga Garciju. Prema izjavi patuljka nije Garcije bilo već nekoliko dana u kavani.

- Mislite li da će doći večeras?

- Hm - reče konobar - ja nisam u njegovoj košulji. No vi znate njegov vozni red?

- Znam, ali to nije jako važno. Hoću samo da mu predstavim jednoga svog prijatelja.

Konobar je otirao vlažne ruke o prednji dio pregače:

- Ah, gospodin se također bavi poslovima?

- Da - reče Cottard.

Patuljak frkne nosom kao da njuši:

- Onda dođite večeras. Poslat ću mu maloga.

Kad su izlazili, Rambert upita o kakvim se to poslovima radi.

- O švercu, dabome. Prebacuju robu kroz gradska vrata. Prodaju uz visoke cijene.

- Dobro - reče Rambert - a imaju li ortake?

- Dakako.

Naveče je zavjesa bila podignuta, papiga je blebetala u svom kavezu, oko željeznih stolova okupili su se gosti, koji su poskidali kapute i sjedili u samoj košulji. Jedan od njih zaturio je na zatiljak slamnati šešir, a bijelu je košulju razdrljio da su se vidjele grudi, tamne kao pečena glina. Spazivši Cottarda ustade. Lice mu je bilo pravilno i tamno opaljeno, oči male i crne, zubi bijeli; na ruci je nosio dva ili tri prstena. Rekao bi čovjek da mu je oko trideset godina.

- Poštovanje - reče - hoćemo jednu s nogu?

Popiše tri »runde«, šuteći.

- Da izađemo? - reče tada Garcia.

Spustiše se prema luci, a Garcia upita Cottarda što hoće. Cottard mu reče da ga hoće upoznati s Rambertom; ne radi se baš o »poslovima« nego - kako reče - o jednom »izlasku«. Garcia je hodao ravno za nosom i pušio. Postavio je nekoliko pitanja, govoreći »on« kad je spominjao Ramberta, kao da ne primjećuje njegovu prisutnost.

- Zašto? - reče.

- Ima u Francuskoj ženu.

- Ah!

I nakon nekog vremena:

- Što mu je zanat?

- Novinar.

- To je zanat gdje se puno govori.

Rambert je šutio.

- On je prijatelj - reče Cottard.

Šutke su napredovali. Stigoše do obale: visoka željezna ograda branila je pristup koji je bio zabranjen. No oni krenu u malu točionicu gdje su se prodavale i frigane srdelice pa je vonj ribe dopirao do njih.

- Na me to svakako ne spada, nego na Raoula. A njega moram pronaći. To neće biti lako.
- Ah - upade Cottard veoma živo - zar se krije?

Garcia ne odgovori. Kraj točionice stade i obrati se prvi put Rambertu.

- Bit će troškova - reče.

Bijaše to konstatacija.

- Naravno - potvrdi Rambert.

Malo poslije novinar zahvali Cottardu:

- O, ne - reče ovaj veselo. - Radujem se što vam mogu biti na usluzi. A osim toga, vi ste novinar; nadoknadit ćete vi to danas-sutra.

Prekosutra, Rambert i Cottard uspinjahu se širokim ulicama bez sjene koje vode u gornje dijelove našega grada. Kasarna carinske straže bila je djelomice pretvorena u bolnicu, a pred glavnim ulazom stajahu ljudi, nadajući se posjetu koji nije mogao biti dopušten ili kakvoj obavijesti, koja će za sat-dva biti zastarjela. No to je skupljanje dopuštalo mnogo dolazaka i odlazaka, pa se moglo pretpostaviti da ta činjenica nije bila bez udjela u organizaciji sastanka između Garcije i Ramberta.

- Čudno je to - reče Cottard - kako ste uprli da odete. Sve što se ovdje zbiva vrlo je zanimljivo.

- Meni nije - odgovori Rambert.

- O, znam, znam. Čovjek nešto riskira. Ali na kraju krajeva, prije kuge riskirao bi isto toliko kad bi prelazio preko raskršća gdje je velik promet.

Uto stade do njih Rieuxov auto. Tarrou je upravljao, a Rieux je napola spavao. Probudio se da bi prisutne upoznao među sobom.

- Mi se poznamo - reče Tarrou - stanujemo u istom hotelu.

Ponudi Rambertu da će ga odvesti u grad.

- Ne, imamo ovdje sastanak.

Rieux pogleda Ramberta:

- Da - reče ovaj.

- Ah - začudi se Cottard - doktor je upućen?

- Evo suca istražitelja - oglasi se Tarrou gledajući Cottarda.

Agent je probljedio. Gospodin je Othon dolazio zaista ulicom i približavao se krepkim ali odmjerenim korakom. Prolazeći kraj male skupine skinu šešir.

- Dobar dan, gospodine suče - reče Tarrou. Sudac uzvratil pozdrav onima u autu i, pogledavši Cottarda i Ramberta koji ostadoše po strani, svečano im se nakloni. Tarrou predstavil rentijera i novinara. Sudac se časkom zagleda u nebo, a zatim uzdahne izjavivši da je žalosno vrijeme koje proživljavaju.

- Kažu mi, gospodine Tarrou, da se bavite primjenom profilaktičkih mjera. Ne mogu vam reći koliko opravdavam i cijenim vaš postupak. Mislite li, gospodine doktore, da će bolest dalje napredovati?

Rieux odvrati da se valja nadati da neće, a sudac ponovil da se uvijek treba nadati budući da su ciljevi Providnosti nedokučivi. Tarrou ga upital jesu li mu događaji donijeli više posla.

- Naprotiv: općih prestupaka (kako ih mi nazivamo) gotovo i nema. Istražujem samo ozbiljnije prekršaje novih odredaba. Stare zakone ljudi poštuju; nikada ih nisu štovali u tolikoj mjeri.

- To je zato - reče Tarrou - što se u usporedbi s novima moraju ljudima činiti dobri.

Sudac odložil sanjivi izraz lica koji je bio poprimio, gledajući zanosno u nebesa. Odmjerio je Tarroua strogim pogledom.

- Pa što onda? - reče. - Nije važan zakon nego osuda. Mi tu ne možemo ništa.

- To je - reče Cottard kada se sudac udaljio - to je neprijatelj broj jedan.

Kola krenuše.

Malo poslije Rambert i Cottard spaziše Garciju. Dolazio je prema njima ne dajući nikakav znak, a umjesto pozdrava reče: »Treba počekati.«

Oko njih je mnoštvo u kome prevladavahu žene čekalo gotovo šutke. Gotovo sve su žene imale uza se košare, nadajući se ludo da će ih moći dostaviti svojim bolesnim rođacima i misleći još luđe da bi se bolesnici mogli tim jestvinama okoristiti. Vrata su čuvali stražari pod oružjem, a od vremena do vremena Čudan bi neki krik dopro preko dvorišta koje je dijelilo kasarnu od ulaza. Onda bi se tjeskobna lica obraćala bolničkom krilu.

Ona trojica gledahu taj prizor kad ih jasan i ozbiljan »dobar dan« iza njihovih leđa potaknu da se okrenu. Usprkos vrućini Raoul je bio odjeven veoma korektno. Visok i snažan, tamno odijelo s prugama, pusteni šešir sa spuštenim obodom. Lice blijedo. Oči crne, a usne stisnute. Govorio je hitro, izražavajući se precizno.

- Spustite se prema gradu - reče. - A ti, Garcia, možeš nas ostaviti.

Garcia upalil cigaretu i pusti ih da se udalje. Stupali su brzo, uskladivši svoj korak s Raoulom koji je bio stao u sredinu.

- Garcia mi je objasnio - reče. - To se može upriličiti. No stajat će vas svakako deset tisuća franaka.

Rambert odvrati da pristaje.

- Objedujte sutra sa mnom u španjolskoj gostionici kraj Pomorske oblasti.

Rambert reče da je sporazuman, a Raoul mu stisne ruku i pri tome se nasmiješi prvi put. Nakon njegova odlaska Cottard se ispriča. Sutra nije slobodan, a Rambert ga ionako više ne treba.

Kad je sutradan novinar ušao u španjolsku gostionicu, sve su se glave okrenule dok je prolazio. Sjenoviti podrum smješten podno žute uličice, isušene od sunca, pohađali su samo muškarci i to većinom španjolskoga tipa. No čim je Raoul, sjedeći za jednim stolom u dnu prostorije, dao Rambertu znak i novinar krenuo prema njemu, radoznalost je odmah nestala, a lica se vratiše svojim tanjurima. Uz Raoula je sjedio neki dugonja koji je bio loše obrijan; njegova su ramena bila neobično široka, kosa veoma rijetka, fizionomija je podsjećala na konja. Duge i tanke ruke, obrasle crnim dlakama, virile su niz košulju zavrnutih rukava. Za vrijeme upoznavanja tri puta je kimnuo glavom. Njegovo ime nije spomenuto, a Raoul je, govoreći o njemu, rekao samo »naš prijatelj«.

- Naš prijatelj drži da bi vam mogao pomoći. On će vas...

Stao je, jer je konobarica došla da primi Rambertovu narudžbu.

- On će vas povezati s dvojicom naših prijatelja koji će vas upoznati sa stražarima koje smo predobili. Time sve neće biti gotovo. Stražari će sami prosuditi kada je zgodno vrijeme. Bilo bi najjednostavnije kad biste nekoliko noći prespavali kod jednoga od njih koji stanuje nedaleko gradskih vrata. No prije vas naš se prijatelj mora - kako rekoh - povezati s njima. Njemu ćete, kad sve bude uređeno, namiriti troškove.

Prijatelj još jednom kimnu konjskom glavom ne prestajući ni časkom drobiti salatu od rajčica i paprika koju je gutao od vremena do vremena. Onda progovori, zanoseći malko na španjolski. Predloži Rambertu da se dogovore za prekosutra, u osam sati ujutro pod trijemom katedrale.

- Još dva dana - primijeti Rambert.

- To je zato što nije lako naći ljude - reče Raoul.

Konj još jednom zamlatara, a Rambert potvrdi bez oduševljenja. Preostali dio objeda prođe u potrazi za predmetom konverzacije. No sve postade odjednom lako i jednostavno, pošto je Rambert otkrio da je konj nogometaš. Sâm se mnogo bavio tim športom. Raspraviše, dakle, pitanje francuskog šampiona-ta, koliko vrijede profesionalne momčadi u Engleskoj ili navalna postava u W-sistemu. Pod kraj objeda konj se toliko udomaćio da je Ramberta tikao, ne bi li ga uvjerio da nema ljepšega mjesta u momčadi od center-halfa. »Vidiš«, govorio je »center-half je onaj koji dijeli loptu. A to je nogomet: dijeliti loptu.« Rambert se priklonio tome mišljenju, premda je uvijek igrao center-fora. Diskusiju je načas prekinuo radio koji je dosad verglao istih čuvstvene melodije, ali je sada objasnio da je tokom jučerašnjega dana umrlo od

kuge sto trideset i sedam osoba. Nitko od prisutnih nije reagirao. Čovjek s konjskom glavom slegne ramenima i ustane, Raoul i Rambert povedu se za njim.

Na odlasku stisne center-half Rambertu energično desnicu.

- Zovem se Gonzales - reče.

Ta dva dana učiniše se Rambertu beskrajnim. Otišao je Rieuxu i potanko mu ispričao što je sve poduzeo. Onda otprati doktora koji je išao da posjeti sumnjiva bolesnika. Pred ulazom u kuću u kojoj ga je čekao sumnjivac, Rambert mu reče: »Do viđenja.« U hodniku se začu neka trka, glasovi: netko je obavještavao obitelj da je došao doktor.

- Nadam se da Tarrou neće kasniti - promrmlja umorno Rieux.

Imao je umoran izraz lica.

- Epidemiji se previše žuri? - upita Rambert.

Rieux reče da ne; statistička krivulja sporije se uspinje nego dosad; kao da je zastala. Ali šta! Sredstva kojima se vodi borba nisu dovoljno brojna.

- Nedostaje nam materijal - reče doktor. - U svim vojskama svijeta, nestašica materijala nadomješta se uglavnom ljudstvom. Ali nama nedostaju i ljudi...

- Izvana su došli liječnici i bolničko osoblje.

- Da - reče Rieux. - Deset liječnika i stotinjak bolničara. To je naoko mnogo. A jedva je dosta za sadašnje stanje epidemije. Ako se bolest proširi, neće biti dosta.

Rieux poslušao što se zbiva u kući, a onda se nasmiješi Rambertu.

- Da - reče - morate se požuriti ako hoćete uspjeti.

Sjena prijede preko Rambertova lica.

- Vi znate - reče muklo - da zbog toga ne odlazim.

Rieux odvratio da zna, ali Rambert nastavi:

- Držim da nisam kukavica, bar uglavnom. Imao sam prilike da se o tom uvjerim. Samo, ima ideja koje ne mogu podnijeti.

Doktor ga pogleda u lice.

- Opet ćete se s njome sastati.

- Možda, ali ne mogu podnijeti misao da će to potrajati i da će za to vrijeme ostarjeti. Kad čovjek navrší tridesetu, počinje starjeti, pa mora iskoristiti svaku priliku. Ne znam da li možete shvatiti.

Rieux promrmlja da misli da je shvatio našto stiže Tarrou veoma dobro raspoložen.

- Upravo sam zatražio od Panelouxa da nam se pridruži.

- Pa? - upita doktor.

- Razmislio je i rekao da.

- To mi je drago - reče doktor. - Drago mi je što se pokazao boljim od svoje propovijedi.

- Svi su ljudi takvi - reče Tarrou. - Treba im samo dati priliku.

Nasmiješi se i namigne Rieuxu.

- Moja je zadaća u životu da pružim priliku.

- Oprostite mi - reče Rambert - no moram otići.

U četvrtak kad su se imali sastati, ode Rambert do katedrale pet minuta prije osam sati. Zrak je bio još dosta svjež. Nebom su putovali bijeli okrugli oblačići koje će doskora progutati dnevna vrućina, i to odjednom. Neodređen miris vlage dizao se još iz tratina, premda su bile osušene. Sunce, iza istočnih kuća grijalo je samo pozlaćenu kacigu Djevice Orleanske koja resi trg. Na jednoj uri odbije osam sati. Rambert zakorakne pustim trijemom. Iz nutrine je dopiralo nejasno i jednolično pjevanje sa starim vonjem podruma i tamjana. Najednom pjev prestane. Desetak malih crnih spodoba izađe iz crkve i krene sitnim korakom prema gradu. Rambert je postajao nestrpljiv. Druge se uspinjahu velikim stubištima, krećući prema trijemu. Zapali cigaretu, onda se sjeti da možda nije red da ovdje puši.

U osam sati i petnaest, orgulje katedrale oglasiše se u sordini. Rambert uđe ispod mračnoga svoda. Nakon nekoliko trenutaka mogao je razabrati u crkvenoj lađi male crne spodobе koje su bile prošle kraj njega. Skupile su se u jednom kutu pred nekakvim improviziranim žrtvenikom na kom je postavljen sv. Rok, izrađen na brzu ruku u nekoj radionici našega grada. Klećući, male spodobе bijahu se još više skupile; gubile su se u sivilu nalik na zgrušane sjene, a bile su jedva nešto gušće od magle u kojoj su plutale. A nad njima su orgulje zapodjele beskrajne varijacije.

Kad je Rambert izašao, Gonzales je već silazio stubištem prema gradu.

- Mislio sam da si otišao - reče novinaru. - Bilo bi normalno.

Stade objašnjavati da je čekao svoje prijatelje na drugom jednom mjestu gdje im je urekao sastanak, nedaleko odavle i to u osam manje deset. No čekao ih je dvadeset minuta uzalud.

- Bit će zacijelo neka zapreka. Naš posao nije uvijek lak.

Predloži drugi sastanak, sutra u isto vrijeme pred spomenikom mrtvima. Rambert uzdahne i zabaci šešir.

- Nije to ništa - reče Gonzales smijući se. - Sjeti se svih onih kombinacija, navala i dodavanja da bi se postigao pogodak...

- Naravno - reče ponovno Rambert. - No utakmica traje samo sat i po. ,

Spomenik mrtvima Orana nalazio se na jedinom mjestu odakle se može vidjeti more, jer se kratko šetalište pruža uz morske hridi što dominiraju lukom. Sutradan je Rambert, stigavši prvi na mjesto sastanka, čitao pažljivo popis onih koji su pali na polju slave. Nakon nekoliko minuta približe mu se dvojica ljudi, omjere ga nehajnim pogledom, a zatim se naslone na kameni grudobran. Čini se da ih je sasvim zaokupila slika praznog i pustog pristaništa. Obojica bijahu istoga rasta, imali su na sebi modre hlače i mornarsku majicu s kratkim rukavima. Novinar se malo udalji, onda sjede na klupu da bi ih udobno promotrio. Primijeti da nemaju zacijelo više od dvadeset godina. Uto spazi Gonzalesa koji se približio, ispričavajući se.

- Evo naših prijatelja - reče Gonzales i odvede ga prema mladićima koje predstavi kao Marcela i Louisa. U licu su bili veoma slični i Rambert zaključio da su braća.

- Evo - opet će Gonzales - sad se poznajete. Prijedimo na stvar.

Marcel ili Louis reče nato da oni dolaze na red za dva dana, da njihovo stražarenje traje nedjelju dana i da treba pronaći najzgodniji dan. Ima ih četvorica koji čuvaju zapadna vrata, a ostala su dvojica profesionalni vojnici. Nema govora o tom da i njih upletu u stvar. Nisu sigurni, a to bi, uostalom, povećalo troškove. No zna se desiti da odu provesti jedan dio noći u nekom baru u koji zalaze. Marcel ili Louis predlože stoga Rambertu da se smjesti kod njih, nedaleko od vrata, i da čeka dok dođu po njega. No treba požuriti, jer se čuje da će biti postavljene dvostruke straže izvan gradskoga pojasa.

Rambert im dade pravo i ponudi neke od posljednjih svojih cigareta. Onaj od dvojice koji dotad nije govorio upita nato Gonzalesa je li uređeno pitanje troškova i da li mogu dobiti predujam.

- Ne - reče Gonzales - nije potrebno; to je drug. Troškovi će biti namireni pri odlasku.

Urekoše novi sastanak. Gonzales predloži večeru u španjolskoj gostionici, i to sutradan. Odatle će krenuti u kuću gdje stanuju stražari.

- Prve noći - reče Rambertu - praviti ću ti društvo.

Sutradan Rambert, uspinjući se u svoju sobu, sreće na hotelskom stubištu Tarroua.

- Idem do Rieuxa - reče ovaj - hoćete li sa mnom?

- Nikad nisam siguran da mu ne smetam - reče Rambert nakon kratkoga krzmanja.

- Ne bih rekao: mnogo mi je o vama govorio.

Novinar se zamislio.

- Slušajte - reče - ako imate poslije večere časak vremena, dođite obojica u bar hotela, makar bilo i kasno.

- To ovisi o Rieuxu i o kugi - reče Tarrou.

U jedanaest sati navečer, Rieux i Tarrou udoše ipak u mali i tijesni bar. U njemu se naguralo tridesetak osoba, koje su govorile veoma glasno. Došavši iz šutnje kužnoga grada, pridošlice zastadoše malko smeteni. Shvatiše tu živost vidjevši da se još toči alkohol. Rambert je bio na kraju bara i mahao im sa svoga visokog stolca. Okružiše ga pošto je Tarrou mirno odgurnuo jednoga nemirnog i bučnog susjeda.

- Ne plašite se alkohola?

- Ne - reče Tarrou - naprotiv.

Rieux ponjuši miris gorkih trava u svojoj čaši. U toj galami bilo je teško govoriti, no Rambertu je, čini se, bilo glavno da pije. Doktor nije mogao prosuditi je li pijan. Za jednim od dva stola koji zauzimahu preostali dio tijesnog lokala neki je pomorski oficir, držeći ispod ruke dvije žene, pričao svom debelom subesjedniku kome je krv udarila u glavu, o velikoj epidemiji tifusa u Kairu. »Logore, podigli su logore za urođenike, sa šatorima za bolesnike, a okolo-naokolo stražarski kordon. Stražari bi pucali na rodbinu kad bi kušala prošvercati u logor domaće ljekarije. Bilo je to kruto, ali ispravno.« Za drugim stolom koji je zapremila elegantna mlađarija, konverzacija nije bila razumljiva, a gubila se u taktovima Saint James' Infirmary koji se slijevahu iz visokoga zvučnika.

- Jeste li zadovoljni? - upita Rieux podigavši glas.

- Zašto?

- Šteta - poviče Tarrou.

- Približava se - reče Rambert. - Možda tokom sedmice.

Tarrou pogleda Rieuxa.

- Oh - reče ovaj - Tarrou misli da biste nam ovdje mogli biti korisni. No ja i predobro shvaćam vašu želju da odete.

Tarrou naruči još tri čašice. Rambert siđe sa svoga stolčića i pogleda ga prvi put u lice.

- U čemu bih vam mogao biti koristan?

- Pa - reče Tarrou, pružajući bez žurbe ruku za čašom - u našim zdravstvenim odredima.

Rambert se zamisli, a na licu mu se pojavi tvrdoglavo-zamišljeni izraz koji mu je bio svojstven.

- Zar vam se ti odredi ne čine korisni? - reče Tarrou, koji je ispio čašu i pomno pogledao Ramberta.

- Vrlo korisni - reče novinar i iskapljuje svoju.

Rieux primijeti da mu ruka dršće. Pomisli da je novinar zacijelo sasvim pijan.

Sutradan, kad je Rambert ulazio po drugi put u španjolsku gostionicu, prošao je kraj male skupine ljudi koji su iznijeli stolice pred ulaz i blažili se zelenozlatnim večerom, jer je vrućina počela upravo popuštati. Pušili su prosti duhan koji je grizao. Unutra je gostionica bila gotovo prazna. Rambert sjede za stol koji se nalazio u dnu gdje je prvi put sreo Gonzalesa. Reče služavci da će pričekati. Bilo je pola osam. Pomalo su se ljudi vraćali u blagovaonicu i sjedali za stolove. Počelo se posluživati, a niska nadsvođena odaja ispuni se lupom tanjura, zvukom jedaćeg pribora i prigušenim razgovorima. U osam sati Rambert je još uvijek čekao. Upaljeno je svjetlo. Novi gosti sjedoše za njegov stol. On naruči večeru. U pola devet je završio ne ugledavši ni Gonzalesa, ni onu dvojicu. Pušio je cigarete. Prostorija se pomalo praznila. Vani je veoma naglo padao mrak. Blagi vjetrovi što je dolazio s mora polako je dizao zastore na staklenim vratima. Kad je bilo devet sati Rambert primijeti da je prostorija prazna i da ga služavka začuđeno gleda. On plati i izađe. Nasuprot gostionici bila je otvorena kavana. Rambert se smjesti kraj kase i stane nadzirati ulaz u gostionicu. U pola deset krene put svoga hotela, dovijajući se uzalud kako će pronaći Gonzalesa čiju adresu nije imao. Klunuo je duhom pri pomisli da će morati da poduzme sve korake iznova.

U tom trenutku, u noći koju su presijecala hitna ambulantna kola, Rambert je primijetio (kako će to poslije priznati i Rieuxu) da čitavo to vrijeme nije uopće mislio na svoju ženu; toliko je bio zaokupljen tražeći neki otvor u zidu koji ga je dijelio od nje. No zato je toga trenutka, kad su svi izlazi bili opet jednom zabrtvljeni, našao opet nju u središtu svoje žudnje, a bol ga je pritom zgrabila tako naglo i tako žestoko da je stao trčati prema svome hotelu ne bi li umakao užasnom osjećaju koji je nosio ipak sa sobom, te mu se činilo da će mu izjesti sljepoočice.

Sutradan je veoma rano otišao Rieuxu da bi saznao kako da pronađe Cottarda.

- Ne preostaje mi drugo - reče on - nego da ponovo pođem tim tragom.

- Dođite sutra navečer - reče Rieux - Tarrou me zamolio da pozovem Cottarda, ne znam zašto. Ima doći u deset sati. Dođite u jedanaest i trideset.

Kad je Cottard sutradan stigao doktoru, Tarrou i Rieux raspravljahu o neočekivanom ozdravljenju koje se zbilo na Rieuxovu odjelu.

- Jedan naprama deset! Imao je sreće - reče Tarrou.

- Ništa - reče Cottard - onda to nije bila kuga.

Uvjeravahu ga da je bila sigurno ta bolest.

- Nije moguće, kad je ozdravio. Znao, kao i ja da kuga nikome ne prašta.

- Općenito uzevši ne - reče Rieux - no ako je čovjek uporan, doživljuje i ugodna iznenađenja.

Cottard se smijao.

- Kakva ugodna iznenađenja! Čuli ste večerašnje brojke?

Tarrou koji je rentijera gledao dobrohotnim pogledom reče da su mu brojke poznate, da je situacija ozbiljna, ali što to dokazuje? Dokazuje da bi trebalo poduzeti još iznimnije mjere.

- Pa već ste ih poduzeli.

- Da, no svatko bi ih morao poduzeti za svoj račun.

Cottard je gledao Tarroua ne shvaćajući. Ovaj reče da je odviše ljudi ostalo neaktivno; da je epidemija stvar koja se odnosi na svakoga i da bi svatko morao vršiti svoju dužnost. Dobrovoljni su odredi svima otvoreni.

- To je ideja - reče Cottard - ali kakva korist od toga? Kuga je jača.

- To ćemo saznati kad budemo sve pokušali - reče Tarrou strpljivim glasom.

Za to vrijeme Rieux je na svom pisaćem stolu prepisivao cedulje. Tarrou je još uvijek gledao rentijera koji se vrtio na stolcu.

- Zašto ne biste pošli s nama, gospodine Cottard?

Ovaj se podiže uvrijeđeno i dohvati svoj okrugli šešir:

- Nije to moj posao.

A zatim izazovnim tonom:

- Uostalom, ja se u vrijeme kuge dobro osjećam. Ne znam zašto bih se petljao da bi što prije prestala.

Tarrou se lupne po čelu, kao da mu je najednom nešto sinulo:

- Da, da, imate pravo; zaboravio sam da biste inače bili zatvoreni.

Cottard se lećne i uhvati za stolac kao da će pasti. Rieux je prestao pisati, pa ga je gledao ozbiljno i napeto.

- Tko vam je to rekao? - poviče rentijer.

Tarrou napravi začuđeno lice i reče:

- Pa vi sami. Ili, ako hoćete, nama se, doktoru i meni učinilo da je tako.

A pošto je Cottard, obuzet prejakim bjesnilom, stao mucati izgovarajući nerazumljive riječi, Tarrou je dodao:

- Nemojte se uzrujavati. Mi vas nećemo prijaviti, ni doktor, ni ja. Vaša nas povijest ne zanima. I onda, mi policiju nikada nismo voljeli. Hajde, sjednite!

Cottard pogleda svoj stolac i sjede, pošto je neko vrijeme kolebao. Onda duboko uzdahnu:

- To je stara priča koju su izvukli napolje. Ja sam mislio da je zaboravljena. No jedan je progovorio. Pozvali su me i rekli mi neka im budem na raspolaganju dok ne završe istragu. Razumio sam da će me na koncu uhititi.

- Je li ozbiljno? - upita Tarrou.

- Prema tome što smatrate ozbiljnim. Umorstvo svakako nije.

- Zatvor ili robija?

Cottard je bio jako utučen.

- Zatvor, ako budem imao sreće...

Ali doskora nastavi s mnogo žestine:

- To je bila zabluda. Svatko može zabludjeti. Ja ne mogu podnijeti misao da će me zbog toga ščepati, da će me otrgnuti od moje kuće, od mojih navika, od svega što poznajem.

- Ah - nato će Tarrou - i zato ste se htjeli objesiti?

- Da, glupost, dakako.

Rieux progovori prvi put i reče Cottardu da shvaća njegov nemir no da će se možda sve poravnati.

- Oh, zasad se ne moram ničega bojati; to znam.

- Vidim - reče Tarrou - vidim, da nećete ući u naše odrede.

Cottard je, vrteći u rukama šešir, podigao oči prema Tarrouu

i nesigurno ga pogledao:

- Nemojte mi zamjeriti.

- Nećemo, ne; no nemojte bar hotimice širiti mikrobe.

Cottard ih stade uvjeravati da nije želio kugu, da je došla sama od sebe i da nije njegova krivnja što je - bar za neko vrijeme - uredila njegove prilike. A kad je Rambert stigao do vrata, on je dodao veoma energičnim glasom:

- Uostalom, ja držim da vam ništa neće pomoći.

Rambert saznade da Cottardu nije poznata Gonzalesova adresa, no da mogu ponovo svratiti u malu kavanu. Ugovoriše sastanak za sutra. A kako je Rieux zaželio da bude obaviješten, Rambert ga pozove, njega i Tarroua, da potkraj sedmice dođu u bilo koje doba noći u njegovu sobu.

Ujutro Cottard i Rambert odu u malu kavanu i ostave Garciji poruku za navečer ili, ako bude spriječen, za sutra. Navečer su uzalud čekali. Sutradan je Garcia došao. Šutke je slušao Rambertov izvještaj. Nije upućen u stvar, ali zna da su čitavi gradski predjeli blokirani kroz dvadeset i četiri sata kako bi se moglo provjeriti jesu li svi stanari uredno prijavljeni. Možda se Gonzales i oni mladići, nisu mogli provući kroz kordon. Ne može učiniti ništa drugo nego da ih ponovo spoji s Raoulom. To, naravno, neće biti prije prekosutra.

- Vidim - reče Rambert - da sve treba početi iznova.

Prekosutra je na jednome uglu Raoul potvrdio Garcijinu hipotezu; niske su četvrti bile blokirane. Treba uspostaviti vezu s Gonzalesom. Dva dana kasnije Rambert je objedovao s nogometašom.

- To je glupo - govorio je on. - Morali smo nešto uglaviti kako da se pronađemo.

To je bilo i Rambertovo mišljenje.

- Sutra ujutro pohodit ćemo dječake i nastojati da stvar uredimo.

Sutra ujutro »dječaci« nisu bili kod kuće. Ostaviše im poruku za sutra u podne, na Licejskom trgu. I Rambert se vrati u hotel s takvim licem da je iznenadio Tarroua kad ga je poslije podne sreo.

- Je li zapelo? - upita ga Tarrou.

- Sve iznova - odvrati Rambert.

I ponovi svoj poziv:

- Dođite večeras.

Navečer, kad su ona dvojica ušla u Rambertovu sobu, nađoše ga gdje leži. On ustane i napuni čaše što ih je bio priprazio. Rieux ga upita, uzevši svoju čašu, je li stvar na dobrome putu. Novinar mu reče da je ponovo sve uradio kao i prvi put, da je stigao na istu točku i da će uskoro imati svoj posljednji sastanak. Onda otpije i doda:

- Oni, naravno, neće doći.

- Nemojte od toga praviti načelno pitanje - reče Tarrou.

- Vi još niste shvatili - odvrati Rambert slegnuvši ramenima.

- Što to?

- Kugu.

- Ah - javi se Rieux.

- Niste shvatili da je sve u tome da valja počinjati uvijek iznova.

Rambert ode u kut svoje sobe i otvori mali gramofon.

- Koja je to ploča? - upita Tarrou. - Poznam je.

Rambert odgovori da je to Saint James' Infirmary.

Usred ploče začuše dva puščana hica koji su odjeknuli u daljini.

- Pas ili pokušaj bijega - reče Tarrou.

Čas kasnije ploča završi, signal bolničkih kola javi se izdaleka, zatim se približi, prođe ispod prozora hotelske sobe, opet se udalji i napokon nestane.

- Ta ploča nije vesela - reče Rambert - a to je valjda deseti put što je danas slušam.

- Zar je tako volite?

- Ne, ali imam samo nju.

Upita Rieuxa kako zdravstveni odredi. Radilo je pet ekipa. Nadaju se da će moći osnovati nove. Novinar je sjedio na krevetu i pomno ogledavao nokte. Rieux je ispitivao njegovu onisku i snažnu siluetu skupljenu na rubu kreveta. Najednom primijeti da ga Rambert gleda.

- Da znate, doktore - reče - mnogo sam mislio na vašu organizaciju. Nisam s vama, ali to ima svojih razloga. Inače držim da bih znao platiti i glavom; ja sam ratovao u Španjolskoj.

- Na kojoj strani? - upita Tarrou.

- Na strani pobijedenih. No poslije sam razmišljao...

- O čemu? - opet će Tarrou.

- O hrabrosti. Sada znam da je čovjek sposoban za velika djela. No ako nije sposoban da osjeti veliko čuvstvo, meni nije interesantan.

- Čini se da je čovjek sposoban za sve - reče Tarrou.

- Nije! Čovjek nije sposoban da dugo trpi ili da dugo bude sretan. Nije, dakle, sposoban ni za što.

Pogledao ih je, a onda reče:

- Hajde, Tarrou, jeste li vi sposobni da umrete za neku ljubav?

- Ne znam, ali mi se čini da više nisam.

- Evo! A sposobni ste da umrete za ideju, to je vidljivo i prostim okom. A meni je, dragi moj, dosta ljudi koji umiru za ideju. Ne vjerujem u heroizam; znam da je to lako, a iskusio sam da je to i ubitačno. Ja bih želio da ljudi žive i da umiru od onog što ljube.

Rieux je novinara pažljivo saslušao. Ne skidajući sa nj pogleda, reče blago:

- Čovjek nije ideja, Rambert.

Novinar skoči s postelje; lice mu se zažarilo od uzbuđenja.

- Jest, ideja i to plitka ideja, čim stane nekoga odvrćati od ljubavi. I to je ono: nismo više sposobni za ljubav. Pomirimo se s time, doktore! Čekajmo da to postanemo ili, ako nije moguće, čekajmo opće oslobođenje, ali se nemojmo igrati heroja. Ja dalje ne idem.

Rieux ustane: na licu mu se najednom pojavio umor:

- Imate pravo, Rambert, sasvim pravo; ni za što na svijetu ne bih vas htio odvratiti od onoga što se spremate učiniti, jer mi se čini pravedno i dobro. Ipak vam moram kazati jedno: u svemu tome ne radi se o heroizmu; radi se o poštenju. To je ideja koja može natjerati nekoga na smijeh, no jedini način da bismo se borili s kugom jest - poštenje.

- Što je poštenje? - upita Rambert koji se najednom uozbiljio.

- Ne znam što je poštenje uopće. No u mom slučaju znam da je poštenje u tome da vršim svoj posao.

- Ah - reče Rambert bijesno - ja ne znam koji je moj posao. Možda sam zaista učinio krivo kad sam odabrao ljubav.

Rieux mu se opre.

- Ne - reče krepko - niste učinili krivo.

Rambert ga je zamišljeno gledao.

- Pretpostavljam da vas dvojica nemate pritom ništa da izgubite. Onda je lakše biti na dobroj strani.

Rieux isprazni čašu.

- Hajdemo - reče - čeka nas posao.

I izađe.

Tarrou pođe za njim, ali u času kad je htio izaći, kao da se predomislio. Okrenuo se novinaru i reče:

- Znete vi da se Rieuxova žena nalazi u sanatoriju nekoliko stotina kilometara odavle?

Rambert se trgne od iznenađenja, no Tarroua je već bilo nestalo.

Sutradan je rano Rambert telefonirao Rieuxu:

- Biste li pristali da radim s vama dok mi ne pođe za rukom napustiti grad?

- Bih, Rambert, i hvala vam.

TREĆI DIO

Tako su se čitave duge sedmice zarobljenici kuge otimali kako su znali i umjeli. A neki među njima, kao Rambert, uspijevali su čak, kako smo vidjeli, zamisliti da postupaju kao slobodni ljudi, da još uvijek mogu birati. Ipak se doista moglo ustvrditi da je sada, sredinom kolovoza, kuga pokrila i zakrila sve. Nije više bilo pojedinačnih sudbina nego samo kolektivna zbivanja, obuhvaćena kugom, i osjećaji koje su dijelili svi. Najveći je bio odijeljenost i progonstvo s primjerenom dozom straha i pobune. Eto, zato pripovjedač drži da valja, budući da je vrućina, a s njome i bolest, dosegla vrhunac, iznijeti, kao opće primjere, neke ispade naših sugrađana, opisati zatim pogrebe i konačno se osvrnuti na patnje rastavljenih parova.

Usred te godine podiže se vjetar koji je puhao u kužnome gradu nekoliko dana. Stanovnici Orana jako se boje vjetra jer na visoravni na kojoj je grad podignut ne nailazi vjetar ni na kakve prirodne zapreke pa se zalijeće u pojedine ulice svom žestinom. Kako dugih mjeseci nije nijedna kap osvježila grad, bio je pokrit gustim sivim slojem, koji se sada pod udarcima vjetra stao ljuštiti. Vjetar je podizao valove prašine i papira što su udarali rijetke šetače po nogama.

Vidio bi kako žure ulicama, pognuti naprijed, držeći pred ustima džepni rupčić ili ruku. Navečer bi mjesto društvenih sastanaka i velikih skupova u kojima bi svatko nastojao da se produlji što više dan (jer bi svaki mogao biti posljednji), nailazio na male grupe građana koji se žure kući ili u kavanu, tako da su za nekoliko dana za vrijeme sumraka koji je u to doba godine dolazio brže, ulice bile puste i tihe, a jedino je vjetar na njima zavijao ne prekidajući ni časkom svoju tužaljku. Od mora što se podiglo, ali je ostalo nevidljivo dopirao je miris haluga i soli. I pusti grad, bijel od prašine, prožet morskim mirisima, akustičan od vjetra i njegovih krikova, jaukao bi i cvilio, stenjao i jecao poput nesretnog otoka.

Dotad je kuga pokosila mnogo više žrtava u vanjskim četvrtima koje su bile više napućene i manje udobne nego gradski centar. No sad kao da se najednom približila i nastanila u poslovnom dijelu grada. Stanovnici su krivili vjetar da prenosi zarazne klice. »Pobrkao je karte«, govorio je direktor hotela. No bilo kako mu drago, centralne su četvrti, slušajući noću sve češće zvonjavu bolničkih kola, spoznale da je i na njih došao red. Sada je pod njihovim prozorima odjekivao sumorni i jednolični zov kuge.

U unutrašnjosti grada trebalo je također izolirati neke četvrti koje su bile naročito pogođene: iz njih će smjeti da izlaze samo oni stanovnici koji su u službi nenadoknadivi. Oni koji su tu živjeli nisu se mogli oteti dojmu da je ta mjera suviše mučenje koje se vrši na njihov račun, a na stanovnike ostalih četvrti gledahu, svakako, kao na slobodne ljude. Ovi su pak nalazili u teškim trenucima utjehu u pomisli da su drugi još manje slobodni. »Ima sužanja koji su veći sužnji od mene«, glasila je uzrečica koja je sažimala jedinu moguću utjehu.

Nekako u to doba učestali su i požari, naročito u luksuznim četvrtima, u predjelu vilâ kraj zapadnih gradskih vrata. Prema prikupljenim podacima radilo se o osobama koje su se vratile iz karantene i koje su, pomahnitavši od tuge zbog smrtnog slučaja i drugih jada i nevolja podmetnule požar u vlastitoj kući, obmanjujući se iluzijom da će time satrati i kugu. Bilo je mnogo muke s tim požarima koji su svojom učestalošću dovodili čitave gradske predjele u stalnu opasnost jer je vjetar bio veoma žestok. Budući da se uzalud kušalo uvjeriti ljude da je raskuživanje što ga vrše javne vlasti dovoljno da bi se isključila svaka mogućnost zaraze, morale su biti proglašene veoma stroge kazne kojima će se kažnjavati ti nedužni palikuće. A nije misao na zatvor potakla te nesretnike da ustuknu nego opće uvjerenje koje su dijelili svi stanovnici, naime da je kazna zatvora isto što i kazna smrti, s obzirom na izvanredno velik mortalitet u općinskim uzama. To uvjerenje nije bilo, dabome, bez temelja. Pokazalo se (a bilo je jasno i zašto) da kuga ugrožava naročito one koji su navikli živjeti u skupinama, to jest vojnike, redovnike ili sužnje. Jer mada su neki zatvorenici odijeljeni od drugih, zatvor jest i ostaje zajednica, što najbolje dokazuje činjenica da su u našem općinskom zatvoru čuvari plaćali danak bolesti kao i njihovi sužnji. S višega gledišta (a to bijaše gledište kuge) svi su ljudi, od ravnatelja do posljednjeg zatvorenika, bili osuđeni na smrt, a možda po prvi put vladala je u zatvoru apsolutna pravda.

Uzalud su vlasti pokušale uvesti neku hijerarhiju u to izjed-načivanje dosjetivši se da odlikuju čuvare koji su umrli pri vršenju svojih dužnosti. Kako je bilo dekretirano opsadno stanje, pa se u neku ruku moglo smatrati uzničke stražare mobiliziranima, podjeljivana im je posmrtno vojnička medalja. Uznici se, istina, nisu bunili, ali su vojnički krugovi primili stvar nepovoljno, ističući, opravdano, da bi se u javnome životu mogla poroditi žaljenja vrijedna zbrka. Njihovo je gledište usvojeno: bit će najbolje da se stražarima koji umru podijeli medalja za zasluge u doba epidemije. No što se tiče onih prvih, zlo je bilo učinjeno; nije se moglo ni pomisliti da im se odlikovanje oduzme, ali vojničke vlasti nisu popuštale podržavajući svoje stajalište. U drugu ruku »zarazna« je medalja imala taj nedostatak da nije proizvodila moralni učinak koji je postignut podjeljivanjem vojničkog odlikovanja, jer tko u doba epidemije ne dobiva zaraznu medalju? Svi bijahu nezadovoljni.

Osim toga, uznička uprava nije mogla postupati kao vjerske i - u nešto manjoj mjeri - vojničke vlasti. Redovnici dvaju jedinih samostana raspršeni su, naime, i smješteni privremeno u pobožnim obiteljima. Tako su i svaki put kad je to bilo moguće, manji odredi povučeni iz kasarna i smješteni u škole ili javne zgrade. Tako je bolest, koja je - naoko - prisilila stanovnike na solidarnost koja veže ljude u opsijedanom gradu, kidala istodobno tradicionalna udruženja i vraćala individuume njihovoj samoći. To je stvaralo zabunu.

Lako je zamisliti da su sve te okolnosti, pored vjetra, podmetnule požar u nekim glavama. Gradska vrata budu noću ponovo napadnuta i to nekoliko puta. No sada nisu napadali pojedinci nego manje oružane grupe. Bilo je pucnjave s jedne i druge strane, ranjenih i nekoliko poginulih. Straže budu pojačane, a pokušaji bijega prestadoše dosta brzo. Ipak su dostajali da potpire u gradu duh pobune koja izazva nekoliko nasilja. Kuće, zapaljane ili zatvorene iz sanitarnih razloga, budu opljačkane. Zapravo je teško pretpostaviti, da se tu radilo s promišljajem. Većinom bi nenadana prilika navela ljude koji su dotad bili poštenu na kažnjiva djela za kojima se drugi smjesta povedoše. Našlo se i pomamnih ljudi koji bi jurili u kuću u prisutnosti samoga vlasnika koji je stajao ukočen od boli. Kako nije intervenirao, njegov bi nehaj potakao mnoge gledaoce da se povedu za tim primjerom i u toj mračnoj ulici, u svjetlu požara, vidio bi gdje bježe na sve strane sjenovite spodobe, deformirane plamenom, kao i predmetima koje nošahu na ramenima. Ti su incidenti prisilili vlasti da stanje kuge izjednače s opsadnim stanjem i da primijene zakone koji odatle proizlaze. Strijeljana su dva kradljivca, ali nije vjerojatno da se to dojmilo ostalih. Jer među tolikim mrtvima, ta su dva smaknuća prošla nezapaženo; bijaše to kaplja u more. Opet su se ponovili slični prizori a da se vlasti nisu pokazale spremne da interveniraju. Jedina mjera koja je, rekao bih djelovala na stanovnike bilo je uvođenje policijskog sata. U jedanaest sati grad bi se, uronjen u potpuni mrak, sasvim okamenio.

Pod mjesečevim nebom nizali bi se i redali bjelkasti zidovi, a da se nigdje ne bi vidjela crna mrlja kakva stabla, niti bi tišinu narušio korak šetača ili lavež psa. Šutljivi je grad bio sada skup masivnih i tromih kocaka, među kojima bi samo mučaljivi likovi zaboravljenih dobročinitelja ili bivših velikih ljudi, ugušenih zauvijek u bronci - kušali svojim lažnim licima od kamena ili željeza dočarati iskvarenu i poniženu sliku onoga što je bio čovjek. Ti osrednji idoli stolovahu pod gustim nebom, na raskrsnicama bez života, neosjetljive i nerazumne živine koje su dosta dobro predstavljale nepomično carstvo u koje smo ušli, ili bar njegov konačni oblik, onaj nekropole u kojoj kuga, kamen i noć prigušiše svaki živi glas.

* * *

Ali noć bijaše i u srcima, a istine, kao i legende koje se pričahu o pogrebima, nisu bile podobne da ohrabre i razvedre naše sugrađane. Jer valja kazati koju i o pogrebima, a pripovjedač se zbog toga ispričava. Zna dobro što bi se u tom smjeru moglo prigovoriti; jedina je njegova isprika što je za cijelo to vrijeme bilo pogrebâ i što je u neku ruku bio prisiljen da se njima bavi, kao što bijahu prisiljeni i svi njegovi sugrađani. Ne može se kazati da ima smisla za tu vrstu ceremonija. Draže mu je, naprotiv, društvo živih, draže su mu - da spomene jedan primjer - morske kupke. No morske su kupke bile ukinute, a društvo se živih bojalo da će tokom dana morati da ustupi pred mrtvima. To je bilo očevidno. Dakako, postojala je mogućnost da čovjek zažmiri, da se potruđi da ne bi ništa vidio. Da porekne očevidnost. Ali očevidnost ima u sebi užasnu snagu koja na kraju uvijek pobjeđuje. Kako da, na primjer, »poreknemo« pogrebe kad oni koje volite trebaju pogreb?

Dakle, glavna značajka pogreba bijaše u početku brzina! Sve su formalnosti bile pojednostavljene, a grobna je pompa uglavnom ukinuta. Bolesnici umirahu daleko od svojih obitelji, a ritualno bdjenje nad mrtvacem bijaše zabranjeno. Onaj koji je umro navečer proveo bi noć sam samcat, a onaj, koji je umro danju, bio bi pokopan bez odlaganja. Obitelj bi, naravno, bila obaviještena, ali njezini članovi ne bi se u većini slučajeva mogli maknuti, jer su bili u karanteni ako su živjeli s bolesnikom pod istim krovom. Ako obitelj nije stanovala s

pokojnikom, došla bi u određeno vrijeme, to jest kad se kretalo na groblje, pošto je tijelo oprano i stavljeno u lijes.

Pretpostavimo da je ta formalnost izvršena u pomoćnoj bolnici, za koju se brinuo dr. Rieux. Škola je imala jedan izlaz na stražnjoj strani glavne zgrade. Velika ropotarnica, koja je vodila na glavni hodnik, sadržavala je ljesove. U hodniku bi obitelj našla samo jedan lijes koji bijaše već zatvoren. Smjesta bi se prešlo na glavno, to jest na potpisivanje službenih papira što bi izvršio glavar obitelji. Onda bi se lijes stavio na automobil, pravi furgon ili preudešena bolnička kola većih razmjera. Rođaci bi se ukrcali u taksi (tada su još taksometri bili dopušteni) i brže-bolje kola bi krenula na groblje, vozeći vanjskim ulicama. Na vratima bi žandari zaustavili sprovod, udarili žig na službenu propusnicu bez koje bijaše nemoguće postići ono što naši sugrađani zovu posljednjim obitavalištem. Onda bi odstupili, kola bi ponovo krenula i stala kraj velike jedne četvorine gdje su brojni otvoreni grobovi čekali da budu popunjeni. Svećenik bi dočekaio tijelo na samome groblju, jer se u crkvi nisu smjeli vršiti mrtvački obredi. Dok bi se svećenik molio, izvadili bi lijes iz kola, obuhvatili bi ga užeima, odvukli do jame, spustili, tresnuli njime o dno, svećenik bi mahnuo škropilom, i već je prva gruda zemlje odskočila od poklopca. Bolnička su kola otišla malo prije da budu podvrgnuta dezinfekcijskom polijevanju. Dok su grude ilovače padale sve muklije i muklije obitelj bi se natrerala u taksi. Četvrt sata kasnije bili bi svi kod kuće.

Tako bi, doista, sve bilo izvršeno s maksimumom brzine i minimumom opasnosti. Jasno je, međutim, da je u početku prirodni osjećaj rodbine bio time pozlijeden. No u vrijeme kuge ne može se o tim stvarima voditi računa: sve je žrtvovano svrsishodnosti. No ako je u početku osjećajnost pučanstva trpjela od te prakse (jer želja da budeš pristojno pokopan rasprostranjena je više nego što bi čovjek mislio) malo je poslije postalo osjetljivo pitanje prehrane, pa se interes stanovnika obratio, srećom, neposrednijim brigama. Zauzeto »repovima«, raznim koracima što ih je valjalo poduzeti, i formalnostima što ih je valjalo ispuniti ako bi čovjek htio jesti, pučanstvo nije imalo vremena da misli kako drugi umiru i kako će jednoga dana umrijeti oni sami. Tako su materijalne poteškoće koje same po sebi nisu dobre, postale s vremenom prava blagodati. I sve bi bilo najbolje i najljepše da se epidemija nije proširila, kao što smo to već vidjeli.

Ponestali su, naime, lijesovi, ponestalo je platno za mrtvačke ponjave, a ponestalo je i mjesta na grobljima. Bilo je najjednostavnije (uvijek u znaku svrsishodnosti) grupirati obrede i, kad je potrebno, povećati broj putovanja između bolnice i groblja. Tako je na primjer Rieuxova bolnica raspolagala u taj čas sa pet ljesova. Kad su bili puni, strpali bi ih u bolnička kola da bi ih na groblju ispraznili. Leševe olovne boje stavili bi na nosila i smjestili u šupu koja je u tu svrhu bila uređena. Leševi su poliveni antiseptičkom otopinom, vraćeni u bolnicu i postupak bi se ponovio koliko je god puta bilo potrebno. Organizacija je, dakle, bila vrlo dobra i prefekt je izrazio svoje zadovoljstvo. Rekao je, štoviše, da je to na kraju krajeva bolje nego mrtvačke taljige, kojima upravljaju crnci, a čitamo o njima u starim kronikama koje pričaju o kugi.

- Da - reče Rieux - napredak je nesumnjiv; mi pravimo kartoteke, inače je sve isto.

Usprkos tome javnoupravnom uspjehu neugodan je karakter koji su sada poprimile pogrebne formalnosti prisilio prefekturu da isključi od obreda rodbinu. Rođaci bi smjeli samo do ulaza na groblje, pa ni to nije bilo dopušteno službeno. Jer što se tiče posljednjeg dijela obreda, stvari su se nešto izmijenile. Sasvim na kraju groblja, na pustome prostoru, na kojem je rasla samo mastika, iskopane su dvije goleme jame. Jedna za muške i jedna za ženske. Što se toga tiče, javna je uprava znala što se priliči i vodila o tom računa. Tek mnogo kasnije nestalo je

silom prilika i te posljednje stidljivosti, pa su mrtvaci slagani kako bi stigli, jedni na druge, muškarci i žene, bez ikakva obzira na decentnost. Srećom je ta krajnja zbrka obilježila samo posljednju fazu kuge. U razdoblju kojim se sada bavimo bijahu jame odijeljene, a prefektura je do toga mnogo držala. U dnu svake jame pušila se i vrela debela naslaga vapna. Na rubu jame gomilalo se također vapno, a mjehurići koji su se pravili na površini raspukli bi se na zraku. Kad bi putovanja bolničkih kola bila dovršena, dopremili bi nosila, a gola i ponešto zgrčena tjelesa puštali bi odoka u dubinu jedno pokraj drugoga. Onda bi ih pokrili živim vapnom, pa zemljom, no samo do određene visine da bi ostalo nešto mjesta i za buduće goste. Sutradan bi rođaci bili pozvani da se potpišu u registar, čime je istaknuta razlika između ljudi i recimo pasa: omogućena je kontrola.

Za sve te operacije trebalo je ljudi, pa je zaprijetila opasnost da će uzmanjkati osoblja. Mnogi bolničari i grobari (najprije stručne, a onda i nestručne osobe), umrli su od kuge. Uza sve mjere opreza infekcija bi ipak našla put. No ako čovjek dobro razmisli, najviše iznenađuje to što kroz cijelo vrijeme epidemije nije nikad uzmanjkalo ljudi koji su bili voljni obavljati taj posao. Kritično je razdoblje bilo ono, prije nego će kuga doseći svoj vrhunac, a Rieuxove bojazni bijahu tada opravdane. Ni kadrovi nisu bili dovoljno brojni, ni osoblje za tako zvane grube poslove. No kad je kuga doista zavladała čitavim gradom, njezini su ekscesi urodili posljedicama koje su položaj pojednostavnile: rastrojivši čitav gospodarski život, stvorila je znatan broj nezaposlenih. U većini slučajeva nisu ti ljudi pojačali kadrove, ali obavljanje nižih poslova bilo je time olakšano. Od toga časa moglo se doista vidjeti kako je bijeda jača od straha, čim se posao plaća u razmjeru s rizikom. Zdravstvena služba raspolagala je popisom moliteljâ i čim bi neko mjesto postalo vakantno, pozvali bi prvoga na popis, koji bi se smjesta odazvao, ukoliko sam nije postao »vakantan«. Tako je prefektu koji je dugo kolebao da li da za tu vrstu posla upotrijebi robijaše, osuđene na doživotnu ili vremensku kaznu, bilo uštedeno da pribjegne tom krajnjem rješenju. Dokle god ima nezaposlenih -zaključio je on - može se čekati.

I tako su do konca kolovoza naši sugrađani mogli biti sprovedeni do svoga posljednjeg obitavališta, ako baš ne dolično, a ono bar uredno, tako da je administracija mogla sačuvati svijest da vrši svoju dužnost. Da bismo iznijeli postupke kojima je pod konac valjalo pribjeći, moramo malo anticipirati. S obzirom na razinu na kojoj se kuga održavala od početka kolovoza nadalje, gomilanje žrtava znatno je premašilo mogućnosti što ih je pružalo naše malo groblje. Uzalud su oboreni neki zidovi i mrtvima omogućen pristup na susjedna zemljišta; trebalo je naći neko drugo rješenje, i to hitno. Najprije odlučioše obavljati pogrebe noću što je smjesta neke od obzirâ učinilo nepotrebnima. U bolnička kola moglo se natrpati više leševa tako da je taj broj stalno rastao, a zakašnjeli šetači koji bi se protiv svih pravila nalazili u vanjskim četvrtima nakon policijskog sata (ili oni koji bi po službenoj dužnost onamo dolazili) sretali bi ponekad dugačke bijele autobuse koji su jurili punom brzinom, a njihova potmula zvonjava odjekivala bi u šupljim noćnim ulicama. Leševi bi na brzu ruku bili bačeni u jame koje su sada bile mnogo dublje. Još nisu pravo ni sletjeli, a već bi se vapno, bacano punim lopatama, lijepilo na njihova lica, a zemlja bi ih prekrila anonimno.

Ipak se nešto kasnije moralo tražiti novo rješenje i postupati još slobodnije. Odlukom prefektovom izvlašteni su pokojnici koji su bili u posjedu trajnih koncesija, a ti smrtni ostaci koji su ekshumirani upućeni su u krematorij. Duskora su se morali spaljivati i oni koji su umrli od kuge. No u tu svrhu moradoše upotrijebiti staru krematorijsku peć koja se nalazila na istoku grada, izvan gradskih vrata. Stražarski su odredi pomaknuti nešto dalje, a jedan je općinski činovnik znatno olakšao vlastima zadaću, savjetujući da se upotrijebe tramvaji koji su nekoć povezivali centar s primorskim predjelom i koji su sada bili izvan službe. U tu svrhu

preuređena je nutrina motornih kola i prikolica, uklonjena su sjedala, a pruga je skrenuta prema krematoriju koji postade tako završnom postajom.

I tako si potkraj ljeta i sred jesenskih kiša mogao vidjeti kako iznad obale prolaze noću čudni konvoji bez putnika, njišući se i lomatajući iznad pučine. Stanovnici su nakon nekog vremena saznali što je na stvari i usprkos patrolama, koje su branile pristup tome dijelu grada, manjim bi skupinama često uspijevalo da se uvuku među kamene litice koje se dižu nad morem i da odanle bacaju cvijeće na prikolice, kad bi prolazili tramvaji. Onda bi čuo kako se vozila truskaju u ljetnoj noći, vozeći mučno svoj tovar cvijeća i mrtvacâ.

Pod jutro bi se, prvih dana, gusti smrdljivi dim povijao na istočne četvrti grada. Prema izjavama svih liječnika, te isparine, ma kako bile neugodne, ne mogu nauditi nikome. No stanovnici tih četvrti zaprijetiše smjesta da će napustiti svoje stanove, uvjereni da se kuga sručila na njih odozgo tako da se dim morao odvrćati zamršenim tehničkim napravama, a stanovnici se nato umiriše. Jedino onih dana kad bi puhao jak vjetar neki neodređeni smrad podsjetio bi ih da žive u novome redu i poretku i da plamenovi kuge proždiru svoj svakovečernji danak.

To bijahu krajnje posljedice epidemije. Srećom se nije više širila, jer se može zamisliti da bi mjere državne vlasti i domišljatost naših birokrata i sam kapacitet peći mogli biti premašeni. Rieux je na primjer znao da su za taj slučaj predviđene očajničke solucije, kao što je bacanje leševa u more, a doktor je živo zamišljao kako se modra pučina monstrozno pjenu primajući mrtvace. Znao je i to da bude li statistika i dalje rasla nikakva organizacija, pa bila ona ne znam kako izvrsna, neće odoljeti kugi nego će ljudi umirati u hrpama i trunuti na ulici usprkos prefekturi, a grad će vidjeti kako se na javnim trgovima umirući hvataju za žive s mješavinom opravdane mržnje i glupave nade.

* * *

Ta je vrsta očevidnosti i bojazni, u svakom slučaju, održavala kod naših sugrađana osjećaj njihova progonstva i njihove odijeljenosti. Što se toga tiče, pripovjedač zna dobro i predobro kako je nezgodno i nemilo što ne može ovdje iznijeti ništa što bi zaista bilo upadljivo i privlačljivo poput kazališne predstave, kao na primjer nekog utješljivog heroja koji bi nas okrijepio, ili kakav slavni pothvat, nalik na one koje nalazimo u starim pričama. No ništa nije manje upadljivo i manje privlačljivo od elementarne nepogode, a po samome svom trajanju, velike su nesreće jednolične. U sjećanju onih koji su ih proživjeli, strašni dani kuge ne pojavljuju se kao veliki plamenovi, okrutni beskrajni, nego više kao beskrajno toptanje i gaženje koje gazi i drobi sve na što naiđe.

Ne, kuga nije imala ništa zajedničko s velikim dramatičnim slikama, zanosnim i pretjeranim, koje su salijetale dr. Rieuxa na početku epidemije. Ona je bila prije svega nešto administrativno, oprezna, razborita i točna uprava koja besprijekorno funkcionira. Pripovjedač

je stoga (budi rečeno) težio da bude nepristran, da ništa ne iznevjeri, a naročito da ne iznevjeri sebe. Gotovo ništa nije mijenjao s pomoću umjetničkih efekata imajući na umu samo osnovne zahtjeve kako-tako suvislog pripovijedanja. A baš ta nepristranost nalaže mu sada da istakne jedno: velika je patnja i bol ovog razdoblja bila rastavljenost, najopćenitija i najdublja muka, pa nam savjest nalaže da je u tom stadiju kuge ponovno opišemo. Ipak valja znati i to da je ova muka gubila u to vrijeme svoju patetiku.

Jesu li se naši građani, ili bar oni koji su najviše patili zato što su odijeljeni od svojih, počeli privikavati na tu situaciju? Ne bi bilo sasvim točno kad bismo rekli da jesu. Bilo bi točnije kad bismo kazali da su kako duševno, tako tjelesno patili od progresivnog mršavljenja, postavši na koncu štono riječ kost i koža. U početku kuge sjećahu se veoma dobro izgubljenog bića i tugovahu za njim. No dok su se jasno sjećali ljubljenoga lica, njegova smijeha, ovoga ili onog dana, za koji su naknadno spoznali da je bio sretan, oni su teško zamišljali što ta osoba radi u času kad na nju misle, krećući se u nepoznatoj okolini, na mjestima koja su sada tako daleka. Ukratko rečeno, oni su u to doba imali dosta pamćenja, ali njihova je mašta bila nedostatna. U drugome stadiju kuge izgubili su i pamćenje. Nisu, doduše, zaboravili kakvo je lice drage osobe no (što je zapravo isto) to je lice izgubilo svoju put, ono je postalo bestjelesno, pa su ga mogli gledati samo u sebi, introspektivno. Prvih su nedjelja bili skloni da se žale što u stvarima svoje ljubavi imaju posla sa samim sjenama; sada su stali primjećivati da te sjene mogu postati još apstraktnije, gubeći i najneznatnije značajke što ih je dotle bilo sačuvalo sjećanje. A sasvim na kraju toga dugog perioda rastave ne mogoše više zamisliti svoju negdašnju intimnost, ni kako je uz njih moglo živjeti biće koje su u svakom trenutku mogli dotaći rukom.

Gledano s tog stajališta, oni su ušli u poredak kuge; poredak koji je bio to uspješniji što je bio srednje ruke. Nitko u nas nije imao velikih čuvstava. No svi su osjećali nešto monotono. »Vrijeme je da to svrši«, govorili bi naši sugrađani, jer je u doba zala prirodno željeti konac kolektivnih muka i jer su doista željeli da to svrši. No sve bi se to govorilo bez žara i bez jetkosti, kao u početku, potkrijepljeno malobrojnim razlozima koji su još bili nepomućeni, a ti su razlozi bili siromašni. Veliki, bijesni zamah prvih nedjelja ustupio je mjesto klonulosti koju ne smijemo shvatiti kao rezignaciju, premda je bila neka vrsta privremenog pristajanja.

Naši su se sugrađani spravili u red, prilagodili, kako se ono kaže, jer nije bilo druge. Zadržali su, naravno, patničko držanje nesretnika, ali više ne osjećahu žalost nesreće i patnje. Doktor je Rieux smatrao, uostalom da je baš to nesreća i da je naviknuti se na očaj gore od očaja samog. Rastavljene osobe nisu dotad bile zaista nesretne: njihova je muka zračila nekim duhovnim svjetlom, koje je sada utrnulo. Sada bi ih vidio na uglovima, u kavanama, kod znanaca i prijatelja tupo rastresene, a iz oka im izbija takva dosada i čama da je, zahvaljujući njima čitav grad bio nalik na čekaonicu. Oni koji su imali neko zanimanje prilagodiše se, obavljajući svoj posao, ritmu kuge koji je bio sitan i sitničav, štur i bez poleta. Svi su ljudi bili skromni. Rastavljeni se sada nisu žalili govoriti o odsutnome, govoriti kao ostali svijet, razmotriti svoju odijeljenost pod istim kutom kao statističke podatke o epidemiji. Dok su se dotad bijesno otimali za svoju bol, izuzimajući je iz kolektivne patnje sada su pristali da jedno i drugo bude izmiješano. Bez pamćenja i bez nade, oni se smještahu u sadašnjost. Sve im je u stvari postajalo sadašnjost. Valja priznati da je kuga svima otela mogućnost ljubavi, pa i moć prijateljstva. Jer ljubav zahtijeva nešto i od budućnosti, a nama su preostali samo trenuci.

Razumije se da sve to ne bijaše apsolutno. Jer ako svi rastavljenci i dotjeraše dotle, svi ne dođoše dotle u isto vrijeme, a oni koji poprimiše taj novi stav, vraćahu se na momente mlađoj i bolnijoj osjećajnosti. Bilo je to kao bljesak, nagli povratak, nenadana lucidnost...

Pripomogao bi časak rastresenosti kad bi skovali neku osnovu koja bi pretpostavljala da je kuga prestala. Pripomoglo bi da iznenada, kao učinkom neke milosti, osjete ugriz bespredmetne ljubomore. I drugi bi nalazili takve nagle preporode, izlazili iz svog mrtvila nekih dana u sedmici, naročito u nedjelju, dabome, i subotom poslijepodne, jer su u vrijeme odsutnoga ti dani bili posvećeni nekim navikama koje imadahu obilježje obreda. Ili bi ih potkraj dana obuzela sjeta, dajući im znak koji se uvijek ne bi potvrdio da će im se pamćenje vratiti. Ti večernji trenuci koji su za vjernika trenuci ispita savjesti nisu laki za sužnja ili prolaznika koji nema što da ispita nego samo prazninu. Načas bi, rekao bih, zastali, a onda bi se vratili svome mlitavilu, zatvorivši se u kugu.

Čitalac je shvatio da je to značilo odreći se onoga što je u njima bilo najosobnije. Dok su u prvo doba kuge bile pogođene mnoge male stvari koje su i njima bile i te kako velike, mada za druge nisu značile ništa, sada se naprotiv zanimahu samo za ono što je zanimalo i druge; imadahu samo opće ideje, i njihova je ljubav poprimala za njih najapstraktniji oblik.

Bijahu tako prepušteni kugi te bi im se znalo desiti da se ponadaju u njezin san i da samo u nj povjeruju. Onda bi sami sebe zatekli kako misle: »Buboni i sve to neka već jednom svrši!« No u stvari su oni već spavali i čitavo je to vrijeme bilo samo dugačak san. Grad bijaše napučen budnim spavačima koji bi svojoj kobi izmakli samo u rijetkim trenucima kad bi se noću njihova rana, naoko zatvorena, opet naglo otvorila. Trgnuvši se oda sna, oni bi opipali, nekako rastreseno, bolne rubove, spazivši kao u bljesku svoju muku koja se, eto, pomladila, a s njome i smučeno i potresno lice svoje ljubavi. Ujutro bi se vratili stvarnostima kuge, što će reći navici.

No čemu su, reći će netko, čemu su ti rastavljenici bili slični? Čemu? Vrlo jednostavno, ničemu! Ili ako hoćete, bijahu slični svima, bijahu potpuno »općeniti«. Dijelili su mirnoću i djetinjasti nemir poslovnoga svijeta. Gubili su pričin kritičnosti, postižući pričin hladnokrvnosti. Mogao bi, na primjer, vidjeti kako najinteligentniji među njima traži, rekao bih, traži u novinama i radiofonskim izvještajima neki razlog da kuga brzo prestane, postupajući pritom kao svi ostali. Mogao bi vidjeti kako se ljudi zanose očigledno šupljim nadama, štoviše, tlapnjama ili se predaju neopravdanim bojaznima jer su pročitali razmatranje nekoga novinara koji je ta razmatranja stavio na papir onako odoka, zijevujući od dosade. Inače bi pili pivo i pjestovali svoje bolesnike, ljenčarili ili rabotali, slagali cedulje i navijali gramofon, ne razlikujući se nimalo jedni od drugih. Drugim riječima: ništa više nisu birali. Kuga je ukinula vrednovanje. To se vidjelo i po tome što se nitko više nije brinuo za kvalitetu odijela i živežnih namirnica koje je kupovao. Sve se primalo bez razlike.

Može se reći na završetku ovih razmatranja da rastavljenici nisu više imali onaj čudni privilegij koji ih je s početka čuvao. Izgubili su egoizam ljubavi i pogodnosti koju su odatle izvlačili. No sada je barem situacija bila jasna: epidemija se ticala svih i svakog. Svi mi usred detonacija što odjekivahu na gradskim vratima, usred udaraca štambiljem koji skandirahu naš bitak ili našu smrt, usred požara i cedulja kartoteke, strave i formalnosti, namijenjeni gnusnoj smrti, ali registrirani, usred jezivih dimova i spokojnih signala bolničkih kola - svi smo se hranili istim prognaničkim hljebom, čekajući, a da to sami nismo znali, isto sjedinjenje, isti mir koji će stubokom promijeniti sve. Nema sumnje da naše ljubavi nije nestalo; no ona je bila naprosto neupotrebljiva, teška da je nosiš, nepokretna u nama i jalova kao zločinstvo ili osuda. Prometnula se u puku strpljivost bez budućnosti, tvrdokorno i podmuklo čekanje. A s tog gledišta, držanje nekih naših sugrađana podsjećalo je na dugačke repove, koji bi se na četiri strane grada stvarali pred dućanima živežnih namirnica. Bila je to ista ona rezignacija, ista strpljivost, neograničena i stvarna u isti mah. Nitko nije imao iluzija. Taj bi osjećaj trebalo

dići na ljestvicu mnogo puta veću da bismo shvatili osjećaj rastave, jer tu se radilo o drugoj gladi koja bi mogla sve proždrijeti.

Bilo kako mu drago, pretpostavivši da netko želi upoznati duševno stanje u kojem su se nalazili rastavljenici našega grada trebalo bi ponovno evocirati one vječne večeri, pozlaćene i prašne, koje padahu na grad bez drveća, dok bi se mnoštvo ljudi i žena slijevalo svim ulicama. Jer čudnog li čuda, ono što se tada izvijalo prema terasama što bijahu još obasjane suncem, izvijalo u odsutnosti buke vozila i strojeva koja tvori obično savkoliki govor grada bijaše neki golemi mrmor: mukli koraci i glasovi, bolno klizanje tisuća đonova u ritmu kugina zvižduka na otežalu nebu, beskrajno toptanje i zagušljivo gaženje što ispunja malo-pomalo čitav grad i koje, dan za danom, daje svoj glas, sumoran i vjeran, slijepoj upornosti koja je u srcima našim nadomještala ljubav.

ČETVRTI DIO

Za vrijeme mjeseca rujna i listopada kuga je držala grad pod svojim jarmom. Kako se radilo o toptanju, stotine su tisuća toptale na jednome mjestu, a to je tako potrajalo sedmice i sedmice koje nikako da svrše. Na nebu se izmjenjivala magla, vrućina i kiša. Šutljiva jata čvoraka i drozdova, dolazeći s juga, zaobiđoše grad, kao da ih je Panolouxovo strašilo, čudnovata drvena greda što se obrće, zviždučući iznad kuća, odalečilo od grada. U početku listopada, veliki pljuskovi pometoše ulice. I čitavo to vrijeme ne desi se ništa važnije od golemoga tog toptanja.

Rieux i njegovi prijatelji otkriše onda koliko su zapravo iscrpljeni. I zaista, ljudi zdravstvenih odreda ne dopijevahu više svariti svoj umor. Dr. Rieux jasno je to uočio, promatrajući na sebi i svojim prijateljima širenje čudne neke ravnodušnosti. Tako se na primjer ljudi koji dotad pokazivahu najživlji interes za sve vijesti o kugi, nisu za epidemiju uopće više brinuli. Rambert, kome je privremeno povjereno da upravlja domom za karantenu koji je onda smješten u njegov hotel, znao je točno koliko ima na brizi osoba. Bio je točno upućen u sve potankosti evakuacije koja se bezodvlačno provodila čim bi se pojavili simptomi bolesti. Statistika o djelovanju seruma na osobe u karanteni, bila mu je usječena u pamet. No da si ga

pitao koliko je te sedmice umrlo od kuge, ne bi znao odgovoriti. Nije, štoviše, znao ni to je li bolest napreduje ili opada. Ipak je, usprkos svemu, sačuvao nadu da će doskora umaći.

A drugi, apsorbirani danju i noću svojim poslom, nisu čitali novine, niti su slušali radio. Ako bi im priopćili kakav rezultat, gradili bi se kao da ih to zanima, no primali bi u stvari dotičnu vijest s onim rastresenim nehajem koji zamišljamo kod boraca u velikim i dugotrajnim ratovima koji su toliko iscrpljeni fizički da im je jedina briga da ne bi smalaksali u svojim svakidašnjim dužnostima, a niti se nadaju odlučnim operacijama, niti priželjkuju dan primirja.

Grand, koji je i dalje obavljao računske operacije što ih je nametala kuga bio bi zacijelo nesposoban da iznese opće rezultate. Za razliku od Tarroua, Ramberta i Rieuxa koji su mnogo izdržali (njihova je otpornost bila vidljiva), Grand je oduvijek bio slaba zdravlja. A sada je istodobno vršio dužnosti pomoćnog činovnika na magistratu, svoje tajništvo kod Rieuxa i svoje noćne radove. Bilo je stoga uočljivo da je stalno premoren, štoviše, iscrpljen, a podržavaju ga samo dvije-tri fiksne ideje, kao na primjer ona da će sebi nakon kuge priuštiti potpune ferije, bar na nedjelju dana i raditi za to vrijeme svojski («kapu dolje») na onome što je sada u toku. Znao bi se naglo raznježiti; u takvim bi prilikama rado govorio Rieuxu o svojoj ženi Jeanne, pitajući se gdje je sada i da li, ako čita novine, misli koji put na njega. S njime je Rieux jednoga dana progovorio o svojoj ženi, progovorio najbanalnijim glasom. Sâm se tome začudio, jer dotad to nije nijednom učinio. Ne znajući smije li se pouzdati u ženine telegrame, koji su bili uvijek utješni, odlučio se da telegrafira glavnome liječniku zavoda u kome se ona liječila. Zauzvrat primi obavijest da se njezino stanje pogoršalo, no da će sve biti poduzeto da bi se zaustavilo širenje bolesti. Zadržao je za se tu novost, pa je samo umorom mogao protumačiti činjenicu da ju je povjerio Grandu. Činovnik ga je, pošto mu je pričao o svojoj supruzi, stao ispitivati o njezinoj, a Rieux je odgovorio... »Znate«, rekao je Grand, »sada to liječe vrlo dobro, pa će sigurno ozdraviti.« A Rieux je potvrdio, dodavši samo da se rastava nekako previše oduljila i da bi on bio ženi možda pomogao da prevlada bolest dok ovako mora da se osjeća veoma sama. Onda je zašutio, izmičući Grandovim pitanjima.

Drugi bijahu u istom stanju. Tarrou je najbolje odolijevao, ali njegovi zapisi svjedoče da njegova radoznalost nije, doduše, izgubila na dubini ali je izgubila na raznolikosti. Kroz čitavo to razdoblje zanimao se, rekao bih, samo za Cottarda. Navečer kod Rieuxa, gdje se konačno bio nastanio otkako je hotel bio pretvoren u dom za karantenu, jedva bi poslušao Granda ili doktora kad su iznosili rezultate. Smjesta bi naveo razgovor na male potankosti oranskoga života koje su ga obično zaokupljale.

Što se tiče Castela, onoga dana kad je došao javiti da je njegov serum spreman i pošto su bili odlučili da će prvi pokus izvršiti na sinčiću gospodina Othona, jer je Rieux držao da je slučaj sasvim beznadan, onog je dana doktor upravo iznosio starome svom kolegi najnovije statistike, kadli opazi da je njegov gost usnuo u fotelju dubokim snom. Gledajući lice kojem bi ironično-blagi izraz davao inače obilježje vječne mladosti, a sada je, eto, napušteno odjednom i nagrđeno trakom sline što spaja rastvorene usne, Rieux osjeti, kako mu se u grlu nešto stislo.

Pod takvim slabostima mogao je i Rieux ocijeniti svoj umor. Njegova je osjećajnost izmicala kontroli. Sputana gotovo uvijek, otvrdnula i presahla, ona bi od vremena do vremena popuštala i prepustila ga na milost i nemilost emocijama, kojima nije više bio gospodar. Jedina je njegova obrana bilo to ukrućivanje; trebalo je što jače zauzlati čvor koji se u njemu stvorio. Znao je da je to dobra metoda da izdržiš u poslu. Inače nije imao mnogo iluzija, a njegov bi umor oduzimao i one koje su mu bile još preostale. Znao je on da za dogledno

vrijeme njegova zadatak nije više da vraća zdravlje. Njegova je zadaća da ustanovljuje bolest. Otkriti, vidjeti, opisati, zapisati u registar, a onda osuditi - to je bila njegova dužnost. Supruge bi ga hvatale za članak ruke: »Doktore, spasite mu život!«. Ali on nije zato ovdje da spašava život nego da naredi izoliranje. Na što mržnja koju bi čitao tada na licima? »Vi nemate srca«, rekoše mu jednoga dana. Kako da ga nema! Zar mu ne služi to srce da bi podnio onih dvadeset sati dnevno, gledajući pritom kako umiru ljudi koji su trebali da žive? Služi mu da bi mogao počinjati svakoga dana iznova. Toliko srca mu je preostalo. Ali samo toliko, pa kako da vraća život?

Ne, dr. Rieux nije tokom dana pružao pomoć nego je dijelio informacije. To se, doista, nije moglo nazvati dužnošću dostojnom čovjeka. Ali na kraju krajeva, kome je u toj zastravljenoj gomili ostavljena mogućnost da vrši nesmetano svoju dužnost čovjeka? Sva je sreća da postoji umor. Da je Rieux bio svježiji, vonj smrti koji se posvuda širi učinio bi ga mekanim, sentimentalnim. Gleda čovjek stvari kakve jesu, to jest sa stajališta pravde, gnusne i neozbiljne pravde koja je prava rugoba. A drugi, osuđenici, dobro to osjećaju. Prije kuge dočekivali su ga kao spasitelja. Sve će on urediti... Tri pilule i jedna injekcija - i sve će biti dobro! Ispraćajući ga hodnikom, stiskali bi mu desnicu. Bilo je to laskavo, ali i pogibeljno. Sada on, naprotiv, dolazi s vojnicima koji udaraju na vrata kundacima da bi se rodbina odlučila da otvori. Htjeli bi ga povući za sobom u smrt, i ne samo njega nego cjelokupno čovječanstvo. Ah, istina je živa da ljudi ne mogu bez ljudi, da je - dr. Rieux - isto tako nemoćan i jadan kao i ovi jadnici pa i on zaslužuje onaj drhtaj smilovanja kojemu pušta maha u svojoj duši pošto je izašao van i ostao sâm.

Takve su misli (bar tih beskrajnih sedmica) zaokupljale Rieuxa, ispreplećući se s mislima o njegovu samotničkom stališu, a tragove tih i takvih misli čitao je i na licima svojih prijatelja. No najopasniji učinak iscrpljenosti što je obuzimala sve one koji su nastavljali borbu protiv kuge nije bila njihova nehajnost prema vanjskim događajima ili čuvstvima bližnjih nego u nehajnosti kojoj se prepuštahu sami. Bili su, naime, skloni da u takvim situacijama izbjegavaju svaku kretnju koja ne bi bila apsolutno potrebna, a i takva kretnja činila bi se njima iznad njihove snage. Tako su ti ljudi stali sve češće zanemarivati ona pravila higijene koja su sami uzakonili; zaboravljati jednu od brojnih dezinfekcija koje su imali izvršiti na sebi samima; odlazili bi bolesnicima koji bolovahu od plućne kuge, a da se nisu osigurali od zaraze, naprosto zato što im se žurilo, jer su bili obaviješteni u posljednjem času da valja otići u zaraženu kuću, a činilo im se prenapornim da odu u kakav lokal gdje će izvršiti potrebno kapanje. To je bila glavna opasnost, jer su u borbi protiv kuge postali manje otporni prema njoj. Kladili su se, u stvari, na slučaj, a slučaj nije ničiji.

Ipak bi u gradu našao čovjeka koji kada ne bijaše iscrpljen ni klonuo nego ostajao živa slika zadovoljstva. To je bio Cottard. Držao se i dalje po strani, premda je održavao kontakt s drugima. Ali je odabrao Tarroua i viđao ga kad god bi ovaj bio slobodan. Činio je to prvo zato što je Tarrou bio o njemu dobro obaviješten, a drugo, znao je dočekati maloga rentijera s nepomućenom srdačnošću. Bijaše to čudo koje se neprestano ponavljalo. Tarrou je unatoč teškoj svojoj radbi bio uvijek dobrohotan i pažljiv. Pa i onda kad bi ga neke večeri umor satirao, on bi sutradan pronalazio novu snagu. »S njim se možeš razgovarati«, rekao je Cottard Rambertu, »to je čovjek! Uvijek će te shvatiti.«

Zato se i Tarrouovi zapisi iz tog vremena usredotočuju sve više na Cottardovu osobu. Tarrou je pokušao dati sliku reakcijâ i refleksijâ Cottardovih, kako ih je ovaj iznosio ili kako ih je Tarrou objašnjavao. Pod rubrikom: Odnosi Cottarda i kuge, taj izvještaj zaprema nekoliko stranica bilježnice, a pripovjedač smatra korisnim da izvadi glavne odsjeke. Opće je mišljenje

Tarrouovo sažeto u ovome sudu: Cottard je lice koje raste. A rastao je, očito, u dobroj volji. Nije mu bilo krivo kako su krenuli događaji. Katkada bi pred Tarrouom izražavao najskrovitije svoje misli, kao na primjer ovom opaskom: »Stvari, dabome, ne kreću nabolje. No svi su u jednom sosu, eto!«

On je dakako ugrožen, kao i svi drugi, dodao je Tarrou ali je ugrožen kao svi drugi s drugima, a ne sâm. A zatim, uvjeren sam da ne misli ozbiljno da bi mogao biti pogođen kugom. Čini se da se hrani idejom koja na kraju nije ni glupa: da je čovjek koji pati od teške bolesti ili duboke tjeskobe, oslobođen time svih ostalih bolesti i tjeskoba. »Jeste li primijetili«, reče mi on, »da se bolesti ne mogu gomilati? Pretpostavimo da bolujete od teške ili neizlječive bolesti, ozbiljan rak ili čestita tuberkuloza; nemoguće je u tom slučaju da poberete kugu ili tifus. Uostalom, to ide i dalje, jer nitko nije nikada vidio da bi onaj koji boluje od raka poginuo u automobilskoj nesreći.« Ta ideja, bila ispravna ili neispravna, čini Cottarda zadovoljnim i dobre volje. Jedino što nikako neće da bude odijeljen od drugih. Više voli da bude opsjedan s drugima nego da bude sam zatvoren. Otkako je došla kuga, sišle su s dnevnoga reda tajne potrage, spisi, kartoteka, misteriozna istraga, hapšenje koje neposredno predstoji. Pravo uzevši, nema više policije, ni prestupaka, starih i novih krivica; ima samo osuđenih koji čekaju najhirovitiju od svih milosti, a među njima nalaze se i sami policajci.

Tako je Cottard (prema Tarrouovu shvaćanju i objašnjavanju) imao razloga da promatra simptome tjeskobe i pometnje u redovima naših sugrađana s onom blagom satisfakcijom, punom razumijevanja koja bi se dala izraziti jednim: »Samo vi pričajte, ja sam je imao prije vas!«

Zalud sam mu govorio da je jedini način da čovjek ne bude odijeljen od drugih da ima čistu savjest; pogledao me pakosno i rekao: »Po tom računu nije nikada nitko ni s kim.« I onda; »Samo vi mene slušajte: ako hoćeš ljude složiti da budu zajedno, pošalji im kugu; to je najbolji način. Ma gledajte oko sebe!« Ja zaista razumijem potpuno što hoće kazati i kako mu se današnji život mora činiti udoban. Kako da ne prepozna uzgred reakcije kojima je svojedobno i on sam reagirao? Pokušaj koji svatko vrši da bi što više ljudi predobio za svoju stranu; uslužnost kojom se jednom trudimo oko zalutalog prolaznika, nastojeći ga obavijestiti, i neprijaznost i zla volja kojom ga susrećemo drugom zgodom? Pa to što su ljudi nahrupili u skupe restorane; što se dobro ondje osjećaju i rado zadržavaju? Kako se guraju svakog dana pred kinom, kako grnu u kazališne dvorane i u same dancinge, kako naviru poput razularene plime na sva javna mjesta? Uzmiču pri svakom dodiru, ali potreba za ljudskom toplinom gura jedne prema drugima, lakat do lakta, spol do spola. Cottard je sve to upoznao prije ostalih, to je nedvolumno. Osim ženâ, jer s njegovom glavom... a ja pretpostavljam da je u času kad bi osjetio da je spreman otići prostitutkama, odustao od toga samo zato da se ne bi probećario, što bi mu kasnije moglo nauditi.

Ukratko kuga mu dobro čini. Od samotnog čovjeka, koji nije htio biti sâm, učinila je ortaka. Jer to je očevidno ortak i to ortak koji uživa. Ortak je po svemu što vidi: praznovjerjima, nepravednim strahovima, osjetljivostima tih uzbunjenih duša; njihovoj maniji da govore o kugi što manje, a da ipak stalno o njoj govore; njihovoj panici kad problijede kao krpa ako ih malo zaboli glava, otkako znaju da bolest počinje glavoboljom; njihovu razdražljivošću senzibilitetu koji je pretjeran i, dakako nestalan, te preobražava najmanje propuste u velike uvrede, a pati i tuguje jer je izgubljeno jedno dugme od hlača.

Tarrou bi često izlazio navečer s Cottardom. Onda bi pričao u svojim zapisima, kako su uronili u mračnu gomilu sutona ili noći, rame do ramena, gnjureći u bijelu ili crnu masu gdje

bi u većim razmacima ulična svjetiljka stavljala rijetke svoje odraze, prateći ljudsko krdo prema toplim radostima koje su ih branile od hladnoće kuge. Ono što je Cottard prije nekoliko mjeseci tražio na javnim mjestima, raskoš i širinu života; ono o čemu je sanjao ne mogavši se zadovoljiti, što će reći raspojasano uživanje, postade sada životnim stilom čitavoga jednog puka. Dok su cijene svih stvari nezaustavljivo rasle, ljudi su tratili novac kao nikada, i kad je većini nedostajalo najnužnije, rasipan je suvišak da se ne može bolje. Svakim danom bijahu sve brojnije dokone igre, premda to nije bila dokolica nego nezaposlenost. Tarrou i Cottard slijedili bi katkad, dugih minuta, jedan od onih parova koji su nekoć skrivali što iz veže, a koji su sada, stisnuti jedno uz drugo hodali uporno kroz grad, ne videći mnoštva koje ih je opkoljavalo, rastreseno, tvrdoglavo, što je obilježje velikih strasti. Cottard bi se raznježio: »E, vidi ti njih!« Govorio bi glasno, rascvjetao se usred sveopće groznice i kraljevskih napojnica koje su oko njih ječale, i ljubavnih spletova koji su se pred njihovim očima pleli.

Ipak je Tarrou držao da Cottardovo vladanje ne uključuje mnogo zlobe. Njegovo: »Imao sam je prije vas«, otkrivalo je više nesreće nego trijumfa. Držim, govorio je Tarrou, da počinje voljeti te ljude koji su utamničeni između neba i zidina svoga grada. Rado bi im na primjer objasnio, kad bi mogao, da to nije tako strašno. »Čujete ih?« upozorio me on, »nakon kuge učinit ću ovo, nakon kuge poduzet ću ono... Truju sebi život mjesto da budu mirni. Nisu svjesni svojih prednosti. Jesam li ja mogao reći: nakon svoga hapšenja učinit ću ovo ili ono? Hapšenje je početak, nije kraj. A kuga... Hoćete da znate što mislim? Oni su nesretni jer ne daju sebi maha. A ja znam što govorim.«

On doista zna što govori, dodao je Tarrou. Točno ih ocjenjuje, znajući što vrijede proturječja oranskih stanovnika. Oni osjećaju duboku potrebu za toplinom i to ih zbližuje, ali joj se ipak ne mogu prepustiti jer osjećaju uzajamno nepovjerenje koje ih odalečuje. Znaju dobro i predobro da ne mogu imati pouzdanja u svog susjeda, da je taj susjed podoban da vam bez vašega znanja preda kugu, da se okoristi vašim prepuštanjem da bi vas zarazio. Kad je netko poput Cottarda provodio svoje dane gledajući potencijalne doušnike u svima onima kojima bi se ipak približio tražeći njihovo društvo, unatoč svemu - e, onda će taj netko shvatiti spomenuti osjećaj. Suosjećat će s ljudima koji žive u misli da ih kuga može ščepati za rame od danas do sutra, a možda da se sprema učiniti to u času kad se radujemo što smo još živi i zdravi. On će se, koliko je to moguće, ugodno osjećati u općem strahu i trepetu. No zato što je sve to osjetio prije drugih, držim da se ipak ne može saživjeti s okrutnom neizvjesnošću njihova položaja. Općenito uzevši, on osjeća s nama svima koji još nismo umrli od kuge da njegovoj slobodi i njegovu životu svakog dana prijete smrtna opasnost. No kako je i on sam živio u strahu, njemu se čini posve normalnim da ga sada i drugi okuse. Točnije rečeno, njemu se čini da lakše podnosi breme straha jer više nije sam. U tome ima krivo, u tome ga je i teže shvatiti nego druge. Ali na kraju krajeva, zato i više zaslužuje da bi ga ljudi pokušali shvatiti.

Tarrouovi zapisi svršavaju izvještajem koji ilustrira neobičnu tu svijest koja je obuzimala Cottarda, i sve one što bolovahu od kuge. Taj izvještaj uspostavlja, donekle, tešku atmosferu toga razdoblja, pa mu pripovjedač pridaje osobitu važnost.

Bijahu otišli u Gradsku operu, gdje se izvodio Gluckov Orfej. Cottard je bio pozvao Tarroua. Djelo je izvodila družina koja je bila došla kužnoga proljeća da u našem gradu gostuje. Blokirana bolešću, ta je trupa bila prisiljena da - u sporazumu s našom operom - igra ponovno svoj komad i to jedanput tjedno. I tako je, mjesece i mjesece naše kazalište svakoga petka odjekivalo melodioznim tužaljka Orfeja i nemoćnim dozivima Euridike. Ipak je ta predstava uživala još uvijek naklonost publike, ostvarujući velike prihode. Smjestivši se na vrlo skupim mjestima, naši su prijatelji dominirali parterom koji je bio dupkom pun; gledalište su ispunili najelegantniji naši sugrađani. Oni koji su pristizali, nastojahu očigledno da pobude pažnju i da svrate na se pozornost. Pod jakim svjetlom rampe (dok su glazbenici diskretno ugađali instrumente) siluete kazališnih posjetnika jasno se ocrtavahu prolazeći kroz redove i skladno naklanjajući glavu. U lakom žagoru uglađene konverzacije, muškarcima se vraćala sigurnost koja im je nedostajala dok su - prije kojeg sata - hodali crnim gradskim ulicama. Frak je otjerao kugu.

Za vrijeme čitavoga prvog čina Orfej se s lakoćom tužio, nekoliko je žena u tuniki komentiralo skladno njegov jad, a ljubav je izražavana arijetama. Dvorana je reagirala suzdržljivom toplinom. Jedva bi tkogod primijetio da je Orfej u drugom činu uveo u svoju veliku ariju neke drhtaje, kojih u tekstu nema, tražeći malko odveć patetično da bi se gospodar podzemlja dao ganuti njegovim suzama. Neki trzaji, isprekidane kretnje koje mu izmakoše učiniše se upućenijim posjetnicima kao efektna stilizacija s pomoću koje pjevačeva umjetnost dolazi još bolje do izražaja.

Tek prilikom velikog dueta između Orfeja i Euridike u trećem činu (kad Euridika izmiče svome suprugu) proširilo se gledalištem veliko iznenađenje. I kao da je pjevač čekao samo na to gibanje u redovima općinstva ili - još točnije - kao da ga je marmor koji je dopro iz partera potkrijepio u onome što je sâm osjećao - on upotrijebi taj moment da bi se približio rampi i - raširivši groteskno ruke i noge u svom antiknom kostimu - pao kao bez duše usred pastirskih dekoracija koje su oduvijek bile anakronistične, ali su tek sada gledaocima postale takvima i to na strašan način. Jer istoga časa orkestar je zašutio, a ljudi u parteru ustadoše i počеше polako izlaziti iz dvorane, najprije šutke, kako se izlazi iz crkve kad je služba božja gotova ili iz odaje u kojoj se nalazi mrtvac. Žene su skupile haljine i hodale spuštene glave, a muškarci su vodili svoje družice, držeći ih jednom rukom za lakat, a braneći drugom da ne udare u preklopna sjedala koja se nalaze po strani. No pomalo se to gibanje ubrzalo, šuškanje se prometnulo u viku, a gomila navali prema izlazima, nastade jurnjava i gurnjava. Cottard i Tarrou koji su bili samo ustali, ostadoše sami gledajući sliku svoga negdašnjeg života: kuga na pozornici pod vidom komedijaša kome su se poremetili udovi, a u dvorani pod vidom zaboravljenih lepeza i čipaka koje se isticahu na crvenom baršunu fotelja.

* * *

Rambert je prvih dana mjeseca rujna ozbiljno radio pod vodstvom dr. Rieuxa. Zatražio je samo jedan dan dopusta, kad se imao sastati s Gonzalesom i s dvojicom mladića pred muškom srednjom školom.

Toga dana u podne Gonzales i novinar ugledaše momke gdje dolaze i sve se nešto smiju. Rekoše da posljednji put nije bilo sreće no da čovjek mora na to biti spreman. Sada, svakako, nije njihov tjedan kad su na straži. Treba se strpjati do idućeg. Onda će opet iznova. Rambert reče da je to prava riječ. Gonzales predloži stoga sastanak idućeg ponedjeljka. No sada će

Ramberta smjestiti kod Marcela i Louisa. »Uglavit ćemo sastanak, ti i ja. Ako mene nema, otići ćeš ravno k njima. Objasniti ćemo ti gdje stanuju.« No Marcel (ili Louis) reče da će biti najjednostavnije da povedu druga odmah sa sobom. Ako nije izbirljiv, ima hrane za četvoro. Vidjet će gdje je. Gonzales reče da je to vrlo dobra ideja - i oni se spustiše prema luci.

Marcel i Louis stanovahu sasvim na kraju četvrti gdje se nalazi Primorska oblast, nedaleko od vrata koja se otvaraju na cestu uz more. Bijaše to mala španjolska kućica debelih zidova, s oličenim drvenim zaklonima protiv vjetra; odaje su bile gole i hladovite. Bilo je riže kojom ih posluži majka obojice mladića, stara, prijazna Španjolka navorana lica. Gonzales se začudi, jer u gradu nije bilo riže. »Čovjek se pogodi na gradskim vratima«, reče Marcel. Rambert je jeo i pio, a Gonzales reče daje to pravi pravcati drug, dok je novinar mislio samo na sedmicu koja ga čeka.

Faktično je morao preturiti dvije, jer su stražarski turnusi povišeni na četrnaest dana da bi se mogao smanjiti broj ekipa. Kroz tih četrnaest dana Rambert je radio neštedimice, neprekidno, tako reći sklopljenih očiju, od zore do mraka. Lijegao je kasno u noć i spavao tvrdim snom. Nagli prijelaz od bespo-sličnja na tu mučnu radost oduzimao mu je snove i snagu. Malo je govorio o svom skorašnjem bijegu. Jedina spomena vrijedna činjenica: potkraj sedmice povjerio je doktoru da se prošle noći prvi put opio. Izašavši iz bara, on je najednom osjetio kao da mu prepone otiču i da se ruke oko pazuha teže pokreću. Pomislio je da je to kuga. A jedina njegova reakcija (jedina koju je smogao, premda se poslije složio s Rieuxom da je nerazumna) bijaše trka u najgornji dio grada. Na malome jednom trgu, odakle se, doduše, nije vidjelo more ali se vidjelo malo više neba, kriknuo je glasno, zazivajući svoju ženu preko gradskih zidina. Vrativši se kući i ne našavši na svome tijelu nikakva znaka infekcije, nije bio odviše ponosan zbog te krize koja je došla tako iznebuha. Rieux kaza da veoma dobro shvaća da se čovjek može tako vladati. »Svakako«, zaključio on, »može se desiti da čovjek poželi da se tako vlada.«

- Jutros mi je gospodin Othon o vama govorio - doda naglo Rieux baš kad je Rambert htio otići. - Pitao me da li vas poznate. »Savjetujte mu«, rekao je on, »da se ne kreće u krijumčarskim krugovima. Zapažen je.«

- Što to znači?

- To znači da se morate požuriti.

- Hvala - reče Rambert stisnuvši ruku doktoru.

Stigavši do vrata naglo se okrene. Rieux primijeti da se, prvi put od početka kuge, nasmiješio.

- A zašto me ne sprečavate da odem? Vi to možete.

Rieux strese glavu svojom običnom kretnjom i reče da je to

Rambertova stvar, da se on - Rambert - opredijelio za sreću i da protiv toga nema nikakvih argumenata. On se - Rieux - ne osjeća sposoban da u ovoj stvari prosudi što je dobro a što nije.

- Zašto mi onda velite da se požurim?

Sada se Rieux nasmiješio:

- Možda želim da i ja nešto uradim za sreću.

Sutra nisu više govorili ni o čem drugom nego su zajedno radili. Iduće sedmice Rambert se konačno smjestio u španjolskoj kućici. U zajedničkoj odaji prostrli su mu postelju. Kako mladići nisu dolazili kući za pojedine obroke, a njega su zamolili da što manje izlazi, živio je ponajviše sam, jedino što bi razgovarao sa starom Španjolkom. Bila je sasušena, koščata i veoma aktivna; odijevala se crno, a njezino se tamno i navo-rano lice isticalo ispod bijele kose, uredne i čiste. Bila je šutljiva, ali bi se njene oči intenzivno smiješile čim bi ugledala Ramberta.

Drugi put bi ga pitala, ne boji li se da će svojoj ženi donijeti kugu. On je držao da je taj rizik neizbježiv, no da je zaista minimalan dok - ostajući u gradu - riskiraju da budu rastavljeni zauvijek.

- Je li dobra i umiljata? - govorila je stara smiješeći se.

- Jako dobra.

- Lijepa?

- Mislim da jest.

- Ah - odvrati ona - to je zato.

Rambert je mozgao. Bijaše to zacijelo zato, ali je nemoguće da bude samo »zato«.

- Vi ne vjerujete u dragoga Boga? - reče stara koja je svakoga jutra išla na misu.

Rambert priznade da ne, a stara reče ponovo da je to zato.

- Morate opet k njoj, imate vi pravo. Što bi vam inače preostalo?

Preostalo vrijeme Rambert se vrtio i premetao između golih ožbukanih zidova, dodirujući lepeze koje su bile pričvršćene čavlima na zid ili brojeći vunene kuglice koje su obrubljivale stolni pokrivač. Naveče bi se vratili momci. Nisu mnogo pričali; rekli bi samo da još nije vrijeme. Nakon večere Marcel bi dohvatio gitaru: slušali bi svirku i pili neko piće od anisa. Rambert se držao zamišljeno.

U srijedu se Marcel vrati govoreći: »Sutra o ponoći. Budi spreman«. Od one dvojice koji su s njima stražarili, jedan je obolio od kuge, a drugi, koji je obično spavao s njima u istoj sobi, bio je na motrenju. Tako će za dva do tri dana Marcel i Louis biti sami. Tokom noći uredit će posljednje potankosti. Dakle sutra. Rambert im zahvali. »Jeste li zadovoljni?« upita stara. On reče da jest, ali je mislio na drugo.

Sutradan je nebo bilo teško; vrućina bijaše vlažna i zagušljiva. Vijesti o kugi nisu bile dobre. Stara je Španjolka ipak sačuvala svoju vedrinu. »Svijet je grešan«, reče, »prema tome...« Kao Marcel i Louis, tako je i Rambert bio do pasa gol. No što god radio znoj mu je curio između ramena i na prsima. U svijetlom polumraku kuće sa zatvorenim kopcima, njihovi su trupovi

bili tamni i blistavi kao da su prevučeni lakom. Rambert se vrtio okolo ne govoreći ništa. Najednom se oko četiri sata poslije podne obuče i objavi da će izaći.

- Pozor - reče Marcel - o ponoći. Sve je spremno.

Rambert ode k doktoru. Rieuxova majka reče Rambertu, da se njen sin nalazi u gornjogradskoj bolnici. Pred stražom na ulazu vrzla se ista gomila kao onomadne. »Razlaz«, govorio je seržan s izbezumljenim očima. Ljudi su se razilazili, ali bi se opet vraćali. »Nema se što čekati«, nastavljao je stražar, kojemu je znoj probio bluzu. To su znali i oni drugi, ali su ipak ostajali premda je vrućina bila ubitačna. Rambert pokaže seržanu svoju propusnicu, a vojnik mu reče gdje radi Tarrou. Vrata su gledala na dvorište. Srete oca Panelouxa koji je izlazio iz ureda.

U maloj prljavobijeloj prostoriji koja je vonjala na apoteku, i vlažno platno sjedio je Tarrou za crnim pisaćim stolom, rukave je od košulje zavrnuo, a rupčićem je kao tamponom lupkao po pregibu ruke da bi pokupio znoj.

- Još ste ovdje? - reče.

- Da, htio bih govoriti s Rieuxom.

- On je u dvorani. No kad bi se moglo bez njega, bilo bi bolje.

- Zašto?

- Premoren je. Štedim ga gdje stignem.

Rambert je gledao Tarroua. Smršavio čovjek. Umor je brkao crte njegova lica pa i sam pogled. Snažna njegova ramena skupiše se u klupko. Netko pokuca na vratima, u sobu uđe bolničar, odjeven u bijelo s maskom na licu. Stavi Tarrouu na stol paketić cedulja i glasom koji je platnena maska prigušila reče kratko: »Šest.« Onda izađe. Tarrou pogleda novinara i pokaza na cedulje, rasporedivši ih u obliku lepeze.

- Fine cedulje, je li? E, baš nisu fine: to su umrli. Umrli od prošle noći.

Njegovo se čelo nekako izdubilo. Preklopi cedulje.

- Jedino što nam preostaje jest knjigovodstvo.

Tarrou ustade upirući se o stol.

- Hoćete li doskora otići?

- Danas o ponoći.

Tarrou reče da se tome veseli i neka se čuva.

- Kazujete li to iskreno?

Tarrou slegne ramenima:

- U mojim godinama čovjek je silom prilika iskren. Lagati je prenaporno.
- Tarrou - reče novinar - htio bih vidjeti doktora. Oprostite.
- Znam, on je humaniji od mene. Idemo k njemu.
- Nije to - reče Rambert tegobno. I stane.

Tarrou ga pogleda i najednom se nasmiješi.

Pođoše malim hodnikom koji je bio obojen jasnozeleno, a rasvjetom je podsjećao na akvarij. Upravo prije nego će stići do dvostrukih staklenih vrata iza kojih se čudno kretahu neke sjene, Tarrou se zaustavi i uvede Ramberta u posve malu prostoriju koja je bila sva obložena zidnim ormarima. Otvori jedan od njih, izvadi iz sterilizatora dvije maske od hidrofilne gaze, pruži jednu Rambertu i reče mu da se njome zaštiti. Novinar ga upita da li to čemu služi, a Tarrou odvrati da ne služi ničemu, no da to daje ljudima pouzdanje.

Otvoriše staklena vratašca. Golema dvorana s hermetički zatvorenim prozorima, mada je ljeto. Visoko na zidovima zuje aparati koji obnavljaju uzduh, a njihova izvijena krilašca miješaju gusti i pregrijani zrak iznad dva niza sivih postelja. Ljudi, odjeveni u bijelo, kreću se polagano u okrutnoj svjetlosti što se slijeva kroz visoke prozore načičkane rešetkama.

Doktor je upravo incidirao prepone bolesnika koga su rašče-tvorena držale dvije bolničarke, svaka s jedne strane kreveta. Kad se pridigao, spustio je instrumente na pladanj, koji mu je pružio pomoćnik i zastao časkom nepomičan gledajući čovjeka koga su upravo povijali.

- Što je novo? - reče Tarrou koji se bio primakao.

- Paneloux pristaje da zamijeni Ramberta u domu za karantenu. Mnogo je već uradio. Preostaje samo ekipa za pronalaženje bolesnika; nju će trebati regrupirati, kad Rambert ode.

Rieux potvrdi glavom.

- Castel je završio prvu seriju svoga cjepiva. Predlaže da izvršimo pokus.

- Ah - odvrati Rieux - to je dobro.

- I onda, došao je Rambert.

Rieux se okrene.

- Što vi tu radite? To nije vaše mjesto.

Tarrou reče da je uređeno za danas o ponoći a Rambert doda: »U načelu«.

Svaki put kad bi netko od njih govorio, gaza se na licu nadimala i vlažila na mjestu usana. To je stvaralo pomalo irealan dojam, kao da razgovaraju neke statue, što li?

- Htio bih s vama govoriti - reče Rambert.

- Ako hoćete, izaći ćemo zajedno. Počekajte me u Tarrouovu uredu.

Malo kasnije Rambert i Rieux sjedoše straga u doktorova kola. Tarrou je šofirao.

- Nema više benzina - reče ovaj kad su kola krenula. - Sutra ćemo hodati pješke.

- Doktore - reče Rambert -ja ne odlazim, hoću ostati s vama.

Tarrou se nije makao nego je nastavio upravljati. Rieux nikako da izroni iz svoga umora.

- A onda? - reče promuklim glasom.

Rambert odgovori da je ponovo razmislio da vjeruje i dalje u ono što je vjerovao no da bi se - ako ode - morao stidjeti. To bi ga smetalo, pa ne bi mogao ljubiti onu koju je ostavio. No Rieux se uspravi i reče odlučnim glasom da je to glupo i da nije sramota kad netko više voli sreću.

- Da - reče Rambert - no čovjek se može stidjeti ako je sretan jedino on.

Tarrou koji je dotad šutio ne okrećući prema njima glavu, reče sada da valja birati. Ako Rambert hoće dijeliti s ljudima njihovu nesreću, neće imati kad da bude sretan.

- To nisam mislio - reče Rambert. - Uvijek sam držao da sam stranac u tome gradu i da nemam s vama nikakva posla. No sada, pošto sam vidio ono što sam vidio, znam da nisam stranac, htio ja ili ne htio. Ta se pripovijest tiče svih nas.

Nitko nije odgovarao, a Rambert je, rekao bih, postao nestrpljiv.

- Vi to napokon i znate! Što biste inače radili u toj bolnici? Jeste vi odabrali, jeste se vi odrekli sreće?

Ni Tarrou, ni Rieux nije odgovarao. Šutnja je potrajala dugo, sve dok se nisu približili doktorovoj kući. I Rambert ponovi pitanje još odlučnije. A samo se Rieux okrenu prema njemu. Teško se pridizao:

- Oprostite, Rambert - reče - ali ja ne znam ništa. Ostanite s nama kad to želite.

Auto je naglo skrenuo, kao da ga je zanijelo, a doktor zašuti. Onda nastavi gledajući preda se.

- Ništa na svijetu ne vrijedi toliko da bi se čovjek odvratio od svoje sreće. A ipak, ja se, eto, odvraćam, a ne znam zašto.

Teško se spustio na svoje sjedalo.

- To je činjenica i bog - reče umorno. - Registrirajmo je i povucimo zaključak.

- Koji zaključak? - upita Rambert.

- Ah - odvrati Rieux - ne može čovjek liječiti i spoznavati u isti mah. Vraćajmo, dakle, zdravlje i što brže, to bolje. To je hitnije.

O ponoći Tarrou i Rieux objašnjavahu Rambertu plan gradskog predjela koji će kontrolirati da bi pronalazio bolesnike. Uto Tarrou pogleda na sat. Dignuvši glavu, sreće Rambertov pogled:

- Jeste li obavijestili?

Novinar ponikne očima:

- Poslao sam im poruku - reče s mukom - prije nego sam došao da vas posjetim.

Castelov serum iskušan je posljednjih dana mjeseca listopada. To je zaista bila posljednja nada Rieuxova. Ako to ne uspije, grad će biti izvrnut hirovima bolesti, bilo da epidemija nastavi svoje djelovanje mjesec i mjesec, bilo da joj se prohtije stati bez pravoga razloga.

Uoči dana kad je Castel pohodio Rieuxa, sin gospodina Othona bijaše obolio, a čitava je obitelj bila u karanteni. Majka koja je netom izašla iz karantene našla se sada iznova izolirana. Strogo se pridržavajući propisâ, sudac je bio pozvao doktora čim je na tijelu djeteta prepoznao znakove bolesti. Kad je Rieux stigao, otac i mati stajahu pokraj kreveta. Djevojčica je bila udaljena. Dijete je bilo u fazi klonulosti, pa se dalo pregledati bez otpora. Kad je doktor pridigao glavu, sreće pogled suca, a za njim blijedo lice majke koja bijaše stavila rupčić na usta i slijedila sve doktorove kretnje širom otvorenim očima.

- Je li da jest? - reče sudac hladno.

- Jest - odvrati Rieux, gledajući ponovo dijete.

Majčine se oči proširiše, ali još uvijek nije progovorila. I sudac je šutio; onda reče tišim glasom:

- E onda, doktore, moramo činiti kako je propisano.

Rieux je izmicao pogledu majke koja je još uvijek držala na ustima rupčić.

- Odmah ćemo - reče krzmajući - ako mogu telefonirati...

Gospodin Othon reče da će ga odvesti do telefona. No doktor se okrenu ženi:

- Jako mi je žao. Morali biste spremati najpotrebnije stvari. Znae kako je.

Činilo se da je gospođa Othon bila zatečena. Gledala je u pod.

- Da - reče i strese glavom - to ću i učiniti.

Prije no što će ih ostaviti, Rieux nije mogao odoljeti da ih ne upita ne trebaju li štogod. Žena je još uvijek šutke gledala. No sada je sudac odvrnuo pogled.

- Ne - reče i proguta zatim pljuvačku - ali spasite moje dijete.

Karantenu koja je s početka bila puka formalnost, organizirali su Rieux i Rambert veoma strogo. Naročito su zahtijevali, da članovi obitelji budu odijeljeni jedni od drugih. Ako se jedan član zarazio bez svoga znanja trebalo je spriječiti da mogućnosti širenja ne budu prevelike nego udesiti da budu što manje. Rieux objasni te razloge sucu koji mu daje pravo. No žena njegova i on izmijeniše takav pogled da je doktor osjetio kako ih taj rastanak teško pogađa. Gospođa Othon i njena djevojčica mogle su biti smještene u hotel kojim je upravljao Rambert. No za suca istražitelja bilo je mjesta jedino u logoru za izolaciju što ga je prefektura spremila na općinskom stadionu s pomoću šatora što ih posudiše nadzorništvo cesta i poduzeće za izvoz smeća. Rieux se ispriča, ali gospodin Othon reče da propisi vrijede za sve i da valja slušati.

Dijete je pak prevezeno u pomoćnu bolnicu i smješteno u jednom bivšem razredu gdje su bili postavljeni kreveti. Nakon dvadesetak sati Rieux zaključio da je slučaj beznadan. Malo je tijelo puštalo da ga zaraza proždire, a da se uopće nije opiralo. Posve mali buboni, bolni, no jedva oblikovani, blokiraju članke njegovih sitnih i krhkih udova. Bilo je svladano unaprijed. Stoga je i Rieux pomislio da iskušaju na njemu Castelov serum. Istoga dana, nakon večere, pristupiše dugotrajnom cijepljenju, ali ne postigoše nikakvu reakciju. Sutradan, rano u zoru, svi se nadoše kod maloga dječaka da bi vidjeli kako je ispao odsudni pokus.

Izašavši iz svoga mrtvila, dijete se grčevito obrtalo u postelji. Dr. Castel i Tarrou bijahu uz njega od četiri sata ujutro, prateći, korak po korak, napredovanje i zaustavljanje bolesti. Na uzglavlju je masivno tijelo Tarrouvo bilo malo pogrbljeno. Kod nogu je, sjedeći kraj Rieuxa koji je stajao uspravan, stari Castel čitao, tobože sasvim mirno, neko staro djelo. Malo-pomalo, kako se danilo, u negdašnjoj školskoj dvorani bivalo je svjetlije. Pristizali su ostali. Najprije Paneloux koji se smjestio s druge strane kreveta sučelice Tarrouu i prislonio uza zid. Bolni izraz čitao se na njegovu licu, a svi oni dani kad se osobno bio založio iscertali su bore na njegovu rumenom čelu u koje je navalila krv. Stigao je i Joseph Grand. Bilo je sedam sati, a činovnik se ispriča što se zadihao. Ostat će samo načas, možda već znaju nešto pouzdano. Ne rekavši ništa, Rieux mu pokaže dijete koje se zatvorenih očiju, izobličena lica, stisnutih zubi, iscrpljeno, ukočena tijela, kretalo i okretalo zdesna nalijevo, namještajući glavu na nepresvučenom jastuku. Kad se toliko razdanilo da su se na crnoj ploči što je ostala na svome mjestu mogli razabrati tragovi nekadašnjih jednadžbi, stigao je Rambert. Naslonio se na donji dio susjednoga kreveta i dohvatio paketić cigareta. No tek je pogledao dijete, stavio je cigarete u džep.

Castel je, sjedeći još uvijek, gledao Rieuxa preko svojih naočala:

- Imate li vijesti od oca?

- Ne - reče Rieux - on je u izolacionom logoru.

Doktor je snažno stisnuo prečku kreveta u kojem je stenjalo dijete. Nije skidao očiju s maloga bolesnika koji se posve ukočio, uvukao struk i polako raširio ruke i noge. Iz maloga, golog tijela ispod vojničkog pokrivača izvijao se vonj vune i jetkoga znoja. Dijete je malko olabavilo, poteglo ruke i noge prema središtu postelje i, sved slijepo i gluho, disalo, rekao bih, sve brže. Rieux susrete Tarrouov pogled i odvрати pogled.

Vidjeli su već umirati djecu, jer strahovlada već mjesecima ne bira koga će, ali nikada nisu pratili dječje muke minutu po minutu, kako to čine ovoga jutra. Muke, nametnute nevinoj dječici, učiniše im se uvijek ono što zaista jesu, to jest sablazan. No do tog dana oni se sablažnjavahu apstraktno, jer nikada nisu promatrali agoniju nevina djeteta.

Uto se dijete, kao da ga je netko ugrizao za želudac, ponovno svinulo i slabo zastenjalo. Nekoliko sekundi osta udubljeno, da tako kažem, potresano konvulzivnim trzajima, kao da se krhka tjelesna armatura svija pod bijesnim vihorom kuge i puca pod ponovljenim zamazima groznice. Onda je bura prošla, dijete se malo smirilo, groznica kanda se povukla i napustila maloga bolesnika; pustila ga na obali, vlažnoj i otrovanoj gdje počinak podsjeća već na smrt. Kad ga je žarka bujica opet zahvatila, po treći put, i nešto ga pridigla, dijete se zgrči, uzmače u dno kreveta, prestravljeno ognjem koji ga je izjedao. Mali je ludo zamlatario glavom, odbacivši svoj pokrivač. Krupne suze izbijahu iz upaljenih vjeđa, potekoše njegovim olovnastim licem, a na kraju krize, iscrpljeno, grčeći svoje koštunjave noge i ruke s kojih u posljednjih četrdeset i osam sati nestade mesa kao da se rastopilo, dijete poprimi u svom krevetu pozu Raspetoga što je djelovalo gotovo groteskno.

Tarrou se nagnu i teškom svojom šapom otare malo lišce, oblito suzama i znojem. Od nekog vremena Castel je bio zaklopio knjigu; gledao je bolesnika. Počeo je neku rečenicu, ali se morao nakašljati da bi mogao završiti jer ga je naglo izdao glas:

- Nije bilo jutarnje remisije, je li, Rieux?

Rieux reče da nije, ali da se dijete opire dulje nego što je normalno. Tada Paneloux, naslonjen malo na zid, reče muklo:

- Ali mora umrijeti, samo bi dulje trpio.

Rieux se naglo okrenu prema njemu i otvori usta da nešto kaže, ali zašuti, energično se obuzda i vrati se pogledom djetetu.

U dvorani se sasvim razdanilo. Svjetlost kao da je nabujala. Na ostalih pet kreveta nešto se micalo i stenjalo, ali suzdržljivo i, rekao bih, usklađeno. Jedino onaj koji je vikao na drugom kraju dvorane, viknuo bi u redovitim razmacima, ali ne preglasno, a ta je vika zvučala više kao čuđenje nego kao bol. Činilo se da se bolesnici više ne plaše onoliko koliko su se plašili u početku. Sada je u načinu kako su primali bolest bilo nešto kao privola, gotovo odobravanje. Jedino se dijete opiralo svim silama. Rieux koji je od vremena pipao bilo, bez ikakve potrebe, dabome, samo da izađe iz bespomoćne nepokretnosti u kojoj se nalazio, osjećao je sada, zatvorivši oči kako se ta uzbuna prepleće i stapa s njegovom vlastitom krvi. Smiješao se i stopio s mučenim djetetom i kušao mu pomoći i podržati svojom snagom koja još bijaše netaknuta. No sjedinjena na trenutak, njihova se bila opet razidoše; dijete mu je opet, izmaklo, a njegov se trud gubio u prazno. Pustio je stoga krhki članak djeteta i vratio se na svoje mjesto. Uzduž bijelo okrečenih zidova svjetlost je prelazila s ružičastog na žuto. Iza stakla vruće je prijepodne počelo prštati. Jedva su čuli Granda koji je odlazeći izjavio da će se

vratiti. Svi su čekali. Dijete je sklopilo oči, reklo bi se da se nešto smirilo. Ruke, postavši nalik na čaporke, ritmički su greble i duble obje strane kreveta, kao da oru. Onda se podigoše, stadoše grepsti jorgan na mjestu koljena i najednom dijete previne noge, skupi stegna pokraj trbuha i smiri se sasvim. Nato prvi put otvori oči i pogleda Rieuxa koji se našao pred njim. Na njegovu upalom licu koje se skrtnulo u sivu glinu, otvoriše se usta i gotovo istoga trenutka izleti iz njih krik, kontinuirani krik što ga je disanje djeteta jedva nijansiralo, a čitava se prostorija ispuni najednom tim jednoličnim neskladnim protestom, koji je bio tako malo ljudski te bi rekao da ne dolazi od jednog čovjeka nego da se to jada i protestira čitavo čovječanstvo. Rieux stisne zube, a Tarrou se okrene. Rambert se priključi krevetu i smjesti se kraj Castela koji sada zatvori knjigu koja bijaše ostala otvorena. Paneloux promotri dječja usta, nagrđena bolešću, puna bezvremenskih krikova. Spusti se na koljena, a svima se učini prirodno kad su čuli kako izgovara malo prigušeno, ali razgovijetno, pored anonimne tužaljke koja nikako da prestane: »Bože moj, spasi ovo dijete!«

No dijete je i dalje kričalo, a bolesnici oko njega stadoše se gibati i premetati. Onaj koji je na drugome kraju dvorane cijelo to vrijeme povikivao, sada je ubrzao ritam svoje tužaljke koja se na koncu prometnu u pravcate krikove, dok su drugi jaukali i stenjali sve jače i jače. Golemi talas jecajâ razlio se dvoranom, preplavljajući Panelouxovu molitvu, a Rieux, držeći se grčevito za krevet kao za polugu na kormilu broda, zaklopi oči, omamljen umorom i gađenjem.

Kad ih je opet otvorio, nađe kraj sebe Tarroua.

- Moram otići - reče Rieux - ja to više ne mogu podnijeti.

No bolesnici odjednom zašutješe. Doktor naknadno shvati, da su krikovi djeteta oslabili, da još uvijek slabe i da su upravo prestali. Oko njega ponovo odjeknu tužaljka, ali potmulo, kao daleka jeka borbe koja se, eto, završila. Jer ona je doista bila završena. Castel je bio prešao na drugu stranu kreveta, i rekao onda da je gotovo. Otvorenih usta, ali nijemo, dijete je počivalo na izdubljenoj postelji pod zbrčkanim pokrivalom. Sasvim se najednom usitnilo, a na licu ostadoše tragovi suza.

Paneloux se približi krevetu i napravi gestu kao da blagoslivlja. Onda skupi svoju halju i izađe prolazom u sredini dvorane.

- Hoćemo li još ovako? - upita Tarrou dr. Castela.

Stari je doktor stresao glavom.

- Možda - reče s usiljenim smiješkom. - Ipak je na koncu dugo odolijevao, je li?

No Rieux je već napuštao dvoranu tako naglim korakom i s takvim licem da je Paneloux, koga bijaše prestigao, pružio ruku da ga zadrži.

- Nemojte, doktore - reče svećenik.

No Rieux se ne zaustavi, nego se samo okrene i dobaci mu bijesno:

- Ah, taj je barem bio nedužan, je li?

Onda ponovo okrene glavu te izašavši iz dvorane prije Panelouxa stiže nakraj školskoga dvorišta. Ondje sjede na klupu između dva prašna stabalca i otare znoj koji mu je curio u oči. Htio je vikati kako bi razvezao čvor koji mu se opleo oko srca i strašno ga stisnuo. Vrućina se polako trusila između fikusa. Plavo jutarnje nebo hitro se pokrivalo bjelkastom navlakom poput jastučnice što je činila zrak još zagušljivijim. Rieux se opustio na klupi. Gledao je grane, nebo, a polako mu se vraćalo normalno disanje; počeo je svarivati svoj umor.

- Zašto ste mi govorili tako srdito? - reče jedan glas iza njega. - I za mene je taj prizor bio nepodnošljiv.

Rieux se obrati Panelouxu:

- Istina je - reče. - Oprostite mi. No umor je isto što i ludilo. Ima u tom gradu momenata kad se sve u meni buni i potiskuje sve druge osjećaje.

- Razumijem - promrmlja Paneloux. - Čovjek se buni jer to premašuje ljudsku mjeru. No možda moramo ljubiti ono što ne možemo shvatiti.

Rieux se naglo uspravi. Gledao je Panelouxa svom snagom i svom strašću kojoj se mogao dovinuti. Onda strese glavom.

- Ne, Časni oče - reče on. - Ja zamišljam ljubav drukčije. Do posljednjega časa odbijati ću ljubiti svijet gdje djeca bivaju mučena.

Panelouxovo se lice poremeti i smrkne: kao da je preko njega prešla sjena.

- Ah, doktore - reče žalosno - shvatio sam upravo što znači milost.

No Rieux se opet bio spustio na klupu. Iz dubine svoga umora koji ga je opet obuzeo odvrati blago:

- Znam da je nemam, znam. Ali o tom neću s vama raspravljati. Mi radimo zajedno, radimo za nešto što nas sjedinjuje, što je iznad huljenja i molitve. Samo to je važno.

Paneloux sjede pokraj Rieuxa. Činilo se da je ganut.

- Da - reče - da, i vi radite za spas čovjeka.

Rieux se pokušava nasmiješiti.

- Spas čovjeka prevelika je riječ za moj posao. Ja ne idem tako daleko. Mene zanima njegovo zdravlje, najprije njegovo zdravlje.

Paneloux je kolebao.

- Doktore - reče.

Ali se zaustavi. I na njegovu je čelu potekao znoj. Promrmlja: »Zbogom«, a kad je ustao, njegove su se oči blistale. Spremio se da krene, kadli Rieux, koji je nešto mozgao, ustane također i pođe prema njemu:

- Molim vas još jednom, da mi oprostite. Taj se ispad neće ponoviti.

Paneloux pruži ruku i reče žalosno:

- A ipak vas nisam uvjerio!

- Pa šta onda? - nato će Rieux. - Ja mrzim smrt i bolest, vi to dobro znate. A htjeli vi ili ne htjeli, mi smo obojica pozvani da trpimo i da suzbijamo i bolest, i smrt.

Rieux je zadržao Panelouxovu ruku:

- Vidite - reče izbjegavajući pritom da ga pogleda - ni sâm Bog ne može nas sada rastaviti.

* * *

Otkako je ušao u zdravstvene odrede, Paneloux nije nikako napuštao bolnice i mjesta gdje bi susretao kugu. Među spasiocima zauzeo je mjesto koje mu je - po njegovu mišljenju - pripadalo, to jest mjesto u prvim redovima. Prizori smrti nisu mu uzmanjkali. Premda je u načelu bio zaštićen serumom, briga za vlastiti život nije mu ostala nepoznata. Naoko je uvijek bio miran. Ali od onoga dana kad je gledao tako dugo umiranje djeteta sav se nekako promijenio. Na njegovu licu ocrtavala se sve veća napetost, a kad je jednoga dana rekao Rieuxu, smiješeći se, da sprema raspravu o temi: »Može li svećenik konzultirati liječnika?« doktoru se učinilo da se radi o nečem ozbiljnijem nego bi čovjek rekao slušajući Panelouxa. Kako je doktor zaželio da upozna tu raspravu, Paneloux reče da će na misi za muškarce održati propovijed i da će tom prilikom iznijeti neke svoje misli.

- Bilo bi mi drago, doktore, kad biste došli; predmet će vas zanimati.

Dan je bio silno vjetrovit kad je časni otac po drugi put propovijedao. Istini za volju treba kazati da su slušatelji bili rjeđe posijani nego prvi put. Jer ta vrsta priredbe nije više imala za naše sugrađane čar novosti. U teškim okolnostima u kojima je grad živio i sama riječ »novost« izgubila bi svoj smisao. Uostalom, većina je ljudi nadomjestila vjersku praksu kojekakvim praznovjerkama, dok su drugi potpuno napustili vjerske dužnosti ili bi svoju pobožnost uskladili s potpuno nemoralnim privatnim životom. No svi su radije nosili zaštitne medalje ili amulete sv. Roka nego da idu na misu.

Kao primjer mogu se navesti razna proročanstva kojima su se naši sugrađani služili upravo neumjereno. Tako su u proljeće svakoga časa očekivali da će bolest prestati, a nikome nije palo na pamet da se raspita i zatraži od bližnjega poblize podatke o trajanju epidemije. Zašto da se raspituju kad epidemije ionako neće biti? No kako su dani prolazili, stadoše se pribojavati da toj nesreći neće nikada biti kraja i smjesta se pojavi nada u srcima svih naših sugrađana da će kuga tada i tada prestati. Gradom su kolala svakojaka proroštva koja potekoše od vrača i čarobnjaka ili pak svetaca katoličke crkve. Gradski tiskari brzo uočiše da bi to mogli iskoristiti, pa objaviše u brojnim primjercima tekstove koji su kolali po gradu. Primijetivši da je radoznalost publike nezasitna, dadoše se u potragu, tražeći u gradskim bibliotekama svjedočanstva što ih pruža anegdoticistička povijest, i raširiše ih po gradu. Kad je i historija iscrpla zalihu proročanstva, naručiše ih kod novinara koji se - bar u toj prilici - pokazao isto tako kompetentni kao njihovi uzori iz prošlih vjekova.

Neka su od tih proročanstva izlazila u feljtonu novina, a ljudi ih nisu čitali manje pomno nego ljubavne zgrade koje bi čitali na tome mjestu u doba zdravlja. Neka od tih predviđanja osnivahu se na bizarnim računima u koje bi ulazila tisuća u oznaci godine, broj umrlih i broj mjeseci koji su protekli pod režimom kuge. Drugi su pravili usporedbe s velikim kugama povijesti, otkrivajući sličnosti (koje su proroci zvali konstantama) i s pomoću računa koji nisu bili manje čudnovati izvlačili iz njih pouke s obzirom na sadašnju kušnju. Ipak je publika najviše cijenila ona proroštva koja najavljuju jezikom apokalipse nizove događaja od kojih je svaki mogao biti onaj koji se sručio na naš grad, a sve to bijaše tako složeno i spleteno da se moglo tumačiti na sve mile načine. I tako Nostradamus i sv. Odila bijahu konzultirani svakoga dana veoma uspješno. A sva su ta proroštva imala na koncu nešto zajedničko: bijahu ipak utješna. Samo kuga nije bila utješna.

Ta su, dakle, praznovjerja nadomještala našim sugrađanima vjeru i zato je Panelouxova propovijed održana u crkvi koja nije bila sasvim ispunjena. Dvije trećine. Kad je one večeri Rieux stigao, vjetar što se provlačio kroz dvokrilna vrata koja se sama zatvarahu slobodno je kolao među slušateljstvom. Crkva je bila hladna i nijema, prisutni bijahu isključivo muškarci. U takvoj okolini Rieux zauzme mjesto i spazi Panelouxa gdje se uspinje na propovjedaonicu.

Govorio je mnogo blaže i pomirljivije nego prvi put, a slušaoci primijetiše u nekoliko mahova da se u svom izražavanju koleba. I čudno, nije više govorio »vi«, nego »mi«.

Ipak je njegov glas pomalo ojačao. Počeo je time da je podsjetio slušaoce da je, evo, mjeseci i mjeseci kuga među nama, pa je sada bolje poznamo jer smo je vidjeli toliko puta gdje sjeda za naš stol ili do uzglavlja onih koje volimo; gdje stupa uz nas ili nas čeka na radilištu. Sada ćemo, dakle, moći možda primiti bolje no prije ono što nam je govorila bez prekida i što u onom iznenađenju nismo možda dobro slušali. Ono što je otac Paneloux propovijedao već jednom na istom mjestu, možda je on, to se događa svima (pri tome se udario u prsa), možda je to uvjerenje smislio i izrekao bez kršćanske ljubavi. Ipak je istina istina, a valja je imati na umu, ma što se dogodilo. Najteža kušnja ipak je za kršćanina korist i povlastica. Ako kršćanin mora tražiti svoju korist, kakva je to korist, od čega se sastoji i gdje je može naći?

Uto se Rieuxu učini da se ljudi oko njega udobno smještaju: upiru se o naslon klupe i naslanjaju što je moguće zgodnije. Jedna od podstavljenih vrata na ulazu lupkala su amotamo, a netko se maknuo sa svoga mjesta da bi ih zadržao. A Rieux, rastresen tim gibanjem, jedva je čuo Panelouxa koji je nastavljao svoju propovijed. Kazivao je otprilike da ne moramo kušati da bismo objasnili kugu nego da moramo nastojati kako bismo iz nje izvukli pouku. Rieux mutno shvati da - prema Panelouxu - tu se nema što objašnjavati. Njegov je interes živnuo kad je Paneloux istakao da ima stvari, koje se mogu objasniti pred licem Božjim, i takvih koje se ne mogu objasniti. Ima dakako dobro, ima i zlo, a većinom je vrlo lako kazati što ih dijeli. No poteškoće počinju unutar zla. Postoji na primjer zlo koje je zacijelo nužno, i zlo koje je tobože beskorisno. Jedno je don Juan, survan u pakao, drugo je dijete koje umire.

Jer ako je pravedno, da razvratnik bude kažnjen, zašto mora patiti dijete? A nema na svijetu zaista važnije stvari nego je patnja djeteta; užas koji ta patnja izaziva i razlozi koje valja pronaći da bismo sve to objasnili. Inače nam Bog sve u životu olakšava, pa nije teško ni zaslužno vjerovati. Tu nas je, naprotiv, pritisnuo o zid. Tako se našosmo pod zidom kuge, a svoju kršćansku korist moramo pronaći u njezinoj smrtonosnoj sjeni. Otac Paneloux nije se htio poslužiti jednostavnim i lakim mogućnostima da bi se popeo preko tog zida. Bilo bi mu na primjer lako reći da vječnost nebeskih slasti koje čekaju dijete može nadoknaditi njegove muke. Ali on stvarno ne zna kako je. Tko uopće zna da li vječno trajanje neke radosti može izravnati i nadoknaditi jedan trenutak ljudske boli? Onaj koji bi to ustvrdio ne bi svakako bio kršćanin, jer je njegov Spasitelj upoznao bol u svim udovima i u duši. Ne, on će ostati podno zida, vjeran onom raspeću kojemu je simbol križ; ostat će licem u lice s patnjom djeteta. Kazat će bez bojazni onima koji ga danas slušaju: »Braćo, došao je čas. Valja sve vjerovati ili sve poreći. A tko bi se među vama usudio sve poreći?«

Doktor je jedva imao vremena da pomisli kako se časni otac kreće na rubu hereze, kadli ovaj nastavi, ističući snažno, da je to traženje povlastica kršćanima, njegova nagrada i korist. To je i njegova krepost. Časni je otac znao da će izvjesna pretjera-nost, koja je sastavni dio te kreposti, sablazniti one pojedince koji su navikli na blažu i običniju moralku. Ali religija u doba kuge ne može biti svakidašnja religija, pa ako Bog može dopustiti, pa i poželjeti, da se duša čovjekova nauživa u doba sreće, da počine, on isto tako hoće da bude pretjerana u pretjerano doba. Danas Bog čini svojim stvorenjima milost time što ih gura u nesreću koja je dovoljno velika, da bi ponovo našli i prihvatili najveću krepost, to jest da bi se opredijelili za Sve ili Ništa.

Jedan je svjetovni autor prije mnogo vjekova ustvrdio da je otkrio tajnu crkve, ustvrdivši da nema Čistilišta. Time je htio natuknuti da nema polovičnih mjera, da postoji samo Raj i Pakao te da čovjek može biti samo spašen ili proklet, onako kako je sam odabrao. To je - prema Panelouxu - krivovjerje koje se može roditi samo u duši raspuštenoj i razuzdanoj. Jer postoji Čistilište. No ima zacijelo razdoblja kad ne valja polagati velike nade u Čistilište; epoha kad se ne može govoriti o lakim grijesima. Svaki je grijeh u takvo doba smrtan, svaka nemarnost i te kako kažnjiva. Dakle, sve ili ništa.

Paneloux stade, a Rieux začu u taj čas zavijanje vjetra koji je sada puhao udvojenom snagom ispod crkvenih vrata. Propovjednik je uto počeo kazivati da krepost potpunog prihvaćanja o kojoj govori, ne može biti shvaćena u suženom smislu koji joj obično pridajemo; da se ne radi o banalnom pomirenju, rezignaciji, pa ni o poniznosti koja se teško postiže. Radi se, istina, o poniznosti, ali o takvoj u kojoj je poniženi suglasan. Patnja djeteta ponizuje, zacijelo, i srce i duh. No zato treba ući u stvar. Zato (a Paneloux istače odmah da ono što će reći nije lako izgovoriti), zato treba tu patnju htjeti, budući da je Bog hoće. Tako i samo tako neće kršćanin nikoga i ništa poštediti i, zatvorivši sve izlaze, stići do konačnog izbora koji je bitan. Izabrat će potpuno vjerovanje da ne bi bio nagnan da sve zaniječe. I kao što vrle žene koje - saznajući da su buboni prirodan put kojim tijelo izbacuje svoju zarazu - mole u crkvi: »Dragi bože, daj mi bubone«, tako će kršćanin znati u danome času da se prepusti božanskoj volji, makar bila i nerazumljiva. Ne može se kazati: »Ja to shvaćam, ali je to neprihvatljivo«; treba prodrijeti u jezgru neprihvatljivosti koja nam se pruža da bismo tako izvršili svoj izbor. Patnja djece naš je gorki kruh, no bez toga kruha naša bi duša stradala od duhovnog glada.

Tu se počeo javljati prigušen žamor koji bi obično označio stanke oca Panelouxa, kadli iznenada propovjednik nastavi i krepko zapita namjesto svojih slušalaca: kako se dakle imadu vladati i što im je zapravo činiti? Činilo se kao da izriče njihovo pitanje na koje će odmah i

odgovoriti. Da, znao je on kako će reagirati: izreći će strašnu riječ fatalizam. E, pa dobro, on se neće plašiti toga izraza, ako mu dopuste da mu doda pridjev »djelotvoran«. Ne valja oponašati abesinske kršćane (on je to već kazao i sada još jednom ponavlja); ne valja se pridružiti ni Perzijancima koji - oboljevši od kuge - bacahu na zdravstvene odrede kršćana svoju odjeću, zazivajući nebo da bi nevjernicima poslalo kugu, jer hoće pobijati zlo što ga je Bog poslao. Ali obratno, ne valja se povoditi ni za onim redovnicima koji su u Kairu, tokom prošloga stoljeća, davali svetu pričest uzimajući hostiju pincetom, da se ne bi dotakli vlažnih i vrućih usta u kojima možda vrebava zaraza. Griješili su i jedni i drugi: i perzijski bolesnici i kairski redovnici. Jer prvi se nisu osvrtni na muke djeteta, kao da to nije ništa; druge je, naprotiv, zarobio i podjarmio strah od muka koji je inače ljudski opravdan i shvatljiv. U jednom i drugom slučaju osnovni je problem zaobiđen. Jedni su i drugi ostali gluhi ne čuvši glas Božji, ali ima drugih primjera, na koje će on - Paneloux - podsjetiti. Ako smijemo vjerovati kroničarima velike kuge u Marseilleu, od osamdeset i jednog redovnika samostana od Milosrđa samo četvorica ostadoše na životu. A trojica od te četvorice pobjegoše. Tako govorahu kroničari, a nije njihova zadaća da kažu nešto više. No čitajući taj izvještaj otac se Paneloux duboko zamislio nad onim koji ostade sam, unatoč svim onim leševima (bilo ih je sedamdeset i šest) i unatoč primjeru one trojice fratara. I lupivši snažno šakom u ogradu propovjedaonice, poviče gromko: »Braćo moja, budimo kao onaj koji je ostao!«

Ne radi se o tom da bismo odbijali mjere opreza, nijekali razumni poredak što ga društvo unosi u nered epidemije. Ne treba slušati moraliste koji tvrde da valja pasti na koljena i sve napustiti. Nego treba koraknuti naprijed u tminu, malko naslijepo i kušati pritom činiti dobro. Što se tiče ostaloga, treba ostati pasivan i spremno prepustiti Božjoj volji sve, pa i smrt nevine dječice, ne tražeći lijeka za sebe.

Tu je otac Paneloux dozvao u pamet markantan lik biskupa Belzuncea za vrijeme kuge u Marseilleu. Podsjetio je da se potkraj epidemije, učinivši sve što je trebalo učiniti i stekavši uvjerenje da više nema lijeka, biskup povukao sa živežom u svoju kuću koju je dao zazidati. A stanovnici koji su ga dotle obožavali, naljutiše se na nj u prevrtljivosti osjećaja kakvu nalazimo u krajnjim patnjama, naljutiše se i opkoliše njegovu kuću leševima da bi ga što sigurnije upropastili. Tako je biskup sasvim pri koncu popustio slabosti, povjerovavši da se u svijetu može odijeliti od smrti, a mrtvi mu, eto, padahu s neba na glavu. Ne, zaista, nema blažene sredine. Treba dopustiti i prihvatiti sablazan, jer moramo birati, hoćemo li Boga mrziti ili ljubiti. A tko bi se usudio privoljeti mržnji?

»Braćo moja«, reče napokon Paneloux, najavljujući time, da završava, »ljubiti Boga nije lako. Ta ljubav zahtijeva potpuno napuštanje sebe samoga i prezir vlastite osobe. Ali samo ona može izbrisati dječje patnje i dječju smrt, a bilo kako mu drago, jedino ta ljubav može je učiniti nužnom, jer je ne možemo shvatiti, a moramo je htjeti. Evo teške pouke koju sam htio s vama podijeliti. Evo vjere koja je okrutna u očima ljudi, odlučna pred licem Božjim; vjere kojoj se moramo približiti. S tom strašnom slikom moramo se izjednačiti. Na njoj moramo okušati svoje snage. Na tome vrhuncu sve će se stopiti i izjednačiti, a iz tobožnje nepravde iskrsnut će istina. Tako u mnogim crkvama na jugu Francuske umrli od kuge snivaju vjekovima ispod kamenih ploča crkvenoga kora, a svećenici zbore iznad njihovih grobova, i duh koji šire, iskršava iz tog praha u kojem i djeca imaju svoj udio.«

Kad je Rieux izašao, vjetar se žestoko zabušio kroz odškrinuta vrata nahrupivši vjernicima ravno u lice. Donosio je u crkvu miris kiše, vonj vlažnoga pločnika kojim dade naslutiti izgled grada prije nego što izadoše. Neki stari svećenik i mladi đakon koji stupahu pred dr. Rieuxom, zadržase s mukom svoje šešire. Stariji nije ipak ni začas prestao komentirati propovijed.

Odavao je priznanje Panelouxovoj rječitosti, ali se uznemirivao zbog presmionih misli što ih je Časni otac iznio. Držao je da propovijed razotkriva više nemira negoli snage, a svećenik Pa-nelouxovih godina nema više prava da bude nemiran. Mladi je đakon, prignuvši glavu da bi se zaštitio od vjetra, odgovarao da često pohađa Časnoga oca, da je upućen u njegovu evoluciju i da će njegova rasprava biti još mnogo smionija te zacijelo neće dobiti imprimatur.

- A što je njegova glavna misao? - reče stari svećenik.

Bili su dospjeli na trg pred katedralom, a vjetar ih je opkolio urlajući tako da je mlađemu oduzeo riječ. Kad je đakon mogao progovoriti, reče bez komentara:

- Kad se svećenik obraća liječniku, onda je taj postupak u sebi proturječan.

Rieuxu koji mu je prenio Panelouxove izjave, odvrati Tarrou da je poznao svećenika koji je za vrijeme rata izgubio vjeru otkrivši lice mladoga nekog čovjeka kojemu su iskopali oči.

- Paneloux ima pravo - reče Tarrou. - Kad nevinosti mogu iskopati oči, kršćanin mora ili izgubiti vjeru ili pristati da ih njemu iskopaju. Paneloux neće izgubiti vjeru; on će ići do kraja. To je ono što je htio kazati.

Da li ta opaska Tarrouova kako-tako osvjetljuje nesretne događaje koji se poslije dogodiše? Događaje u kojima se vladanje Panelouxovo učinilo njegovoj okolini nerazumljivo. Čitaoci će prosuditi.

Nekoliko dana nakon propovijedi Paneloux se stade spremati na selidbu. Bilo je to onda kad je širenje bolesti poticalo u gradu neprestane seobe. A kako je Tarrou morao napustiti svoj hotel da bi se nastanio kod Rieuxa, tako je Časni otac morao napustiti stan gdje ga je njegov red bio smjestio, da bi se nastanio kod neke stare osobe koja je mnogo polazila crkve, a dosad je kuga još nije zahvatila. Za vrijeme seobe on je osjetio kako raste njegov umor i njegov strah. Tako je izgubio poštovanje svoje stanodavke. Jer ta gospođa nije se mogla dosta nahvaliti proročanstva sv. Odile našto je svećenik ispoljio malu nestrpljivost koju je zacijelo skrivio umor. No koliko se god poslije trudio da udobrovolji staru gospođu i da postigne bar dobrohotnu neutralnost, nije mu to pošlo za rukom. Pobudio je loš dojam! I svake večeri, prije nego će se povući u svoju sobu ispunjenu rukotvornim čipkama, morao je gledati leđa svoje gazdarice koja je sjedila u salonu, i ponijeti sa sobom »Laku noć, Časni oče«, kojim bi ga otpravila, ne okrenuvši glavu. Takve jedne večeri, nasmrt umoran, osjeti prije nego će leći kako se na njegovim zglavcima i sljepoočicama razularila groznica koju je nekoliko dana u sebi nosio.

Za ono što je slijedilo zna se samo iz pripovijedanja njegove stanodavke. Ona je ustala rano ujutro, kao obično. Nakon nekog vremena, čudeći se što Časni otac ne izlazi iz sobe, ona se bila odlučila, nakon dugog kolebanja, pokucati na njegova vrata. Našla ga je gdje leži nakon besane noći. Teško je disao, a krv mu je udarila u glavu, jače nego obično. Ona mu je -kako reče sama - uljudno predložila da će pozvati liječnika, ali je on njezin prijedlog odbio sa žestinom koja se njoj učinila nezgodnom i žaljenja vrijednom. Nije joj preostalo drugo nego da se povuče. Nešto kasnije Časni je otac pozvonio i zamolio da je pozovu. Kad je došla, on se ispričao zbog svoje naglosti i zatim izjavio da se ne može raditi o kugi, jer da ne osjeća ni jedan od simptoma, nego da se radi o prolaznom umoru. Stara je dama odvrtila dostojanstveno da njezin prijedlog nije proistekao iz nemira i brige takve vrsti; da nije bila zabrinuta za svoju sigurnost koja je u Božjim rukama nego je pomišljala na zdravlje Časnoga

oca, za koje se zdravlje osjeća djelomice odgovornom. No kako nije ništa odgovarao, ona je, želeći (ako joj smijemo vjerovati) da izvrši do kraja svoju dužnost, stala ponovo predlagati da zovnu liječnika, ali je ovaj put dodao neka objašnjenja koja se staroj gospođi učiniše veoma smušena. Drži da je razumjela samo to (a to joj se baš učinilo nerazumljivim) da Časni otac odbija liječnika jer da to nije u skladu s njegovim načelima. Ona je zaključila da je groznica pomela misli njezina stanara, pa se ograničila na to da mu donese ljekoviti čaj.

Ne hoteći nikako smetnuti s uma obveze što ih je nametao njen položaj, ona je redovno pglédala bolesnika svaka dva sata. Najviše joj je udarilo u oči, da je Časni otac tako nemiran te se čitav bogovetni dan nešto premeće. Odbacuje pokrivalo, a onda ga opet privlači, neprestano prelazi rukama preko znoja-vog čela, a često se uspravlja i hoće da se iskašlje, a taj je kašalj stisnut, hrapav i vlažan, kao da nešto čupa i trga iz sebe. Činilo se da ne može istrpati iz dubine svoga grla tampone od vate koji ga, rekao bi, guše. Nakon tih kriza spustio bi se na jastuk, očevidno iscrpljen i satrt. Napokon bi se još malko uspravio, ali samo napola, i nekoliko trenutaka gledao preda se tako uporno, tako nepomično da je to bilo upadljivije nego sav prijašnji nemir. No stara je gospođa još uvijek oklijevala, hoće li pozvati liječnika i usprotiviti se tako želji svoga bolesnika. Mogla je to biti obična groznica, ma kako bila uzbudljiva kad bi je čovjek gledao.

Ipak je poslije podne pokušala razgovarati, ali svećenik nije odgovarao, kazujući samo neke nesuvisle riječi. Ponovila je svoj prijedlog. No Časni otac se nato uspravio i reče sasvim razgovijetno da neće liječnika. Na to ona odluči da počeka do sutra ujutro: ako se stanje bolesnikovo ne popravi, nazvat će broj telefona koji je agencija »Infordok« ponavljala desetak puta na dan preko radija. Ne zanemarujući ni časkom svoje dužnosti, ona će noću prigledati i pripaziti da mu ništa ne uzmanjka. Ali navečer, pošto mu je ponovo dala čaj, ona je malko prilegla, a probudila se tek u zoru. Onda je pohitala u sobu.

Časni je otac ležao nepomičan. Sinoćnje rumenilo ustupilo je sivoljubičastoj bljedoći koja je bila to napadnija što su obrazi bili još puni. Časni je otac fiksirao mali luster od raznobojnih staklenih kuglica koji je visio nad krevetom. Prema izjavama stare gospođe bio je nalik na čovjeka koga su čitavu noć tukli, a potrošio je svu snagu da bi se opro. Upitala ga je kako mu je. A glasom koji joj se učinio nekako čudno ravnodušan, on joj je odvratio da mu je zlo, da ne treba liječnika i da će biti dovoljno ako ga otpreme u bolnicu, kako bi sve bilo u redu. Na to je stara dama užasnuta potrčala do telefona.

Rieux stiže u podne. Na izvještaj stanodavke odgovori kratko da Paneloux ima pravo i da je zacijelo prekasno. Časni ga je otac dočekao s istim nehajnim izrazom. Rieux ga pregleda i začudi se ne otkrivši nijedan od glavnih simptoma bubonske ili plućne kuge, osim onoga kašlja i poteškoća u disanju. No puls je bio tako nizak, opće stanje tako alarmantno, da je bilo malo nade da će preboljeti.

- Nemate nijedan od glavnih simptoma - reče Panelouxu. -Ipak je dopuštena sumnja i ja vas moram izolirati.

Redovnik se bizarno nasmiješi, kao da hoće biti uljudan i ne reče ništa. Rieux izade da bi telefonirao, a onda se vrati. Gledao je redovnika.

- Ostat ću uz vas - reče mu blago.

Bolesnik kao da je oživio; pogledao je doktora očima u koje se, rekao bih, vraćala neka toplina. Onda izgovori teškom mukom, tako da se nije moglo razabrati govori li žalosnim tonom:

- Hvala - reče - no redovnici nemaju prijatelja; oni su sve stavili u Boga.

Zatraži raspelo koje bijaše smješteno iznad uzglavlja, a kad ga je dobio, okrene se da bi ga promotrio.

U bolnici nije otvorio usta. Prepuštao se liječenju poput kakve stvari, ali nije ispuštao iz ruku raspelo. Ipak je njegov slučaj i dalje nejasan. Rieux se nije mogao oteti sumnji da to nije kuga. A možda ipak? Od nekog vremena kao da uživa da zbuni dijagnostičara. Ali u Panelouxovu slučaju dalji je razvitak pokazao da ta dvoumica nije važna.

Groznica je porasla. Kašalj je bio sve hrapaviji; teško je mučio bolesnika cijeloga dana. Naveče je konačno izbacio »vatu« koja ga je gušila. Bila je crvena. U smućenosti groznice Pane-loux je zadržao svoj nehajni pogled, a kad su ga sutradan našli mrtva (napola je ispao iz kreveta) njegov pogled nije izražavao ništa. Na njegovu cedulju napisao: »Sporan slučaj.«

Svi Sveti te godine nisu bili ono, što obično jesu. I vrijeme je, istina, bilo primjereno. Bilo se naglo promijenilo, a kasna žega naglo je ustupila mjesto hladnoći. Kao i ostalih godina, hladni je vjetar puhao sada bez prekida. Krupni oblaci ganjahu se s jednoga kraja obzorja na drugi i pokrivalu svojom sjenom kuće na koje bi nakon njihova prolaska padala hladna i žuta svjetlost novembarskog neba. Pojaviše se prve kišne kabanice. Zapažen je veoma veliki broj sjajnih tkanina, presvučenih kaučukom. Novine su, naime, bile javile da su prije dvjesta godina, za vrijeme velikih kuga na Jugu, liječnici oblačili voštane tkanine da bi se očuvali od zaraze. Dućani su se tim okoristili da bi raspačali zalihu staromodnih ogrtača s pomoću kojih se svatko nadao da će biti imun.

No pojave godišnjega doba ne mogoše izbrisati činjenicu da nitko ne odlazi na groblje. Drugih godina tramvaji bijahu prožeti otužnim mirisom krizantema, a povorke žena kretahu se prema mjestima gdje su bili pokopani njihovi mili i dragi, da bi cvijećem okitile njihove grobove. Bijaše to dan kad se pokojniku kušalo nadoknaditi osamu i zaborav u kojoj bi ga držali duge mjesece. No te godine nitko ne htjede misliti na mrtve.

Ionako se previše na njih mislilo! Nije vrijeme da im se približiš s malko žaljenja i mnogo melankolije. Nisu oni više napušteni i zaboravljeni, oni kojima dolaziš jednom godišnje da bi se opravdao. Oni su uljezi koje bi čovjek htio zaboraviti. Eto, zašto je Dušni dan bio te godine nekako zabašuren. Prema Cottardu koji se - kako je primjećivao Tarrou - izražavao sa sve većom ironijom, sada je svakoga dana Dušni dan.

I doista, kresovi kuge dobro su plamtjeli u peći krematorija, a njihov je polet bivao sve veći. Broj umrlih nije se, istina, iz dana u dan povećavao. No činilo se da se kuga udobno smjestila u svom paroksizmu, pa sada svoja svakodnevna umorstva vrši točno i redovno kao dobar činovnik. U načelu i prema izjavama kompetentnih ličnosti, bijaše to dobar znak. Grafikon napredovanja kuge imao je svoj stalan uspon, pa se dugačka vodoravna crta koja se nadovezivala na taj uspon učinila mnogima utješljivi-vom. Utješljivom smatrao ju je na primjer dr. Richard. »To je dobar, to je izvrstan grafikon«, govorio je on. Držao je da je bolest postigla ono što je nazivao gornjom razinom: odsada može samo opadati. A to je - reče - postignuto Castelovim serumom kojim je doista polučeno nekoliko nepredviđenih uspjeha. Stari se Castel nije opirao, ali je držao da se u stvari ništa ne može predvidjeti, jer da nas povijest epidemija uči da epidemija može i nenadano poskočiti. Prefektura koja je odavno željela da bilo čim umiri javnost, što je kuga stalno sprečavala, odluči sazvati liječnike, da bi se izjasnili o toj stvari, kadli dr. Richard oboli od kuge i umrije kao i svi ostali, upravo onda kad je bolest dosegla »gornju razinu«.

Uprava je nakon toga uzbudljivog primjera, koji ipak nije značio ništa, zapala u pesimizam s jednakom nedosljednošću s kakvom se bila priklonila optimizmu. Castel se pak ograničio na to da proizvodi svoje cjepivo, stoje brižnije mogao. Svakako nije u gradu bilo javne zgrade koja ne bi bila prerusena u bolnicu ili lazaret, a to što nitko nije još dirnuo u prefekturu, objašnjavalo se činjenicom da su trebali na koncu neko mjesto gdje će se sastajati. Ali općenito uzevši, zahvaljujući stabilizaciji kuge u spomenutom razdoblju, organizacija koju je predvidio Rieux, pokazala se posve dovoljnom. Liječnici i pomoćnici koji su radili nadasve naporno nisu trebali pomišljati na još veće napore. Morali su samo nastaviti pravilno i redovno, ako se tako smije kazati, taj nadljudski napor. Plućne forme zaraze, koje se bijahu već pokazale, razmnožiše se sada na sve četiri strane, kao da vjetar potpaljuje i podjaruje požare u ljudskim plućima. Izbacujući krv naveliko, bolesnici umirahu mnogo brže. Zaražljivost je sada morala biti mnogo veća. No zapravo se stručnjaci u tom pitanju nisu nikada složili. Ipak je za svaki slučaj zdravstveno osoblje disalo pod maskom od sterilne gaze. U prvi mah čovjek bi pomislio da se uslijed plućne forme bolest proširila. No kako su slučajevi bubonske kuge opadali, bilanca je bila uravnotežena.

No bilo je i drugih briga zbog poteškoća s opskrbom koje su poteškoće s vremenom rasle. Umiješale se špekulanti nudeći uz bajoslovne cijene najpotrebnije namirnice kojih na tržištu nije bilo. Siromašne obitelji nađoše se stoga u vrlo mučnom položaju, dok bogatima nije gotovo ništa nedostajalo. Dok bi kuga djelotvornom nepristranošću svoje službe morala pojačati jednakost između naših sugrađana, ona je naprotiv, običnim mehanizmom ljudskih sebičnosti probudila u srcima osjećaj nepravde. Ostajala je, dabome, besprijeekorna jednakost ispred smrti, no za tu jednakost nije se nitko otimao. Siromasi koji su gladovali pomišljali su s još većom nostalgijom na susjedne gradove i sela gdje je život slobodan a kruh jeftin. A ako ih vlasti nisu mogle dovoljno hraniti, oni su mislili (sasvim bezrazložno, uostalom) da bi im se moralo dopustiti da odu. Tako je iskrsnula parola koju si mogao čitati po zidovima ili bi je dovikivali prefektu kad bi se negdje pojavio: »Kruha ili zraka!« Ta je ironična izreka poslužila kao signal za neke manifestacije koje su brzo ugušene, ali su svi uočili kako je pojava ozbiljna.

Novine su, dakako, dosljedno provodile direktivu koja je zahtijevala optimizam po svaku cijenu. Čitajući novine čovjek bi mogao pomisliti da je glavno obilježje situacije »divan primjer mira i hladnokrvnosti« što ga pruža pučanstvo. Ali u gradu koji je zatvoren u se, gdje ništa ne može ostati tajno, nitko se nije varao kakav je to »primjer« što ga daje zajednica. A da biste stekli ispravan dojam kakav je to bio mir i kakva hladnokrvnost, dostajat će da

zavirimo u kakvu karantenu ili u jedan od izolacijskih logora što ih je organizirala javna uprava. Pripovjedač ih nije upoznao, jer je bio zaokupljen drugdje. Stoga može navesti samo svjedočanstvo Tarroua.

Tarrou opisuje u svojim zapisima posjet što ga je zajedno s Rambertom učinio logora koji je uređen na općinskom stadionu. Stadion se nalazi gotovo uz gradska vrata i gleda jednom stranom na ulicu kojom prolazi tramvajska pruga, a drugom na neizgrađena zemljišta koja se pružaju sve do ruba visoravni na kojoj se diže grad. Okružen je visokim betonskim zidovima, pa je dostajalo staviti na svaka od četvora vrata stražu, da bi se bijeg iz logora veoma otežao. Zidovi su također sprečavali da ljudi izvana smetaju svojom radoznalošću nesretnike koji se nalaze u karanteni. Za uzvrat su internirci slušali danju tramvaje koji su prolazili, i po većem žagoru što su ga kola vukla za sobom pogađali vrijeme kada svijet ide na posao ili se vraća. Znali su tako da se život iz kojeg su isključeni nastavlja nekoliko metara od njih i da cementni zidovi dijele dva svijeta koji su više tuđi jedan drugome nego da se nalaze na različitim planetima.

Bilo je to jedne nedjelje poslije podne kad su Tarrou i Rambert krenuli prema stadionu. Pratio ih je Gonzales, nogometaš koga je Rambert bio pronašao, i koji je pristao da povremeno (kad na njega dođe red) vrši nadzornu službu u stadionu. Rambert ga je imao predstaviti upravitelju logora. Gonzales je rekao onoj dvojici, kad su se bili našli, da je to vrijeme kad bi on nekoć - prije kuge - oblačio svoj dres da započne igru. Sada, kad su igrališta rekvirirana, nije to više moguće, pa se Gonzales osjećao sasvim besposlen, a takav je dojam i pobuđivao. To je bio i jedan od razloga, zašto je prihvatio taj nadzor, pod uvjetom da ga vrši samo potkraj sedmice. Nebo je bilo napola zastrto, a Gonzales, digavši nos, primijeti sa žaljenjem da je to vrijeme, ni kišno, ni vruće, najpodesnije za dobru utakmicu. Doživao je u pamet vonj svlačionica, tribine koje se ruše pod teretom publike, majice žive boje na žućkastome terenu, četrune u poluvremenu ili pak limunadu koja bocka isušeno grlo bezbrojnim iglicama koje čovjeka osvježuju. Tarrou, uostalom bilježi da je čitavim putem, kroz rupičave ceste predgrađa igrač neprestano udarao nogom u komade šljunka na koje bi nailazio. Nastojao bi da ih uputi ravno u otvor kanala, a kad bi mu to uspjelo, rekao bi »jedan prema nula«. Kad bi ispušio cigaretu, ispljunuo bi čik i pokušao ga, u isti mah, dohvatiti nogom. Djeca, koja se igrahu pokraj stadiona, poslaše im jednu loptu, a Gonzales ne budi lijen, posla im je natrag po svim pravilima igre.

Konačno udoše u stadion. Tribine su bile pune svijeta. No teren bijaše prekrit stotinama crvenih šatora, unutar kojih se izdaleka razabirala posteljina i neki svežnjevi. Tribine su zadržane, da bi se internirci mogli zakloniti za vrijeme žege ili kiše. Jedino bi nakon zalaza sunca morali natrag u svoje šatore. Ispod tribina bijahu tuševi koji su sada uvedeni i bivše svlačionice igrača koje su pretvorene u kancelarije i ambulante. Većina je interniraca načičkala tribine. Drugi su lutali amo-tamo. Neki su čučali na ulazu u svoj šator i mlitavo gledali oko sebe, kao da su zamišljeni pa ih ništa drugo ne zanima. Na tribinama su mnogi polijegali ili sjedeći opustili tijelo. Činilo se kao da nešto čekaju.

- Što rade čitav dan? - pitao je Tarrou Ramberta.

- Ništa.

Gotovo svi su spustili ruke, koje bijahu prazne. Veliki taj skup ljudstva bio je čudnovato šutljiv.

- Prvih dana ne bi mogao čuti vlastiti glas - reče Rambert. - No kako su dani prolazili, oni sve manje i manje govore.

Sudeći po njegovim zapisima, Tarrou ih je shvaćao; vidio ih je na početku kako su se natisli u svoje šatore, kako slušaju zujanje muha ili se grebu, izražavajući urlanjem svoju bol ili svoj strah kad bi našli poslušno uho. No otkako je logor prenapučen, ima sve manje dobrohotnih slušalaca. Ljudima, dakle, nije preostalo drugo nego šutjeti, ne pouzdavajući se jedni u druge. Doista se činilo kao da se s neba, koje bijaše sivo, a ipak sjajno, trusi na crveni logor neka vrsta nepovjerljivosti.

Da, svi su imali nepovjerljive fizionomije. Ako su odijeljeni od drugih, nije to bez razloga, a njihova lica odavahu potragu za tim razlozima i - bojazan. Svaki od onih koje bi Tarrou promotrio nije gledao ništa i nikoga. Svi su, rekao bih, trpjeli općenito što su rastavljeni od onoga što je tvorilo njihov život. A kako nisu mogli uvijek misliti na smrt, nisu mislili ni na što. Bili su na ferijama. No što je najgore piše Tarrou, ti su ljudi zaboravljeni, a oni to i znaju. Oni koji ih poznaju, zaboraviše ih, jer misle na nešto drugo, što je potpuno shvatljivo. Oni koji ih vole, također ih zaboravljaju, jer moraju trošiti sve svoje sile na intervencije i planove kojima je svrha da ih izvade odavle. Misleći stalno na taj izlazak, ne misle više na one koji će izaći. I to je normalno. A na koncu čovjek otkriva da nitko ne može istinski misliti ni na koga, pa bilo u najgoroj nesreći. Jer istinski misliti na nekoga znači misliti na nj minutu po minutu, a da nas ništa ne rastrese, ni kućne brige, ni muha koja leti, ni kakav svrbež. No uvijek ima muha i uvijek nešto čovjeka svrbi. Stoga život nije lako proživjeti. A ovi ovdje to znaju.

Upravitelj koji im je došao u susret reče da neki gospodin Othon želi s njima govoriti. Odvede Gonzalesa u svoj ured, a onda u neki kut tribina, gdje gospodin Othon koji je bio sjeo postrance ustade da bi ih pozdravio. Bio je odjeven isto kako i nekada, a nosio je i tvrdi ovratnik. Tarrou primijeti samo da njegovi čuperci na sljepoočicama jače strše i da se jedan od žniranaca na cipeli bio razvezao. Sudac je izgledao umoran, a nijedanput nije pogledao svojim sugovornicima u lice. Reče da je sretan što ih vidi i da ih moli, da zahvale dr. Rieuxu u njegovo ime za sve što je učinio.

Oni su šutjeli.

- Nadam se - reče sudac nakon nekoga vremena - da Jacques nije previše trpio.

Bilo je to prvi put što je Tarrou čuo da izgovara ime svoga sina, i on shvati da se nešto promijenilo. Sunce se spuštalo na horizontu, a između dva oblaka njegove su zrake ulazile postrance u tribine pozlaćujući sva tri lica.

- Ne - reče Tarrou - nije nikako trpio.

Kad se povukoše, sudac nastavi gledati prema onoj strani odakle je dolazilo sunce.

Odoše da kažu do viđenja Gonzalesu koji je gledao na ploči kada će biti dežuran. Igrač se nasmija, stisnuvši im ruke.

- Našao sam bar svlačionice - reče - i to je nešto! Kao da se nisu promijenile...

Malo poslije, kad je upravitelj ispraćao Tarroua i Ramberta, dopre iz tribina golemo neko cvrčanje, što li? Zatim zvučnici koji su u bolja vremena objavljivali rezultate utakmice ili predstavljali momčadi izjaviše nosnim glasom da internira imaju poći u svoje šatore da bi večernji obrok mogao biti podijeljen. Svijet je počeo polagano silaziti s tribina, krećući prema šatorima što je polakše mogao. Kad su svi bili na svome mjestu, dvojica električna kolica kakva se vide na kolodvorima prodoše između šatora vozeći goleme lonce. Ljudi pružahu ruku, dvije se velike žlice uroniše u lonce, da bi zatim izronile i spustile se u dvije vojničke zdjelice od lima. Onda bi kolica opet krenula. Isti bi se prizor ponovio kod sljedećeg šatora.

- To je znanstvena organizacija - reče Tarrou upravitelju.

- Da - reče ovaj zadovoljno, stisnuvši mu ruku - to je znanstvena organizacija.

Došao je sumrak, a nebo se razvedrilo. Logor se kupao u blagoj i svježoj svjetlosti. U večernjem miru odjeknu odasvud zveka žlica i limenih tanjura. Šišmiši se uzletješe iznad šatora i naglo nestadoše. Jedan je tramvaj cvilio na skretnici, onkraj zida.

- Siromah sudac - promrmlja Tarrou izlazeći napolje. - Trebalo bi nešto za nj učiniti. No kako da pomogneš sucu?

* * *

U gradu je bilo još nekoliko logora o kojima pripovjedač ne može ništa kazati, jer nema o njima izravnih obavještenja pa ga priječe skrupule da o njima progovori. No može kazati da samo postojanje tih logora, ljudski vonj koji je odanle dolazio, bučni glasovi zvučnika u sumračno doba, misterij zidova i strah od tih prokletih mjesta - da je sve to teško pritiskivalo moral naših sugrađana povećavajući opću zbrku i nelagodnost sviju. Prepirke i sukobi s upravnim vlastima učestaše.

Pod konac studenoga jutra postadoše veoma hladna. Silni su pljuskovi oprali svojim vodama pločnik, očistili nebo, ostavivši ga bez oblaka nad sjajnim ulicama. Sunce bez krepkosti širilo je svakoga jutra blistavu i ledenu svjetlost nad gradom. Podveče bi naprotiv atmosfera postajala opet mlaka. To bijaše čas koji odabra Tarrou da bi se dr. Rieuxu malko razgatio.

Jednoga dana, oko deset sati, nakon dugoga i tegobnog dana, Tarrou je pratio Rieuxa koji je išao, kao svake večeri, da posjeti staroga astmatičara. Nebo se blago ljeskalo iznad kuća stare četvrti. Lagani je vjetar puhao kroz mračna raskršća. Došavši iz mirnih ulica, oni upadoše u starčevo brbljanje. Bolesnik ih pouči da ima ljudi koji se ne slažu s onim što je i kako je, da su na jaslama uvijek jedni te isti, da vrč ide na vodu dok se ne razbije i da će, ako svi znaci ne varaju, biti gužve. Ni začas nije prestao komentirati događaje dok se doktor oko njega bavio.

Primijetiše da netko iznad njih hoda. Stara žena, vidjevši kako se Tarrou zainteresirao, objasni da su to susjede izašle na terasu. Reče im također da je odozgo lijep vidik i da su kućne terase često spojene, pa se žene iz iste četvrti mogu posjećivati a da ne izađu iz kuće.

- Da - reče stari - samo se popnite. Gore je fini zrak.

Nadoše praznu terasu i na njoj tri stolice. S jedne strane, dokle je pogled dopirao, sve same terase koje se na kraju naslanjahu na mračnu kamenu masu u kojoj su prepoznali prvi

brežuljak. S druge strane, iza nekih ulica i nevidljive luke, pogled bi uranjao u horizont gdje se nebo i more miješahu u neodređen treptaj. Iznad onoga što su prepoznali kao hridi redovno se pojavljivala neka svjetlost kojoj isprva nisu otkrili izvora. Bio je to svjetionik na ulazu u luku koji se od proljeća vrti i svijetli u prazno jer se brodovi odvrćaju odavle i kreću prema drugim lukama. Na nebu koje se caklilo, pometeno od vjetra, blistahu čiste zvijezde, a daleka svjetlost svjetionika dodavala bi od vremena do vremena nešto prolaznoga pepela. Svježi je vjetrić donosio mirise mirodija i kamena. Šutnja je bila potpuna.

- Lijepo je - reče Rieux i sjede. - Kao da se doвле kuga nije nikad popela.

Tarrou je, okrenuvši doktoru leđa, gledao u more.

- Da - reče poslije nekoga vremena - lijepo je.

Onda sjede pokraj doktora i pažljivo ga promotri. Tri puta se svjetlost pojavi na nebu. Lupa kuhinjskoga posuđa dopre do njih iz dubine ulice. Zalupiše i neka vrata.

- Rieux - reče Tarrou sasvim prirodnim glasom - nikada niste pokušali saznati tko sam? Jeste li mi prijateljski naklonjeni?

- Da - odvrati doktor - ja sam vam naklonjen, ali eto: dosad nismo imali vremena.

- Dobro, to me umiruje. Hoćete li da čas bude posvećen prijateljstvu?

Mjesto odgovora Rieux mu se nasmiješi.

- Dakle, čujte...

Nekoliko ulica podalje, kao da neki auto klizi dugo na mokrome asfaltu. Onda se udalji, a nekoliko nejasnih uzvika, došavši izdaleka, prekine šutnju. Onda se šutnja ponovo spusti na dvojicu ljudi sa svom težinom neba i zvijezda. Tarrou bijaše ustao da bi se premjestio na grudobran terase, sučelice doktoru koji je bio uronio u svoje sjedalo. Tarrou se pretvorio u glomaznu siluetu koja se ocrtavala na nebu. Govorio je dugo; evo otprilike teksta njegove besjede koja je zabilježena po sjećanju:

»Kažimo, Rieux, da stvar bude jednostavnija, da sam bolovao od kuge davno prije nego sam upoznao ovaj grad i ovu epidemiju. Time je dovoljno istaknuto da sam kao i svi drugi. No ima ljudi koji to ne znaju ili se u tom stanju dobro osjećaju, dok drugi znaju i htjeli bi izaći. Ja sam uvijek htio iz tog stanja izaći.«

»Kad sam bio mlad, živio sam u misli da sam nevin, što će reći da sam živio bez ikakve misli. Nisam od prirode kompliciran, ni težak: počeo sam kako se pristoji. Sve mi je polazilo za rukom: snalazio sam se u stvarima inteligencije, dobro sam se slagao sa ženama; ako bi me zahvatio kakav nemir, prošao bi onako kako je došao. Jednog sam dana stao razmišljati. I...«

»No moram istaknuti, da nisam bio siromašan kao vi. Moj je otac bio državni nadodvjetnik, što je visok položaj. Ipak se nije oholio jer je od prirode bio dobroćudan. Moja je mati bila jednostavna, skromna i povučena. Nikada je nisam prestao voljeti, ali o tom radije neću govoriti. On se bavio oko mene pažljivo i srdačno; držim štoviše, da me kušao shvatiti. Imao je izvan kuće avantura, danas to znam pouzdano, ali se zbog toga ne zgražam, daleko od toga.

Vladao se u svim tim stvarima kako se moralo očekivati: nikoga nije sablaznio. Da ne duljim, reći ću odmah da nije bio originalan, a danas, kad je mrtav, razabirem jedno: ako nije živio kao svetac, nije bio ni zao čovjek. Držao se po sredini to je sve, za takve ljude osjećamo razboritu simpatiju, a takva je simpatija trajna.«

»Imao je međutim jednu osobinu: veliki Chaixov vozni red bio je njegova najmilija knjiga. Nije putovao, osim za vrijeme praznika, kad je išao u Bretanju gdje je imao malo imanje. Ipak bi vam točno znao reći kad odlazi ili dolazi ekspresni vlak Pariz-Berlin, kako valja kombinirati vozne redove da bismo iz Lyona stigli u Varšavu; točnu kilometražu između prijestolnica koje bi čovjek odabrao. Znao li kako se putuje iz Briançona u Chamonix? Ne znate. Zapleo bi se i šef stanice. Moj se otac nije zapletao nego bi na svako pitanje točno odgovarao. Vježbao je gotovo svake večeri, obogaćujući svoje znanje kojim se gotovo dičio. To me jako zabavljalo, pa sam ga često ispitivao. Uživao sam kad bih se uvjerio, pogledavši u vozni red, da se nije prevario. Te su nas vježbice jako zbližile, jer sam bio zahvalan auditorij koji je on cijenio. Ja sam pak u sebi mislio da ta nadmoć u voznim redovima vrijedi koliko i druge vrste učenosti i talenta.«

»No ja sam se prepustio pričanju, pa bi se moglo dogoditi da tom vrlo me čovjeku dam i preveliku važnost. Jer, da zaključim, na moju je odluku utjecao samo neizravno. Pružio mi je priliku, to je. Kad mi je bilo sedamnaest godina, otac me pozvao da ga dođem slušati. Radilo se o važnoj raspravi pred poratnim sudištem, pa je zacijelo bio pomislio da će se meni ukazati u najboljem svjetlu. Držim također da je računao s tom ceremonijom koja može podjariti mladenačku maštu, kako bi me potakao da odaberem isto zvanje. Pristao sam, jer sam vidio da ću obradovati oca, ali i zato, što sam želio da ga vidim i čujem u drugoj jednoj ulozi, a ne samo u onoj koju je igrao među nama. Nisam mislio ni na što drugo. Ono što se zbivalo na sudu, činilo mi se uvijek tako prirodno i neminovno kao parada 14. srpnja ili dijeljenje školskih nagrada.«

»Ipak sam od toga dana sačuvao samo jednu jedinu predodžbu: sliku krivca. Držim da je bio zaista kriv, ali nije važno što je skrivio. No taj mali čovjek s rijetkom riđom kosom kojem je moglo biti trideset godina, učinio mi se tako spreman da sve prizna, tako iskreno prepadnut onim što je počinio i onim što će njemu učiniti da sam nakon nekoliko minuta gledao samo njega. Bio je nalik na preplašenu sovu, kojoj smeta prejako svjetlo. Čvor njegove kravate nije točno pristajao uz kut njegova ovratnika. Griskao je nokte jedne ruke, i to desne... Neću ga dalje opisivati, vi ste shvatili da je bio živ preda mnom.«

»No ja, ja sam odjednom primijetio da sam dotad mislio na njega kao na 'optuženoga', ne tarući mnogo glavu. Ne mogu reći da sam tada zaboravio oca, ali me nešto stislo u trbuhu i oduzelo mi svaki drugi interes. Gotovo ništa nisam slušao; osjećao sam da hoće ubiti toga živog čovjeka, a silni neki nagon koji me zahvati poput vala otplavi me, uporno i slijepo, na stranu optuženoga. Probudio sam se istom onda kad je otac počeo svojoj tužiteljski govor.«

»Crveni njegov talar sasvim ga je preobrazio, pa nije bio ni dobroćudan ni srdačan. Iz njegovih su usta gmizale fraze, plele se izlazeći napolje poput zmija. Jedna za drugom, bez prestanka. I ja sam shvatio da zahtijeva smrt toga čovjeka, zahtijeva u ime društva da mu odsijeku glavu. Govorio je, doduše, uvijeno: 'Ta glava mora pasti'. Ali na koncu razlika nije velika. Nije bila u stvari nikakva, jer je postigao što je želio. Jedino što taj posao nije izvršio on sam. A ja koji sam pratio čitav postupak, baveći se samo tim nesretnikom, ja sam se s njime tako prisno sprijateljio da takvu vrtoglavu intimnost nisam prema svome ocu nikada osjećao. On je pak prema običaju morao prisustvovati onome što se uljudno zove 'posljednjim časovima', a trebalo bi nazvati odvratnim i gnusnim umorstvom.«

»Od tog dana nisam mogao pogledati Chaixov vozni red a da mi se užasno ne zgadi. Od tog dana zanimao sam se za pravdu, ali sa najdubljim zgražanjem. Zanimao sam se za smrtne osude, za smaknuća i tako ustanovio (mutilo mi se u glavi dok sam na to mislio), da je moj otac morao u više navrata prisustvovati takvu umorstvu i da je to bilo baš onih dana kada bi rano ustajao. Da, u takvim bi zgodama navio svoju budilicu. Nisam se usudio progovoriti majci, ali sam je stao bolje motriti i tako sam shvatio da među njima nema više ništa i da ona provodi život pun odricanja. To mi je pomoglo da joj 'oprostim', kako sam tada govorio. Poslije sam saznao da joj nemam što oprostiti, jer je bila siromašna sve dok se nije udala i da ju je siromaštvo naučilo odricanju.«

»Vi zacijelo očekujete da ću kazati da sam smjesta otišao od kuće. Ne, ostao sam nekoliko mjeseci, gotovo cijelu godinu. No srce me boljelo. Jedne večeri otac zatraži od mene svoju budilicu, jer da mora rano ustati. Nisam oka stisnuo. Sutradan kad se vratio, mene više nije bilo u kući. Kažimo odmah da je otac dao tragati za mnom, da sam ga posjetio i da sam mu, bez ikakvih objašnjenja, mirno pripécio da ću se ubiti ako me prisili da se vratim. Najzad je pristao, jer je zapravo bio blage ćudi. Održao mi je govor u kojem je isticao kako je glupo htjeti 'živjeti svojim životom' (tako je objasnio moju gestu, a ja ga nisam razuvjerio); dao mi je svu silu dobrih savjeta i uputa, zadržavši iskrene suze koje su mu navirale. Poslije sam, pošto je proteklo dosta vremena, dolazio redovno posjetiti majku, pa bih tada i njega sretao. Ti su mu odnosi, držim, dostajali. Ja se nisam na nj srdio, niti sam bio ogorčen, ali sam bio u sebi pomalo tužan. Kad je umro, uzeo sam majku k sebi, a bila bi još uvijek uza me da nije i ona umrla.«

»Zadržao sam se dulje na početku, jer je to zapravo bio početak svega. Sada ću se požuriti. Kad mi je bilo osamnaest godina, upoznao sam siromaštvo, pošto sam dotle živio u obilju. Vršio sam različite poslove. Bavio se svim i svačim da bih se prehranio. To mi je pošlo za rukom. I to prilično. No mene je zanimala jedna jedina stvar, a to je bila smrtna osuda. Htio sam poravnati svoje račune s onom riđom sovom. Stoga sam se - kako se ono kaže - dao na politiku. Nisam htio da budem zaražen kugom. To je, eto, sve. Vjerovao sam da društvo u kojem živim počiva na smrtnoj kazni i da, boreći se protiv toga društva, pobijam umorstvo. To sam vjerovao, drugi me potkrijepiše u tom vjerovanju, a to je i velikim dijelom istina. Složio sam se, dakle, s drugima koje sam zavolio i koje nisam prestao voljeti. Dugo sam ustrajao, a nema u Evropi zemlje za koju se nisam borio dijeleći njezine brige i težnje. No pustimo to.«

»Znao sam, dakako da i mi ponekad izričemo osude. No rekoše mi da je tih nekoliko mrtvacu potrebno da bi se došlo do poretka u kojem nitko neće nikoga ubijati. To je donekle istina, ali ja možda nisam sposoban da se održim u vjerovanju takve vrste. No bilo kako mu drago, ja sam kolebao. Onda bih pomislio na sovu, i stvar je dalje funkcionirala. Sve do dana kad sam u

Mađarskoj vidio jedno smaknuće; omaglica koja je nekoć zgrabila dijete pomračila je sada oči zrelog čovjeka.«

»Jeste li kad vidjeli strijeljati čovjeka? Niste. Dabome, to se obično vrši uz pozivnicu, a publika je pomno probrana. Rezultat je, da znate, samo ono što se vidi na reprodukcijama slika, što piše u knjigama. Zavoj na očima, stup i podalje nekoliko vojnika. A to nije istina. Zna li vi da odred streljača stane na metar i pedeset od osuđenoga? Zna li, da bi se delinkvent, da napravi dva koraka naprijed, sukobio s puščanim cijevima? Zna li da na toj kratkoj udaljenosti streljači koncentriraju paljbu na predjel srca i da svi zajedno, svojim krupnim tanetima, izvrtaju rupu u koju bi mogla stati šaka? Ne, vi to ne znate, jer se o tim pojedinostima nikad ne govori. Ljudski je san nepovrediv, on je važniji od života za one koji boluju od kuge. Ljudima ne valja smetati kad spavaju. Bilo bi to neukusno, a nije li opće poznato da je prvo pravilo dobrog ukusa da neke stvari samo natuknemo, da ne inzistiramo. No ja nisam od onog dana dobro spavao. Ostao mi je u ustima loš okus i nisam prestao inzistirati, što će reći misliti.«

»Tada sam uočio da sam sve te duge godine bio kužan premda sam bio duboko uvjeren da se borim protiv kuge. Uočio sam da sam neizravno odobrio smrt tisuća i tisuća ljudi; da sam štoviše, izazvao tu smrt, odobravajući djela i principe koji su nužno dotle doveli. A drugi? Kao da im to nije smetalo ili bar sami od sebe nisu o tome nikad govorili. Meni se, naprotiv, grlo stezalo. Bio sam s njima, ali sam ipak bio sâm. Kad bi se desilo da izrazim svoje skrupule, rekli bi mi da valja misliti na to što je na kocki. Iznosili su često razloge koji su u prvi mah bili uvjerljivi, samo da progutam ono što nikako nije htjelo proći niz grlo. Odgovarao sam da veliki kužni bolesnici (oni koji oblače crvene talare) imaju također izvrsnih razloga koje iznose u takvim prilikama; ako priznam višu silu i nuždu, na što se pozivaju mali bolesnici neću moći da pobijem razloge na koje se pozivaju veliki. Nato bi me upozorili da, puštajući crvenim talarima monopol nad osudama, dajemo njima u stvari pravo i jačamo njihove pozicije. No ja bih sebi onda govorio: ako jedanput popustiš, nema više razloga da se zaustaviš. Sve mi se čini da mi je povijest dala pravo, jer se danas svi natječu tko će više svijeta poubijati. Svi su zahvaćeni bjesnilom ubijanja i ne mogu drugačije.«

»Za me svakako nije mudrovanje. Mene nisu zanimali razlozi nego rida sova; prljava ona zгода, kad su prljava i kužna usta najavljivala čovjeku u lancima da će domala umrijeti; najavljivala i vodila računa da se to doista izvrši i da taj čovjek umre pošto je noći i noći proveo u agoniji, čekajući otvorenih očiju da bude umoren. Mene zanima ona rupa u grudima. I ja sam, shvativši sve to, odlučio da barem ja ne dam nikada, razumijete, nikada ni jedan jedini razlog kojim bi se potkrijepilo to odvratno klanje. Da, radije ću biti slijep kod očiju, uporno, tvrdokorno, dok ne dođe vrijeme da progledam.«

»Onda se nisam promijenio. Odavno se stidim, strahovito stidim što sam i ja bio nekoć ubojica, makar izdaleka, makar u najboljoj namjeri. Kako je prolazilo vrijeme, primjećivao sam da i oni koji su bolji od drugih, ne mogu odustati od ubijanja, bilo da ubijaju sami ili da puštaju da se ubija, jer takva je logika u kojoj žive, jer se na tom svijetu ne možeš maknuti a da ne ugroziš nečiji život. Da, stidim se još uvijek; saznao sam da smo svi odreda kužni, i tako sam izgubio mir. Tražim ga i danas, nastojeći da razumijem svakoga i da ne budem smrtni neprijatelj nikome. Ja znam samo što treba činiti da ne budeš kužan i da nam samo to može pribaviti mir ili - u pomanjkanju mira - dobru smrt. To može olakšati ljudima njihovo breme. Pa ako ih ne može spasiti, nanijet će im najmanje zla, a možda će im učiniti i malo dobra. Stoga sam, eto, odlučio odbiti sve što izbliza ili izdaleka, s dobrih ili nevaljalih razloga, izaziva smrt ili je opravdava.«

»Stoga me i ta epidemija nije naučila ničemu novom; naučila me samo to da mi je dužnost boriti se na vašoj strani. Znam sasvim sigurno (da, Rieux, sve ja znam o životu, vidite i sami) da svaki nosi u sebi kugu, jer nitko na svijetu, ama baš nitko, nije prost od kuge. Znam da se čovjek mora neprekidno nadzirati da ne bi, u času rastresenosti, dunuo bližnjemu u lice i prilijepio mu infekciju. Prirodan je mikrob. Ostalo: zdravlje, poštenje, čistoća, ako hoćete, sve je to učinak volje i to volje koja ne smije nikada stati. Pošten je čovjek onaj koji nikoga ne inficira; to je onaj koji je najmanje rastresen. A treba dobrano volje i napete pažnje da ne budeš nikada rastresen! Da, Rieux, naporno je bolovati od kuge. Zato su i svi tako umorni, jer su dan-danas svi odreda zaraženi. No zato i neki pojedinci koji se hoće kuge otresti doživljavaju krajnju premorenost od koje ih može osloboditi samo smrt.«

»Došavši dotle saznao sam i to da ne vrijedim više za svijet i da sam od časa kad sam se odrekao ubijanja osuđen na konačno progonstvo. Drugi će krojiti povijest. Znam da ne mogu drugima ni suditi. Jasno! Meni nešto nedostaje da bih mogao biti razuman ubojica. Nije to, dakle, nadmoć. Ali ja sam pristao da budem ono što jesam; naučio sam biti skroman. Velim samo da na tom svijetu ima zala i žrtava, i da treba nastojati, koliko je moguće, uskratiti poslušnost zlu. To vam se možda čini jednostavno, pa i plitko; ne znam je li to jednostavno, ali znam da je istinito. Slušao sam tolika mudrovanja koja su mi umalo zavrtjela glavom i koja su smela dosta drugih glava u tolikoj mjeri da su privoljele na umorstvo. Tako sam shvatio da nedaće ljudske izviru odatle što se ljudi jasno ne izražavaju. Kad sam to vidio, odlučio sam da vidim i govorim jasno, da bih tako došao na pravi put. Stoga velim da ima zala, da ima žrtava i ništa više. Ako, govoreći tako, postanem i sam takvo jedno zlo, neće to biti svjesno ni dobrovoljno. Nastojim da budem nedužni ubojica. To nije, kako vidite, velika ambicija.«

»Trebalo bi da postoji i treća kategorija u koju bi ušli istinski liječnici; no činjenica je da ih rijetko nalazimo i da to mora biti težak zanat; zato sam odlučio stati u svakoj prilici na stranu žrtava kako bih smanjio štetu. Među njima mogu bar razmišljati kako se ulazi u treću kategoriju, što će reći u mir.«

Tarrou je završio, mahao nogom i lupkao petom o terasu. Nakon šutnje doktor se malo pridiže i upita Tarroua ima li jasnu predodžbu kakav je zapravo put kojim se dolazi do mira.

- Da, to je put simpatije.

Dva zvonca bolničkih kola odjeknu u daljini. Uzvici koji su maloprije bili nejasni i rastrkani, skupiše se sada na kraju grada pokraj kamenog brežuljka. U isto vrijeme začulo se nešto nalik na detonaciju. Onda se vratila tišina. Rieux nabroji dva treptaja svjetionika. Učini mu se da vjetrić biva jači, a istoga časa osjeti dah mora koji bijaše prožet mirisom soli. Sad se jasno razabiralo kako valovi muklo dišu o strme litice.

- Mene zanima, ukratko rečeno, kako se postaje svecem -zaključí Tarrou bez ikakve patetike.

- No vi ne vjerujete u Boga.

- Točno. No može li čovjek biti svecem, a da Boga i nema? To je danas jedini problem za koji znam.

Najednom, s one strane gdje se čula vika, bijesnu velika svjetlost, a vraćajući se strujom vjetra neka graja dopre do dvojice ljudi. Svjetlo smjesta omrkne i daleko, na kraju terasa, samo se još nešto crvenjelo. Kad je vjetar načas stao, razabrali su jasno muške krikove, zatim salvu, pa žamor gomile. Tarrou je, ustavši, slušao. Ništa se više nije čulo.

- Opet je bilo borbe na gradskim vratima.

- Sada je gotovo - reče Rieux.

Tarrou promrmlja da nikada nije gotovo i da će još biti žrtava, jer je takav red.

- Možda - odvrati doktor - no vi znate da osjećam veću solidarnost prema pobijedenima nego prema svecima. Držim da nemam smisla za heroizam i svetost. Mene zanima kako da budem čovjekom.

- Da, mi tražimo istu stvar, samo sam ja manje ambiciozan.

Rieux pomisli da se Tarrou šali, pa ga pogleda. Ali u nejasnom svjetlu neba vidje tužno i ozbiljno lice. Vjetar se opet podiže, a Rieux osjeti na koži neku mlakost i mlitavilo. Tarrou se strese.

- Zna li što bismo morali učiniti za prijateljstvo?

- Što god hoćete - reče Rieux.

- Da se okupamo u moru. I za budućeg sveca to je doličan užitak.

Rieux se smiješio.

- S našim propusnicama možemo otići na lukobran. Na kraju krajeva, ipak je preglupo živjeti samo u kugi. Da, čovjek se mora boriti za žrtve i njihova prava. No ako prestane voljeti sve drugo, kakva korist od njegove borbe?

- Da - reče Rieux - idemo.

Domala zatim auto se zaustavi kraj željezne ograde u luci. Izašao je mjesec. Mlječno nebo bacalo je svuda blijede sjene. Njima za leđima dizao se grad na katove, a s te strane dopirao vrući i bolesni zadah koji ih je tjerao prema moru. Pokazaše isprave stražaru koji ih je dosta dugo ogledavao. Onda prodoše kroz prostor prekrit bačvama, kroz vonj ribe i vina te krenuše prema lukobranu. Prije nego će stići onamo, najavi im blizinu mora miris joda i haluga. Onda ga začuše.

Blago je šumilo podno velikih blokova lukobrana, a kad se popeše na njih, more im se učini gusto kao da je od baršuna, gipko i glatko kao neka životinja. Smjestiše se na hridima što su okrenute prema pučini. More se nadimalo i polako spuštalo. To mirno disanje stvaralo je na površini uljaste odraze koje bi odmah zatim rastvaralo. Noć je pred njima bila beskrajna. Rieux koji je osjećao pod svojim prstima boginjavo lice hridi bijaše prožet nekim čudnim blaženstvom. Okrenut prema Tarrouu on je na licu svoga prijatelja nazrijevao istu sreću koja ništa nije zaboravljala, pa ni umorstvo.

Svukoše se. Rieux uroni prvi. More mu se isprva učini hladno, no kad je izronio, bilo je mlako. Pošto se malo ispraćakao, znao je da je more te večeri mlako, jesenski mlako, jer u to doba godine oduzima kopnu toplinu koja se nakupila dugih mjeseci. Plivao je pravilno. Udarci njegovih stopala ostavljahu za sobom bijelu pjenu, kao da je more provrelo; more je izmicalo duž njegovih ruku da bi se priljubilo za njegove noge. Bučan pljusak najavi da je i Tarrou zaronio. Rieux se okrene na leđa i ostane nepomičan, okrenut licem prema nebu koje bijaše ispunjeno mjesecom i zvijezdama. Onda stade razabirati sve jasnije i jasnije klopot mora koji se u noćnoj tišini i samoći neobično isticao. Približavao se Tarrouu, i doskora je doktor čuo kako diše. Rieux se okrene, dopliva do svog prijatelja i poče se kretati istim ritmom. Kako je Tarrou snažnije napredovao, morao je ubrzati svoj tempo. Nekoliko minuta napredovahu istom brzinom i istom snagom, sami, daleko od svijeta, oslobodivši se napokon grada i kuge. Rieux se zaustavi prvi i oni se lagano stanu vraćati, požurivši se samo jednom kad su ušli u ledenu struju. Ne rekavši ništa, ubrzaše tada naglo kretanje, podbodeni i ošiniti tim iznenađenjima.

Ponovo odjeveni, oni krenuše, a da nisu prozborili ni jednu riječ. No imali su isto srce, a spomen na tu noć bijaše im drag. Kad su spazili u daljini kuginu stražu, Rieux je znao da Tarrou govori u sebi, kao i on, da ih je kuga načas zaboravila da je to bilo dobro i da treba opet početi nanovo.

* * *

Da, trebalo je početi nanovo, jer kuga nije nikoga predugo zaboravljala. U mjesecu prosincu plamtjela je u prsima naših sugrađana, usijala peć i napučila logore sjenama praznih ruku. Ukratko, nije zastala nego se kretala dalje svojim strpljivim, isprekidanim hodom. Vlasti su računale s hladnim danima, nadajući se da će zaustaviti taj razvitak; ipak je kuga prevladala prve mrazove, a da joj godišnje doba nije naudilo. Trebalo je još čekati. Ali onaj koji mnogo čeka, prestaje čekati, a čitav je naš grad živio bez budućnosti.

Što se tiče doktora, prolazni onaj čas mira i prijateljstva koji mu bijaše dâ, nije se ponovio. Otvorena je još jedna bolnica, a Rieux se družio odsad samo s bolesnicima. Ipak je primijetio da u tom stadiju kad je bolest sve više poprimala plućnu formu, bolesnici liječniku nekako pomažu, olakšavajući mu posao. Umjesto da se prepuste malaksalosti ili mahnitanju, kao ono u početku, oni su sada, rekao bih, bolje uočavali svoje interese i tražili sami što bi im moglo koristiti. Tražili su neprestano više tekućine, a svi su težili za toplinom. Mada je to za doktora bio isti napor, on bi se u tim prilikama osjećao manje sâm. Potkraj prosinca Rieux primi od gospodina Othona, suca istražitelja, koji se nalazio još uvijek u svome logoru, pismo u kojem veli da je njegova karantena prošla, da uprava ne može pronaći datum njegova ulaska i da ga zacijelo drže u logoru pomutnjom. Njegova žena, koja je prije nekog vremena puštena, prosvjedovala je na prefekturi gdje su je loše primili i rekli da je pomutnja isključena. Rieux posla Ramberta da intervenira i nekoliko dana poslije vidje gospodina Othona. Doista je

posrijedi bila pomutnja, a Rieux je malo i negodovao. No gospodin Othon, koji je u međuvremenu smršao, podiže mlohavo ruku i reče, mjereći riječi, da se svatko na svijetu može prevariti. Našto je doktor pomislio da se nešto doista promijenilo.

- Što ćete sada raditi, gospodine suče? Vaši vas spisi čekaju... - reče Rieux.

- Ne - odvrati sudac. - Htio bih uzeti dopust.

- Da, zaista, morate se odmoriti.

- To ne, htio bih se vratiti u logor.

Rieux se začudi:

- Pa tek ste izašli!

- Nisam se dobro izrazio. Rekoše mi da ima dobrovoljaca koji rade u upravi logora.

Sudac je malo kolutao očima nastojeći poravnati jedan svoj čuperak.

- Razumijete, imat ću neko zanimanje. I onda, glupo je to reći, no ja bih se u tom slučaju osjećao bliži svome dječaćiću.

Rieux ga je gledao. Je li moguće da se u tim krutim i bezbojnim očima počinje odjednom nazrijevati neka blagost. No te su se oči nekud zamaglile izgubivši svoju metalnu čistoću.

- Dakako - reče Rieux - ja ću se za to pobrinuti. Kad želite...

Doktor se doista pobrinuo, a život u kužnome gradu pođe dalje svojim tokom sve do Božića. Tarrou je nadalje pronosio gradom svoju djelotvornu mirnoću. Rambert je povjerio doktoru da je posredstvom one dvojice mladića koji su obavljali stražu uspostavio sa svojom ženom potajno dopisivanje. Od vremena do vremena dobivao bi pismo. Ponudi Rieuxu da se okoristi njegovim sistemom, a doktor prihvati. Prvi put nakon dugih mjeseci napisa pismo, ali s najvećim teškoćama. Kao da je zaboravio jezik, način izražavanja. Pismo ode. Odgovor nikako da stigne. Cottard je, međutim, uspijevao: obogaćivao se malim svojim špekulacijama. Što se tiče Granda, božićni praznici nisu mu se posrećili.

Božić je ove godine bio u stvari praznik pakla, a ne praznik evanđelja. Dućani prazni i lišeni svjetlosti, tobožnja čokolada i prazne kutije po izlozima, mrka lica u tramvajima - ništa od svega toga nije podsjećalo na Božić prošlih godina. U toj svetkovini u kojoj bi se nekoć našli na okupu svi ljudi, bogati i siromašni, sada bijaše mjesta samo za samotne i sramotne proslave koje bi sebi priuštili neki povlašteni pojedinci za teške pare, slaveći Božić u kakvoj prljavoj jazbini, u »stražnoj sobi« kakva lokala, gdje ih' nitko neće vidjeti. Oni koji su ispunili crkve, više su se tužili negoli Boga slavili. U sumornom i smrznutom gradu vrzlo se samo nešto djece koja nisu znala što im prijeti. Ali nitko se nije usudio da im najavi negdašnjega Boga, krcatog darovima, koji je star kao ljudski jad, ali je nov kao nada koja se netom začela. U srcima svih bilo je mjesta samo za veoma staru i veoma sumornu nadu; onu koja sprečava ljude da se prepuste smrti, pa je zapravo puka tvrdokornost kojom prijanjamo uz život.

Prošloga dana Grand je propustio doći na sastanak. Rieux se uznemirio i rano ujutro otišao k njemu, ali ga nije našao kod kuće. Svi su bili uznemireni. Oko jedanaest sati dođe u bolnicu Rambert da bi izvijestio doktora: spazio je Granda izdaleka, gdje luta ulicama sâm, izobličen. Onda ga je izgubio s oka. Doktor i Tarrou odoše kolima da ga traže.

U podne je bilo veoma hladno. Rieux je, izašavši iz kola, motrio iz daljine Granda koji se gotovo prilijepio za neki izlog pun grubo izdjelanih igračaka. Licem staroga činovnika suze su curkom curile. Te suze potresoše Rieuxa, jer ih je shvatio i jer ih je i sâm osjećao u šupljini svoga grla. Sjetio se kako se taj nesretnik bio vjerio pred božičnim izlogom, kako se Jeanne bila na nj naslonila, da bi mu rekla da joj je drago. Zacijelo iz daleke prošlosti, u samome srcu toga ludila dopire do Granda svježi glas mlade djevojke. Rieux je znao što stari čovjek toga časa misli, a isto je mislio i on: da je svijet bez ljubavi mrtav i da uvijek dolazi vrijeme kad nam dodija i zatvor, i posao, i hrabrost, pa tražimo lice nekoga bića i srce prožeto nježnošću.

No sad ga je spazio u staklu. Ne prestajući plakati, on se okrene, nasloni se leđima na izlog, da bi ga vidio gdje dolazi.

- Ah, doktore! Ah, doktore! - reče.

Rieux kimne glavom u znak da shvaća i odobrava, ali govoriti nije mogao. Ta je nevolja bila njegova, a srce mu se cijepalo od neizmjerne srdžbe koja hvata čovjeka kad vidi bol koju i svi drugi osjećaju.

- Da, Grand - reče.

- Htio bih imati vremena da joj napišem pismo. Da sazna... i da bi mogla sretna bez grižnje savjesti...

Doktor je Granda odveo gotovo silom. Grand je puštao da ga Rieux vuče; nastavljao je, mucajući nesuvisle rečenice:

- Predugo to traje. Čovjek ima potrebu da se pusti. Uvijek na silu, uvijek. Ah, doktore, ja sam naoko miran, je li? A uvijek sam trošio silne napore da bih mogao biti bar normalan. I sada je previše.

Zaustavi se, dršćući kao šiba na vodi, luđačkog pogleda. Rieux ga uze za ruku. Gorjela je.

- Moramo kući.

No Grand mu se izmače, potrči nekoliko koraka, onda stane, raširi ruke i počne se njihat, kao da će pasti. Onda se okrene oko svoje osi i ljosne na ledeni pločnik, s licem uprljanim od suza što su još uvijek tekle. Prolaznici gledahu izdaleka, ne usuđujući se doći bliže. Rieux morade uzeti staroga čovjeka u naručaj.

Sada se u svom krevetu Grand gušio: pluća su mu bila zahvaćena. Rieux je razmišljao. Činovnik nema obitelji. Zašto da ga otpremi u bolnicu? Njegovat će ga on sam, s Tarrouom...

Grand je zabio glavu u jastuk; put je pozelenjela, oči ugastle. Ukočeno je gledao slabu vatricu koju je Tarrou zapalio u kaminu, služeći se ostacima nekog sanduka. »Zlo je«, reče. Iz dubine zapaljenih pluća dopiralo je čudno pucketanje koje bi popratilo sve što je govorio. Rieux mu

preporuča da šuti i reče da će se vratiti. Bolesnik se čudno nasmiješi, a s tim posmijehom razlije se njegovim licem neka vrsta nježnosti i ganuća. Namigne s nategom i reče: »Ako se izvučem, kapu dolje, doktore!« No gotovo odmah zatim svlada ga malaksalost.

Nekoliko sati kasnije Rieux i Tarrou nađu bolesnika gdje se uspravio u krevetu, a doktor se prepade, razabravši na njegovu licu, kako brzo napreduje bolest koja ga iznutra žeže i pali. No činilo se da je prisebniji; smjesta je zamolio, glasom koji je bio neobično šupalj da mu donesu rukopis koji bijaše stavio u ladicu. Tarrou mu dade papire koje pritisne na grudi, a da ih nije ni pogledao. Onda ih pruži doktoru, nutkajući ga kretnjom da čita. Bio je to kratak rukopis: pedesetak stranica. Doktor ga prelista i shvati da je na svim tim listovima ispisana ista rečenica: prepisana, prerađivana, proširena ili skraćena - unedogled. Bez odaha sretahu se pojedine riječi i raspoređivahu sad ovako sad onako: mjesec svibanj, amazonka, drvoredi Bulonjske šumice. Bilo je tu i objašnjenja, koja su ponekad bila nerazmjerno dugačka, bilo je i varijanata. Ali na posljednjoj stranici, jedna je pažljiva ruka napisala tintom koja se još nije sasvim osušila: »Draga moja Jeanne, danas je Božić...« Nad tim se nalazila, kaligrafirana, posljednja verzija rečenice: »Čitajte«, reče Grand. I Rieux je čitao:

»Lijepoga svibanjskoga jutra vitka je amazonka, jašući divnu alazansku kobilu, kasala, usred cvijeća, drvoredom Bulonjske šumice.«

- Je li to ono pravo? - upita stari grozničavim glasom.

Rieux ne podiže oči.

- Ah - opet će bolesnik uzbuđeno. - Znam, što ćete reći: lijepoga jutra, lijepoga nije prava riječ!

Rieux ga primi za ruku na pokrivalu.

- Pustite, doktore. Neću imati vremena...

Njegove se grudi tegobno dizahu i spuštahu; onda najednom krikne:

- Spalite ga!

Doktor je krzmao, no Grand ponovi svoj nalog s tako strašnim izrazom i tako bolnim glasom da je i Rieux bacio listiće u vatru koja je bila gotovo ugasla. Odaja se rasvijetli, a kratkotrajna toplina načas se razli prostorijom. Kad se doktor vratio bolesniku, ležao je okrenuvši leđa, a licem je gotovo doticao zid. Tarrou je gledao kroz prozor, kao da ga se to ne tiče. Pošto je ubrizgao serum, Rieux priopći svome prijatelju da Grand neće preživjeti noć, a Tarrou ponudi da će on ostati. Doktor prihvati.

Misao da će Grand umrijeti progonila ga je čitavu noć. No sutradan ujutro Rieux nađe bolesnika gdje sjedi u krevetu i razgovara s Tarrouom, Groznice je bilo nestalo; ostali su samo tragovi opće iscrpljenosti.

- Ah, doktore - govorio je činovnik - nisam dobro učinio. No ja ću iznova početi. Svega se sjećam. Vidjet ćete.,

- Čekajmo - reče doktor Tarrouu.

Ali u podne stanje je bilo isto. Navečer je Grand tako reći spašen. Rieux nije to uskrснуće mogao nikako objasniti.

Nekako u isto doba dovedoše mu bolesnicu koja mu se učinila izgubljenom pa ju je dao izolirati čim je stigao u bolnicu. Mlada je djevojka bila u punom deliriju, ustanovljeni su svi simptomi plućne kuge. No sutradan ujutro groznica je nešto opala. Doktor je i ovaj put (kao u Grandovu slučaju) držao da je to jutarnja remisija koju je - prema stečenom iskustvu - smatrao lošom prognozom. Ali u podne groznica se nije ponovno digla. Navečer je porasla samo za nekoliko desetina, a drugoga je jutro sasvim nestala. Mlada je djevojka, iako slaba u svom krevetu slobodno disala. Rieux reče Tarrouu da je spašena protiv svih pravila. No tokom sedmice zabilježena su na Rieuxovom odjelu četiri takva slučaja.

Potkraj iste sedmice stari astmatičar dočeka doktora i Tarroua sa svim znacima velike uzrujanosti.

- Evo ga na, opet izlaze!

- Tko?

- Ma štakori!

Od mjeseca travnja nije bio otkriven ni jedan uginuli štakor.

- Zar će to opet početi? - upita Tarrou doktora.

Stari je trljao ruke.

- Da vidite kako trče! Milina ih je pogledati.

Vidio je dva živa štakora gdje ulaze u njegovu kuću kroz ulična vrata. A susjedi su mu pričali da su se i kod njih životinje opet pojavile. Iz nekih je baraka dopiralo opet vršljanje koje se odavno nije čulo, pa su ljudi na nj zaboravili. Rieux je čekao da budu objavljeni statistički podaci, kao svake nedjelje. Oni su otkrili da je bolest posljednjih sedam dana nazadovala.

PETI DIO

Premda je taj nagli uzmak bio nenadan, naši se sugrađani nisu požurili da se tome povesele. Mjeseci koje su prebrodili povećali su njihovu želju i žudnju za oslobođenjem ali su ih naučili oprezu; naučili su ih da računaju sve manje i manje s brzim koncem epidemije. Ta je nova činjenica bila glavna tema razgovora, a u srcima se začela velika nada koju ljudi ne htjedoše priznati. Sve je ostalo potisnuto u pozadini. Nove žrtve kuge kao da manje znače, usporedimo

li ih s nečuvenom činjenicom da je statistika opala. Jedan od znakova nove ere zdravlja (kojoj se nisu otvoreno nadali, ali su je ipak u potaji čekali) bijaše da su naši sugrađani rado govorili (premda su naoko bili ravnodušni) kako će reorganizirati svoj život nakon kuge.

Svi su bili složni u tome da se udobnosti negdašnjeg života neće vratiti odjednom i da je lakše razarati negoli graditi. Držali su naprosto da bi se opskrba mogla malko popraviti, pa bi na taj način bili oslobođeni najprečih briga. Ipak se u stvari, ispod tih bezazlenih primjedaba razmahala bezumna nada, razmahala u tolikoj mjeri da su to naši sugrađani ponekad osjetili i smjesta uzmakli, ističući da, bilo ovako ili onako, sutra svakako neće biti oslobođeni.

I doista, kuga nije prestala sutradan, ali je - prema svim znacima - popuštala brže nego što bi čovjek razborito mogao očekivati. Prvih dana mjeseca siječnja, neobično je zahladnjelo, činilo se da se studen kristalizirala oko grada. A ipak, nikada nebo nije bilo tako plavo. Dane i dane njegov bi nepromjenljiv ledeni sjaj obasjavao grad bez prekida. U tom pročišćenom zraku kuga bi se za tri nedjelje opadajući postepeno iscrpla, jer su leševi što ih je nizala bili sve malobrojniji. Za kratko vrijeme izgubila je gotovo svu onu snagu koju je bila nagomilala dugih mjeseci. Gledajući kako je promašila plijen, tako reći siguran (eto Granda ili one mlade djevojke), kako bjesni u nekim predjelima grada kroz dva ili tri dana, dok je iz drugih potpuno nestala, kako kosi živote u ponedjeljak, dok joj u srijedu gotovo svi izmiču, gledajući kako se zadihala ili jurnula, čovjek bi rekao da se poremetila i rastrojila od slabosti i umora, da gubi istodobno i vlast nad sobom i suverenu, matematičku djelotvornost kojom se njezina snaga odlikovala. Castelov je serum zabilježio najednom čitavu seriju uspjeha kakvih dotada nije imao. Svaka mjera koju bi poduzeli liječnici (a koja prije ne bi urodila nikakvim rezultatom), sada je najednom bila stopostotno uspješna. Činilo se kao da sada ljudi progone kugu i da njezina nagla slabost tvori snagu tupoga oružja kojim su se dotle protiv nje borili. Samo od vremena do vremena ona bi se ipak upela i tako reći slijepim trzajem pokosila tri ili četiri bolesnika koji su imali ozdraviti. To su bili ljudi, koji - štono riječ - nemaju sreće. Ljudi koje je posmicala onda kad je nada bila najveća. Takav je zlosretnik bio sudac Othon koga su morali evakuirati iz logora, a Tarrou reče za nj da se nije rodio pod sretnom zvijezdom, ali se nije moglo znati je li pritom mislio na njegovu smrt ili na njegov život.

No u cjelini, zaraza je uzmicala na čitavoj fronti, službena priopćenja što su bila potakla nadu (koja isprva bijaše skrovita i bojažljiva) potkrijepiše sada javnost u mišljenju da je pobjeda sigurna i da bolest napušta svoje pozicije. Uistinu je teško bilo reći je li to pobjeda. Moglo se samo kazati da bolest odlazi kao što je bila došla. Strategija koja joj je suprotstavljena nije se promijenila: jučer je bila neuspješna, dok je danas očevidno uspješna. Prevladavao je dojam da se bolest istrošila ili da se možda povlači, pošto je postigla sve što je htjela. Njezina je uloga bila u neku ruku dokrajčena.

Ipak bi čovjek rekao da se u gradu nije ništa promijenilo.

Ulice koje su danju bile još uvijek tihe i mirne, oživjele bi navečer kad bi ih napunila ista ona gomila; tek što se sada u njoj isticahu ogrtači i službeni znakovi. Kinematografi i kavane poslovanju kao i prije. No gledajući pomnije, primijetio bi da lica nisu tako zgrčena, da se katkada čak smiješe. To bi bilo povod da se ustanovi kako se dosad nitko na ulici nije smiješio. Faktično je u gustoj kopreni koja je mjesece i mjesece zakrivala grad, nastala najednom pukotina, a svakoga je ponedjeljka mogao po novostima radija svatko razabrati da se ta simbolična pukotina širi i da će ljudi moći konačno odahnuti. No to je olakšanje bilo sasvim negativno, a nisu ga htjeli jasno i glasno izraziti. No dok prije ne bi vjerovao, čuvši da je krenuo vlak, da je stigao brod ili da će na primjer automobilski promet biti uspostavljen -

sada bi, polovicom siječnja, takva vijest bila primljena bez ikakva čuđenja. To zacijelo nije bilo mnogo. No ta je nijansa izražavala u stvari činjenicu da su naši sugrađani prevalili golem put na putu nade. Može se kazati, uostalom da je vladanje kuge prestalo stvarno onoga časa kad je postala mogućom najmanja nada.

Ipak ne valja zaboraviti da su čitav siječanj naši sugrađani reagirali dosta proturječno. Točnije rečeno, oni su kolebali između ugodnog uzbuđenja i potištenosti. Tako su zabilježeni novi pokušaji bijega i to baš u času kad su statistike bile najpovoljnije. Vlasti su se tome jako začudile; začudili su se i sami stražari, jer su ti pokušaji većinom uspjeli. No ljudi koji su bježali u taj čas, povodili su se u biti za veoma prirodnim osjećajima. U jednim je kuga usadila tako dubok skepticizam da ga nisu mogli iščupati. Tu je nada bila nemoćna. I sada, kad je kugi odzvonilo, oni su i dalje živjeli po njezinim zakonima. Bili su u zakašnjenju prema događajima. Drugi naprotiv koji su se ponajviše regrutirali iz redova onih koji dotada življahu odijeljeno od ljubljenog bića, ti su nakon duge odijeljenosti i malaksalosti planuli grozničavom nadom i takvom nestrpljivošću da su izgubili svaku vlast nad sobom. Zahvatila ih je neka vrsta panike kad su pomislili da bi, tako blizu cilju mogli umrijeti i ne vidjeti više ljubljeno biće, pa im duge patnje i muke ne bi bile naplaćene. Dok su kroz mjesece podmuklo, tiho i uporno, usprkos tamnici, usprkos egzilu, ustrajali u svom čekanju, sada je prvi tračak nade dostajao da razori ono što niti strah, niti očaj nisu mogli nagristi. Uprli su kao luđaci, jurnuli su da preteknu kugu ne mogavši izdržati do kraja njezin tempo hoda.

U isto vrijeme iskazaže se, uostalom sami od sebe, neki znakovi optimizma. Tako je na primjer zabilježen osjetljiv pad cijena. Sa posve ekonomskog stajališta to se kretanje cijena nije moglo objasniti. Teškoće bijahu iste, formalnosti karantene ostadoše na snazi, a opskrba grada nije nipošto postala bolja. To je bila posve psihološka pojava, kao da uzmak kuge pobuđuje svuda odjeke. U isto vrijeme optimizam je dohvatio i one koji su prije živjeli u grupama, a bolest ih je prisilila da se razidu. Oba samostana u gradu vraćahu se normalnom životu, okupljajući natrag svoje članove. Isto je bilo s vojnicima; oni se ponovo sabraše u kasarnama koje su ostale slobodne. Za njih je opet započeo običan garnizonski život. Te male činjenice bijahu veliki znaci.

Pučanstvo je živjelo u tom pritajenom uzbuđenju sve do 25. siječnja. Te sedmice statistika pade tako nisko da je nakon savjetovanja s liječničkom komisijom prefektura objavila da se može smatrati daje epidemija zaustavljena. Komunique je, istina, dodao da s obzirom na oprez koji će pučanstvo zacijelo pravilno ocijeniti, gradska vrata ostaju zatvorena još dvije nedjelje, a zaštitne se mjere imaju održavati čitav mjesec. Ako se za to vrijeme pokaže najmanji znak po kojem bi se moglo zaključiti da bi se opasnost mogla vratiti; bit će održan status quo s popratnim mjerama. No svi su bili složni i jednodušni da je to puki stilistički dodatak, a navečer 25. siječnja, ispuni čitav grad radosno gibanje. Da bi se pridružio općem veselju, prefekt izda nalog da se uspostavi javna rasvjeta kao u doba zdravlja. Rasvijetljenim ulicama, pod hladnim i vedrim nebom, naši sugrađani nagruše napolje, skupljajući se u bučne i nasmijane grupe.

Na mnogim kućama ostadoše, doduše, kapci zatvoreni, a mnoge obitelji provedoše u šutnji veče koje drugi ispunjahu krikom i vikom. Ipak je mnogim uciviljenim bićima također odlanulo, bilo da su se prestali bojati za druge rođake, da i oni ne umru od kuge, bilo da je prestala bojazan za njihov vlastiti život. No obitelji koje su se najviše tuđile od općeg veselja bijahu bez sumnje one koje su u taj čas imale kojega člana u bolnici, i one koje su taj čas dočekale u karanteni, bilo u logoru ili kod kuće, čekajući da epidemija završi za njih, kao što je završila za druge. I tu su ljudi osjećali nadu, ali su je tako reći spremali, držali su je u

rezervi; nisu htjeli dirati u tu zalihu, niti je trošiti, dok nemaju zaista pravo da to čine. To čekanje, to šutljivo bdjenje, na pola puta između agonije i radosti, činilo im se usred općega slavlja još okrutnije.

No ti izuzeci nisu okrnjili zadovoljstvo ostalog svijeta. Kuga, istina, nije još prošla. Ona će to i dokazati. Ipak su svi u duhu gledali nekoliko sedmica unaprijed, zamišljajući vlakove koji krenuše beskrajnim tračnicama, brodove koji prosijecaju more, ploveći svijetlom pučinom. Sutradan će svi biti mirniji, a javit će se nanovo i sumnja. No sada je čitav grad u gibanju, svi napuštaju zatvorena mjesta, mračna i nepokretna, gdje su se bili ukorijenili i okamenili. Grad je ponovo krenuo sa svojim tovarom preživjelih stanovnika. Te večeri, Tarrou i Rieux, Rambert i drugi stupahu usred mnoštva, osjećajući da i njima izmiče tlo pod nogama. Dugo još pošto su napustili bulevare Tarrou i Rieux slušahu odjeke toga veselja, dok su prolazili pustim ulicama, pokraj kuća sa zatvorenim kapcima. A kako su bili umorni, nisu mogli odijeliti patnje što se nastavljahu iza tih kapaka od bučnoga veselja koje se podalje nadimalo ulicama. Oslobođenje koje se približava imalo je lice nasmijano i suzno.

Jednoga trenutka, kad je radosna buka bila nešto porasla, Tarrou se zaustavi. Mračnim pločnikom hitjela je nečujno neka spodoba. Bijaše to mačka, prva mačka koju je vidio od proljeća. Začas je stala usred ceste, kao da koleba, liznula šapu, digla je naglo prema desnome uhu i, nastavivši svoju šutljivu trku, nestala u noći. Tarrou se nasmiješi. I onaj će starčić biti zadovoljan.

Ali u času kad se činilo da se kuga udaljuje, vraćajući se u svoju neznanu jazbinu odakle bijaše izašla bezglasno i tiho, nalazio se u gradu bar jedan čovjek kojega je taj odlazak zaprepastio, a to je prema svjedočanstvu Tarrouovih zapisa - bio Cottard.

Istini za volju moramo reći da ti zapisi postaju dosta bizarni i to od časa kad statistike počinju padati. Je li to umor, no rukopis postaje teško čitljiv, a pisac skače odviše često s jednoga predmeta na drugi. Uz to se dešava i to prvi put da zapisima nedostaje objektivnost, a javljaju se sve više lična razmatranja. Tako usred dosta dugih pasusa koji se odnose na Cottardov slučaj nalazimo izvještaj o starome s mačkama. Ako je Tarrou vjerovati, kuga nije okrnjila poštovanje što ga je gajio za tu osobu koja ga je zanimala prije epidemije, a poslije ga na žalost nije mogla zanimati, premda njegova, Tarrouova, dobrohotnost nije bila u pitanju. Jer on je nastojao da ga opet pronađe. Nekoliko dana nakon one večeri 25. siječnja, stao je na ugao uličice. Mačke bijahu na licu mjesta, grijući se u lokvama sunca. One su točno došle na sastanak. No u određeno doba kapci ostadoše uporno zatvoreni. Idućih dana Tarrou ih ne vidje ni jedan jedini put otvorene. Odatle je začudo zaključio da je starčić ili mrtav ili se razljutio; ako se pak naljutio, to je stoga što je držao da ima pravo i da mu je kuga učinila krivo; no ako je mrtav, nadaje se u njegovu slučaju pitanje (kao u slučaju staroga astmatičara) nije li to bio svetac? Tarrou je držao da nije, ali je ocijenio da je starčev slučaj »indikacija«. Možda, primjećuje u zapisima, nije moguće dostići potpunu svetost, nego samo nešto približno. U tom slučaju trebalo bi se zadovoljiti skromnim i milosrdnim satanizmom.

Nalazimo i brojne, često rasijane opaske koje su sveder ispremiješane s opažanjima što se odnose na Cottarda, a jedne se tiču Granda koji je, međutim, ozdravio i dao se na posao, kao da se ništa nije dogodilo, dok se druge bave majkom dr. Rieuxa. Nešto razgovora što ih između nje i Tarroua opravda zajedničko stanovanje, držanje stare žene, njezin smiješak, njene opaske o kugi - sve je to pomno zabilježeno. Tarrou osobito ističe kako je gospođa Rieux tiha i povučena; kako umije da svaku stvar zaodjene jednostavnim riječima; kako naročito voli neki prozor od stana koji gleda na mirnu ulicu, pored kojeg bi navečer sjedala

držeći se uspravno, mirnih ruku i pažljiva pogleda, dok ne bi suton ispunio odaju, učinivši od nje crnu sjenu u sivoj svjetlosti koja bi pomalo tamnjela rastvarajući nepokretnu siluetu; kako se lagano kreće iz jedne sobe u drugu; kako je dobra, premda pred njim nije nikada tu dobrotu konkretno pokazala, ali ona iskri iz svega što čini ili govori, pa je on - Tarrou -prepoznaje; i kako na koncu ta žena - po njegovu mišljenju -sve zna i spoznaje, premda nikad ne mudruje i kako se tolikom šutnjom i sjenom može takmiti s bilo kakvom svjetlošću, pa bila to i kugina svjetlost. Tu, međutim, Tarrouov rukopis otkriva čudne simptome popuštanja. Recí što slijede teško su čitljivi, a da bi se još jasnije vidjelo kako piščeva disciplina popušta, posljednje su riječi ujedno prve koje imaju sasvim osobnu notu: Takva je bila moja majka. Volio sam u njoj tu povučenu; njoj sam se htio uvijek vratiti. Ima osam godina što je mrtva, a ne mogu reći da je umrla. Povukla se malo više nego obično, to je sve, a kad sam se okrenuo, nisam je više našao.

No red je da prozborimo o Cottardu. Otkako je statistika bila u opadanju, on je nekoliko puta dolazio Rieuxu u pohode, pozivajući se na razne izlike. U stvari je svaki put pitao Rieuxa kakva je prognoza o kretanju epidemije. »Držite li vi da može jednostavno stati, iznenada, i nikome ništa? Bio je u toj stvari skeptičan ili je bar tako govorio. No kako se ponovo raspitivao, moglo se zaključiti da njegova skepsa nije tako čvrsta. Sredinom siječnja Rieuxovi su odgovori bili dosta optimistični. No mjesto da se tome raduje, Cottard je reagirao različito, kako koji dan, no dok bi jednom bio samo zlovoljan, drugi bi put bio utučen. To je navelo doktora da mu kaže kako je usprkos povoljnim indikacijama što ih daju statistički podaci, bolje pričekati i ne klicati zasad: »Pobjeda!«

- Drugim riječima - primijetio je Cottard - ništa se ne zna, to bi moglo opet uzeti maha, od danas na sutra?

- To je moguće, kao što je moguće i to da se proces ozdravljenja ubrza.

Ta je neizvjesnost koja je druge ljude uznemirivala, Cottarda vidljivo umirila, a pred Tarrouom on je s trgovcima svoje četvrti zapodijevao razgovore u kojima je nastojao propagirati Rieuxovo mišljenje. To, uistinu, nije bilo teško. Jer nakon groznice prvih pobjeda, u mnoge se duhove vratila sumnja koja će nadživjeti i ugodno uzbuđenje izazvano prefektovom izjavom. Cottardu se vraćala sigurnost kad bi opažao tu nesigurnost, kao što bi drugi puta klonuo duhom. »Da«, govorio je Tarrou, »na koncu će otvoriti vrata. I vidjet ćete, svi će dići ruke od mene!«

Do 25. siječnja svi su primjećivali kako je njegova ćud prevrtljiva. Dane i dane živio bi u neprijateljstvu sa svima, a znamo kako se dugo trudio da se pomiri sa svojim susjedima i stekne društvene veze. Sad se, bar naoko, povlačio od svijeta, i to sasvim iznenada, živeći odjednom kao divljak. Ne bi ga vidio više u restoranu, ni u kazalištu, ni u kavanama koje je volio. Ipak se činilo da to nije onaj skromni, tihi i umjereni život koji je nekoć provodio. Sada je živio sasvim za sebe u svome stanu, a jelo bi dao donositi iz obližnje gostionice. Izlazio je jedino navečer i to kradomice, da kupi što mu je potrebno i da izašavši iz dućana - nestane u samotnim ulicama. Ako bi ga na tim šetnjama Tarrou sreo, izvukao bi iz njega jedva koju riječ. Onda, bez prijelaza, postao bi opet društven, obilno bi raspravljao o kugi, pitajući svakoga za mišljenje, ponirući rado svake večeri u more mnoštva.

Na dan prefektove izjave nestade ga potpuno iz prometa. Dva dana poslije sretne ga Tarrou gdje lunja ulicama. Cottard ga zamoli da ga otprati do njegova predgrađa. Tarrou, koji se toga dana osjećao umorniji nego inače, nije se odmah odlučio. No Cottard je navaljivao. Činilo se

da je vrlo uzrujan, jer je mlatarao rukama, govoreći brzo i glasno. Upitao je svoga druga misli li da je prefektovom izjavom kuga dokrajčena. Tarrou je »dakako« držao da izjava upravne vlasti sama po sebi nije dovoljna da ukine epidemiju, no može se zaključiti na temelju zdravoga razuma da će - ako se ne dogodi nešto nepredviđeno - epidemija doskora prestati.

- Da - reče Cottard - nešto nepredviđeno! A uvijek se događa nešto nepredviđeno.

Tarrou ga upozori da prefektura, u neku ruku predviđa nepredviđeno, jer određuje rok od dvije nedjelje, i tek će nakon toga otvoriti grad.

- I dobro je učinila - reče Cottard, mrk i uzrujan - jer kako stvari stoje, moglo bi se dogoditi da ne bude ništa.

Tarrou izjavi da je to moguće, ali istakne da je bolje živjeti u nadi da će grad biti doskora otvoren i da će se normalni život doskora vratiti.

- Recimo da hoće - odvrati Cottard - recimo! No, što vi smatrate normalnim životom?

- Pa, novi filmovi u kinu - reče Tarrou smiješeći se.

Ali se Cottard nije smiješio. Htio je znati može li se pretpostaviti da kuga nije u gradu ništa promijenila, da će sve teći kao prije, to jest kao da se ništa nije dogodilo. Tarrou je bio mišljenja da je kuga promijenila grad i da ga nije promijenila, no da će naši sugrađani htjeti da se vladaju kao da se ništa nije promijenilo; to svakako jest i to će biti njihova najjača želja te prema tomu neće u jednu ruku biti ništa promijenjeno; no kako se u drugu ruku ne može sve zaboraviti, ma kako napinjali volju, kuga će ostaviti tragove, ako ne drugdje, a ono u ljudskim srcima. No mali rentijer izjavi jasno i glasno da ga srce ne zanima da je srce, štoviše, njemu deveta briga. Njega zanima neće li sama organizacija biti preinačena; hoće li, na primjer, svi uredi funkcionirati kao prije. I Tarrou morade priznati da o tome ne zna ništa. Drži samo da će po svoj prilici sve javne ustanove, koje su za vrijeme epidemije poremećene, imati dosta muke dok se opet pokrenu. A moglo bi se ustvrditi i to da će se nadati mnogi novi problemi koji će u najmanju ruku izazvati neku reorganizaciju.

- Ah - reče Cottard - to je zaista moguće. Svi će morati početi iznova.

Bili su stigli do Cottardove kuće. Cottard je nekako živnuo, trudio se da gleda stvari optimistički. Zamišljao je kako se grad vraća životu, ali briše prošlost da bi počeo sasvim iznova.

- Dobro - reče Tarrou. - Možda će se na koncu i vaše stvari nekako urediti. Jer, eto, na neki način počinje novi život.

Bijahu pred vratima i rukovahu se.

- Imate vi pravo - govorio je Cottard koji se sve više uzbuđivao - bilo bi fino početi sasvim iznova.

Ali iz mračnog hodnika pojave se uto dvojica ljudi. Tarrou nije pravo ni čuo kako se njegov drug pita što će ovdje te ptičice, kad su već »ptičice« (koje su bile nalik na činovnike u nedjeljnom odijelu) zapitale Cottarda zove li se zaista Cottard, a ovaj se, muklo kriknuvši,

naglo okrenu i nesta u mraku, prije nego su stranci i Tarrou imali vremena da izvedu najmanju kretnju. Kad se iznenađenje sleglo, Tarrou upita onu dvojicu što žele. Oni zauzeše uljudno rezerviran stav, rekavši da se radi o informacijama, našto krenuše odmjerenim korakom u smjeru kojim je krenuo Cottard.

Vrativši se kući, Tarrou je pribilježio taj prizor i dodao da je jako umoran, što se dovoljno razabire iz rukopisa. Dodao je još da ima mnogo posla, ali da to nije razlog da čovjek ne bude spreman. Stoga se pita: je li on zaista spreman? Nato je odgovorio (i tu svršavaju Tarrouovi zapisi) da je uvijek danju ili noću jedan sat i čas kad je svaki čovjek kukavica, a on se boji samo toga sata i časa.

* * *

Sutra, nekoliko dana prije nego što će se otvoriti gradska vrata, dr. Rieux vraćao se o podne kući, pitajući se hoće li naći telegram koji je očekivao. Premda su dani bili isto tako tegobni kao u najgore doba kuge, blisko oslobođenje raspršilo je čitav njegov umor. Opet se nadao i tome se radovao. Ne može čovjek uvijek napinjati volju, uvijek i svagda, biti uvijek uporan; prava je sreća kad se napokon može prepustiti osjećaju i razvezati poput cvjetne kiše i vijenca onaj snop sila koji se svezao za borbu. Ako je telegram koji čeka povoljan, Rieux može početi iznova. A njemu se činilo da svi počinju iznova.

Prolazio je kraj vratareve lože. Novi mu se pazikuća nasmiješi iza stakla. Uspinjući se stubama, Rieux je gledao u duhu njegovo lice, blijedo od umora i oskudice.

Da, početak će iznova kad završi apstrakcija i ako bude malo sreće... No uto je otvorio vrata, a mati mu dođe u susret i priopći mu da gospodinu Tarrouu nije dobro. Ujutro je ustao, ali nije mogao izaći, pa je upravo opet legao. Gospođa je Rieux bila nemirna.

- Možda nije ništa ozbiljno - reče njezin sin.

Tarrou se pružio koliko je dug, teška je njegova glava izdubla jastuk, snažni se prsti isticahu ispod debljine pokrivača. Imao je groznicu, boljela ga je glava. Reče Rieuxu da su simptomi neodređeni, ali da bi mogla biti i kuga.

- Ne, zasad nema ništa - reče Rieux pošto ga je pregledao.

No Tarroua je mučila strašna žeđ. U hodniku reče doktor majci da je to možda početak kuge.

- Oh - reče ona - to nije moguće. Sada...

I odmah zatim:

- Zadržimo ga ovdje, Bernard.

Rieux je razmišljao.

- Nemam pravo to učiniti - reče. - No gradska će se vrata otvoriti. Držim da bi to bila prva povlastica, kojom bih se okoristio, da ti nisi ovdje.

- Bernard - reče ona - zadrži nas oboje. Znaš da sam upravo cijepljena po drugi put.

Doktor reče da je Tarrou ponovo cijepljen, no da je možda, onako umoran, propustio posljednju injekciju ili je zaboravio neke mjere opreza.

Onda ode u svoj kabinet. Kad se vratio u sobu, Tarrou vidje da drži goleme ampule cjepiva.

- Ah, to je! - reče.

- Nije, ali zbog opreza.

Tarrou ne odgovori, nego pruži ruku da bi se podvrgao beskrajnoj injekciji koju je sâm davao drugim bolesnicima.

- Vidjet ćemo večeras - reče Rieux i pogleda Tarroua u lice.

- A izolacija?

- Nije nipošto sigurno da imate kugu.

Tarrou se nasmiješi na silu.

- To je prvi put da vidim gdje dajete serum a da niste naredili da se bolesnik izolira.

Rieux se okrene.

- Moja mati i ja ćemo vas njegovati. Ovdje će vam biti bolje.

Tarrou zašuti, a doktor, koji je spremao ampule, počeka dok će progovoriti i tek se onda okrenu. Pođe prema postelji. Bolesnik ga je gledao. Njegovo je lice bilo izmoreno, ali njegove sive oči bijahu mirne. Rieux mu se nasmiješi.

- Spavajte, ako možete. Domala ću se vratiti.

Stigavši do izlaza, začu Tarrouov glas koji ga je dozivao. Okrene se prema njemu.

No Tarrou kao da se borio sa sobom bi li izrekao ono što je imao da kaže.

- Rieux - progovori najzad - morat ćete mi sve reći. Meni to treba.

- Ja vam obećavam.

Bolesnik iskrivi svoje masivno lice kao da se hoće nasmiješiti.

- Hvala. Nije mi do umiranja. Borit ću se. No ako je igra izgubljena, hoću da postignem dobar svršetak.

Rieux se prignu i stisne ga za rame.

- Ne - reče. - Da bi čovjek postao svetac, mora živjeti. Boriti se.

Kroz dan je studen što je bila dosta osjetljiva nešto popustila, ali bi poslije podne ustupila mjesto žestokim pljuskovima i tuči. Pred sumrak se nebo malko razvedrilo, a studen opet pritisnu. Rieux se vrati kući navečer. Ne skinuvši ogrtač, ode u sobu svoga prijatelja. Mati je plela. Tarrou se, rekao bih, nije makao s mjesta. Ali njegove usne koje pobijelješe od groznice otkrivahu borbu koju je upravo vodio.

- Dakle? - upita doktor.

Tarrou slegnu teškim ramenima, pruživši ih malo van.

- Dakle - reče - gubim igru.

Doktor se nagnuo nad njega. Limfne su žlijezde natekle ispod vrele kože, a prsni koš kao da odjekuje svim štropotima podzemne kovačnice. Tarrou je pružio dvije serije simptoma što je bilo u neku ruku čudno. Rieux reče, uspravljajući se, da serum još nije imao vremena da potpuno dođe do izražaja. Ali val groznice što je zapljusnuo bolesnikovo grlo, potopi ono nekoliko riječi što je imao da kaže.

Rieux i njegova majka smjestiše se nakon večere pokraj bolesnika. Noć je za nj počela u borbi, a Rieux je znao da će ta borba s anđelom kuge trajati do zore. Tarrou je imao čvrsta ramena i široke prsi, ali to nije bilo njegovo najbolje oružje, nego krv koja je netom briznula pod Rieuxovom iglom, a u toj krvi ono što je prisnije od duše i što nikakva znanost ne bi mogla razotkriti. A on, doktor, mora gledati prijatelja kako se bori i ništa! Ono što će poduzeti, apscese koje će eventualno izazvati, tonikum koji valja davati - nekoliko mjeseci ponovljenih neuspjeha naučiše ga koliko sve to vrijedi. Jedina je njegova zadaća pružiti priliku slučaju kojega često ne bi ni bilo da nije izazvan. Jer doktor se našao pred slikom kuge koja ga je zbunjivala. Opet se jednom trudila da smete i obezglavi strategiju koja je protiv nje upotrijebljena: pojavljivala se ondje gdje je nitko nije očekivao, da bi nestala ondje gdje se naoko bila smjestila.

Tarrou se borio nepokretan. Ni jedan jedini put nije suprotstavio bezglavo gibanje i nemir nasrtajima bolesti, boreći se samo čitavom svojom masivnošću i čitavom svojom šutnjom. Ni jednom nije progovorio, priznajući tako, na svoj način, da ne može više biti rastresen. Rieux je samo pratio pojedine faze gledajući oči svoga prijatelja: sad su bile otvorene, sada zatvorene, rjeđe, stisnute prema očnoj jabučici ili naprotiv rastegnute, pogled ukočen, upravljen na neki predmet ili vraćen doktoru i njegovoj majci. Svaki put kad bi doktor sreo taj pogled, Tarrou se smiješio, ali s velikom mukom.

Uto se začuše s ulice užurbani koraci. Kao da bježe pred dalekom tutnjavom koja se malo-pomalo približavala i konačno ispunila ulicu svojim pljuskom: opet se spustila kiša, koja se doskora pomiješala s tučom što je lupkala i pucketala na pločniku. Veliki su se zastori na

prozorima talasali. Rieux koga je kiša bila načas rastresla pogleda ponovo Tarrouovo lice: bilo je obasjano kod uzglavlja, svjetiljkom a u sobi je vladao polumrak. Majka je plela, dižući povremeno glavu da bi pažljivo promotrila bolesnika. Doktor je učinio sve što se moglo učiniti: sada nije više preostalo ništa. Nakon kiše, tišina u sobi postade još gušća: ispunjavala ju je samo nijema buka nevidljivog ratovanja. Zgrčivši se od besanice, doktor je umišljao da čuje - na rubu šutnje - pravilno i blago zviždanje koje ga je pratilo za vrijeme čitave epidemije. Dade majci znak da bi je potakao da ode spavati. Ona odbije glavom, a njezine se oči rasvijetliše; onda ispita pomno jednu očicu na vrhu svojih igala koja joj se učinila nepouzdanom. Rieux ustade da bi dao bolesniku piti i onda se vrati na svoje mjesto.

Prolaznici, koristeći se zatišjem, hitro su hodali pločnikom. Njihovi su se koraci gubili u daljini. Doktor prvi put uoči, da je ta noć, puna okašnjelih šetača i slobodna od zvonjave bolničkih kola, nalik na negdašnje noći. Bijaše to noć oslobođena kuge. Činilo se da je bolest koju otjera studen, svjetlost i mnoštvo, umakla iz mračnih dubina grada, da bi se sklonila u ovu toplu sobu i posljednji se put izdovoljila jurišajući na nepokretno tijelo Tarrouovo. Bolest nije više miješala i varila gradsku atmosferu, ali je blago zviždala u teškome zraku ove sobe. Evo već nekoliko sati što je Rieux čuje. Treba, dakle, pričekati da i ovdje stane, da se i ovdje proglasi svladanom.

Malo prije zore Rieux se nagne k materi:

- Morala bi leći da bi me mogla zamijeniti u osam sati. I ne zaboravi kapljice za nos prije nego legneš.

Gospođa Rieux ustane, spremi pletivo i prikuči se postelji. Tarrou je već neko vrijeme držao oči zatvorene. Znoj mu je koverčao kosu što se spustila na tvrdo čelo. Gospođa Rieux uzdahne, a bolesnik otvori oči. Vidje kako se blago lice nagnulo nad njega, a iz pokretljivih valova groznice izroni još jednom umorni smiješak. Ali oči se smjesta sklopiše. Ostavši sam, Rieux se smjesti u naslonjač, u kojem je dotad sjedila majka. Ulica bijaše nijema, a tišina je sada bila potpuna. Jutarnja studen počela se osjećati u sobi.

Doktor zadrijema, ali ga prva kola u ranu zoru trgoše iz njegova drijema. Stresao se od zime i, pogledavši Tarroua, vidio da je borba načas prestala i da bolesnik spava. Drveni i željezni kotači konjske zaprege još su se kotrljali u daljini. Na prozoru je dan bio još mračan. Kad se doktor prikučio postelji, Tarrou ga je gledao bezizražajnim očima kao da je još uvijek s onu stranu sna.

- Spavali ste? - upita Rieux.

- Da.

- Da li lakše dišete?

- Malo. Da li to štogod znači?

Rieux je šutio; onda reče:

- Ne, Tarrou, to ne znači ništa. Znate i sami za jutarnju remisiju.

Tarrou odobri.

- Hvala - reče. - Odgovarajte mi uvijek točno.

Rieux sjede bolesniku do nogu. Osjećao ih je pokraj sebe, dugačke i tvrde poput udova mrtvacu. Tarrou je jače disao.

- Groznica će se vratiti, je li, Rieux? - reče zadihanim glasom.

- Da, ali u podne ćemo znati.

Tarrou sklopi oči, kao da pribire snage. U crtama njegova lica odražavao se umor. Čekao je da poraste groznica koja se već negdje u dubini njegova organizma pokreće i sprema. Kad je otvorio oči, njegov je pogled bio mutan. Razvedrio se tek onda kad je spazio Rieuxa koji se kraj njega nagnuo.

- Pijte - reče doktor.

Bolesnik ispije i spusti glavu na jastuk.

- Dugo je to - reče.

Rieux ga uze za ruku, ali Tarrou, koji je okrenuo pogled, nije reagirao. I najednom groznica nabuja, vidjelo se kako je doprla čak do čela, kao da probija kakav nutarnji nasip. Kad se Tarrouov pogled vratio doktoru, ovaj ga je hrabrio napetim licem. Smiješak što ga je Tarrou kušao još jednom skalupiti nije mogao proći kroz stisnute čeljusti i slijepljene usne, na kojima se pojavila bjelkasta pjena. Ali u stvrnutom licu oči su još uvijek blistale srdačno i hrabro.

U sedam sati uđe u sobu gospođa Rieux. Doktor se vrati u svoj kabinet da bi telefonirao u bolnicu i pobrinuo se za zamjenu. Odluči odgoditi i druge liječničke dužnosti, legne časkom na divan, ali gotovo odmah ustane i pođe opet u sobu bolesnikovu. Tarrouova je glava bila okrenuta prema gospođi Rieux. Bolesnik je gledao malu sjenu koja se stisnula kraj njega na stolici, sklopivši ruke na stegnima. Gledao ju je tako intenzivno da je gospođa Rieux stavila prst na usta i digla se da utrne kod uzglavlja svjetiljku. No zastori su naglo propuštali svjetlost dana i malo zatim, kad su crte bolesnika izronile iz tame, gospođa se Rieux uvjeri da je još uvijek gleda. Nagne se nad njega, poravna mu jastuk i pridržući se, položi načas ruku na kosu, vlažnu i skovrčanu. Onda začu prigušen glas koji je dolazio izdaleka, a kazivao joj je hvala i da je sada sve dobro. Kad je ponovo sjela, Tarrou je imao sklopljene oči, a njegovo iscrpljeno lice, unatoč slijepljenim ustima, kao da se opet nasmiješilo.

U podne je groznica dosegla vrhunac. Neki je kašalj kao da dolazi iz trbuha tresao tijelo bolesnika koji je počeo pljuvati krv. Žlijezde nisu više oticale, ali se nisu ni mekšale: bile su tvrde, uglavljene poput matice u pojedine zglobove, pa je Rieux vidio da ih neće moći otvarati. U intervalima groznice i kašlja Tarrou je od vremena do vremena pogledavao svoje prijatelje. No doskora je stao popuštati; njegove su se oči sve rjeđe otvarale, a svjetlost koja bi tada obasjala njegovo opustošeno lice bivala je sve bljeđa i bljeđa. Oluja što je potresala tijelo konvulzivnim trzajima, obasjala bi ga sve rjeđe svojim munjama, a Tarrouov je brod gubio polako smjer, zanošen olujom. Rieux je sada imao pred sobom nepokretnu masku s koje nestade smiješka. Ta ljudska forma koja mu bijaše tako bliza, tonula je pred njegovim očima u more kuge, a on ne mogaše spriječiti taj brodolom, tonula je izmrcvarena onom kijačom sa željeznim šiljkom, spaljena i spržena nadljudskom bolešću, svijana i šibana bijesnim

vjetrinama. Tonula je, a on je morao ostati na obali, praznih ruku, stisnuta srca, bez oružja i pomoći, ne mogavši, ni ovom zgodom, ništa poduzeti da bi spriječio nesreću. A pod kraj bijahu to zaista suze nemoći koje spriječiše Rieuxa da vidi kako se Tarrou naglo okrenuo prema zidu i nato izdahnuo s muklim jaukom, kao da je negdje u njemu nešto prepuklo.

Ostali dio noći ne proteče u znaku borbe, nego u znaku šutnje. U toj sobi, odijeljenoj od svijeta, iznad mrtvoga tijela koje bijaše sada obučeno, lebdio je neki čudni mir koji je Rieuxa osupnuo, podsjetivši ga na tišinu što bi zavlada na terasama iznad kuge pošto je izvršen kakav napadaj na gradska vrata. Već je u ono doba mislio na tu šutnju što se izvijala iz ležaja na kojemu bi pustio čovjeka da umre. Svuda je to bila ista stanka, isti svečani interval, isti smiraj koji bi došao nakon boja, tišina i mir poraza. No šutnja koja je sada ovijala njegova prijatelja bila je tako zbijena i gusta, tako da se potpuno slagala s tišinom ulica i s gradom koji je oslobođen od kuge da je Rieux jasno osjećao kako je taj poraz definitivni, jedan od onih poraza kojima svršavaju ratovi, a takve su prirode da i sam mir čine neizlječivom patnjom. Doktor nije znao je li Tarrou na koncu našao izgubljeni mir, no - bar u tom trenutku - on je tvrdo vjerovao da za njega samoga nema više mira kao što nema primirja za majku kojoj su amputirali sina ili za čovjeka koji je pokopao prijatelja.

Vani se nije ništa promijenilo: ista hladna noć, sleđene zvijezde na bistrom i ledenom nebu. U polumračnoj se odaji osjećalo kako je studen pritisla na stakla; osjećalo se duboko i blijedo disanje polarne noći. Pokraj postelje sjedila je gospođa Rieux u svojoj običnoj pozi, a desna je strana bila osvjetljena uzglavnom lampom. U sredini prostorije, daleko od svijeta, Rieux je čekao u svom naslonjaču. Dolazila mu je misao na ženu, ali bi je svaki put odbio.

U početku, pete prolaznika jasno su odjekivale u hladnoj noći.

- Jesi li se pobrinuo za sve? - bila je kazala gospođa Rieux.

- Da, telefonirao sam.

Onda su nastavili svoje šutljivo bdjenje. Gospođa je Rieux gledala od vremena do vremena svoga sina. Kad bi uhvatio koji od tih pogleda on bi joj se nasmiješio. Vani se nastavljaše obični i poznati noćni žamori. Kao nekoć. Premda zabrana nije dignuta, mnogi su se automobili opet pojavili. Hitro su upijali pločnik, nestajali i opet nadolazili. Glasovi, dozivi, ponovna tišina, pa koraci konja, dva tramvaja, koji škripe na zaokretu, nejasni žamori, a onda ponovno noć koja diše.

- Bernard?

- Da.

- Nisi umoran?

- Nisam.

Znao je što majka misli i da ga u tom trenutku jako voli. Ali je znao i to da voljeti neko biće nije bogzna što ili bar da ljubav nije nikada dosta jaka da bi se potpuno izrazila. I tako će se oni - njegova majka i on - voljeti uvijek šutke. I ona će umrijeti, oh, da! A čitavoga života nije im bilo suđeno poći korak dalje u priznanju svoje ljubavi. Tako je živio pokraj Tarroua, a Tarrou je noćas umro, a njihovo prijateljstvo nije imalo vremena da se doista izživi. Tarrou je

izgubio igru, kako je ono rekao. Ali on, Rieux što je on dobio? Dobio je što je upoznao kugu pa se može sjećati; što je upoznao prijateljstvo pa se može sjećati; što je upoznao nježnu odanost i dužnost koje će se jednoga dana morati sjetiti. Sve što čovjek može dobiti u igri kuge i života, jest pamćenje i spoznavanje. Možda je to ono što je Tarrou zvao »dobiti igru«.

Opet je prošao jedan auto, a gospođa se Rieux pomakne na stolici. Rieux joj se nasmiješi. Ona mu reče da nije umorna i odmah doda:

- Moraš se otići odmoriti, onamo u brda.

- O, da, mama.

Da, odmorit će se ondje. Zašto ne? I to bi bio povod za pamćenje. No ako je to dobitak u igri, kako mora da je teško živjeti samo s onim što znamo i čega se sjećamo, lišeni onoga čemu se nadamo! Tako je zacijelo živio Tarrou; a bio je svjestan, kako je jalov život bio iluzija. Nema mira bez nade, a Tarrou koji je ljudima odricao pravo da osude bilo koga, koji je ipak znao kako nitko ne može odoljeti da ne bude sudac i da se zna dogoditi da žrtve budu krvnici - taj je čovjek živio rascijepljen i proturječan, a nikada nije okusio nadu. Je li zato htio svetost, je li zato tražio mir, služeći ljudima? Rieux to zaista nije znao, ali to nije ni važno. Jedine slike o Tarrouu koje će sačuvati bit će slike čovjeka koji punim rukama zahvaća volan automobila da bi ga usmjerio, i predodžba toga glomaznog tijela koje se sada pružilo nepomično. Toplina života i slika smrti, eto spoznaje!

Zato je valjda drugoga jutra dr. Rieux primio mirno vijest da mu je umrla žena. Bio je u svom kabinetu. Majka mu je gotovo trčeći donijela telegram, a onda je izašla da bi donosiocu dala napojnicu. Kad se vratila, njezin je sin držao u rukama otvoren telegram. Pogledala ga je, ali je on uporno gledao kroz prozor. Divno se jutro dizalo nad lukom.

- Bernard - reče gospođa Rieux.

Doktor je rastreseno pogleda.

- Telegram? - upita ona.

- Da - prizna doktor - prije osam dana.

Gospođa Rieux okrenu glavu prema prozoru. Doktor je šutio. Onda reče majci neka ne plače. On je to očekivao, ali je ipak teško. Rekavši to, on je naprosto znao da njegova patnja nije iznenađenje. Ista je bol trajala dane i dane, mjesece i mjesece.

Gradska se vrata konačno otvoriše u zoru lijepoga jednog jutra u veljači što je pozdravljeno od naroda, novina, radija i službenog priopćenja prefektуре. Pripovjedaču, dakle, ostaje da

bude kroničarem sretnih časova koji uslijediše nakon otvaranja vrata, premda je on sam pripadao među one koji nisu bili dovoljno slobodni da u tim časovima potpuno sudjeluju.

Priredene su velike pučke svečanosti i zabave, kako danju, tako i noću. U isto vrijeme zadimiše na kolodvoru vlakovi, dok su, dolazeći iz dalekih strana, brodovi kretali prema našoj luci, ističući tako na svoj način da je taj dan za sve one koji uzdisahu što su odijeljeni dan velikog sjedinjenja.

Lako je zamisliti u što se prometnulo čuvstvo rastavljenosti koje je obuzimalo tolike naše sugrađane. Vlakovi koji su danju pristizali u naš grad ne bijahu manje krcati od onih koji su bili izašli. Svatko je osigurao svoje mjesto za vrijeme onih dviju nedjelja, dršćući od straha da prefektova odluka ne bude posljednjeg trenutka poništena. Neki putnici koji se približavahu gradu nisu, uostalom, bili posve bez bojazni. Ako su uglavnom znali za svoje najbliže, nisu imali pojma o drugima, ni o gradu uopće, pa su njegovo lice zamišljali strašno i odvratno. Ali to je vrijedilo samo za one koji čitavo to vrijeme nisu izgarali od strasti.

Ti su ljudi bili doista prepušteni svojoj fiksnoj ideji. Za njih se promijenila samo jedna stvar: vrijeme koje su dugih mjeseci progonstva htjeli požuriti, koje su uvijek uporno požurivali, mada su stigli nadomak grada, htjedoše sada najednom usporiti i potpuno zaustaviti, čim je vlak počeo kočiti prije nego što će stati. Osjećaj, snažan i mutan u isti mah koji su nosili u sebi, osjećaj svih tih mjeseci koji su za njihovu ljubav izgubljeni, nagonio ih je da traže, nejasno i zbrkano, neku vrstu odštete i naknade, po kojoj bi vrijeme radosti teklo dvaput sporije negoli vrijeme čekanja. I oni koji su ih čekali u sobi ili na peronu, kao Rambert čija je žena, obaviještena odavno, poduzela sve što je potrebno da stigne - i ti su bili jednako nestrpljivi i smeteni. Čekali su kao Rambert i strepili pred onim trenutkom kad će se ljubav i nježnost što su ih mjeseci kuge sveli na apstrakciju suočiti s licem od krvi i mesa koje bijaše njihova podloga i uporište.

Htio je biti opet onakav kakav bijaše na početku epidemije, kad je htio velikim zamahom jurnuti iz grada i poletjeti u susret onoj koju je ljubio. Promijenio se, kuga je usadila u nj neku rastresenost koju je svim silama kušao nijekati, no koje se nikako nije mogao otresti kao mukle neke tjeskobe. U jednu ruku njemu se činilo da je kuga svršila pre naglo; nije imao njezinu prilagodljivost, sreća je dolazila punim tempom, događaji su krenuli brže od čekanja. Rambert je shvatio da će mu sve biti vraćeno odjedanput, i da je radost opeklina koja se ne uživa polako.

Svi su, uostalom, bili isto kao on, svjesno ili nesvjesno, i stoga valja govoriti o svima. Na tom kolodvorskom peronu, gdje su nanovo počinjali svoj privatni život, još su osjećali svoju zajednicu, izmjenjujući poglede i osmijehe. Ali čim su ugledali dim lokomotive, njihov se osjećaj egzila naglo utrne pod mlazom zburnjene i zbrkane sreće koja ih je omamljivala. Kad je vlak stao, završiše se beskrajne rastave koje su često počele na tom istom kolodvorskom peronu; završiše onoga časa kad se ruke sklopiše s kliklavom škrtošću oko tijela kojega živi oblik bijahu zaboravile. Rambert nije imao vremena pogledati pojavu koja je trčala prema njemu a već je pala na njegove prsi. Zgrabio ju je punim rukama, privinuvši na se glavu od koje vidje samo poznatu kosu; puštao je suze da poteku niz lice, a nije znao teku li zbog njegove sadašnje sreće ili zbog jada koji je predugo bio potisnut. No jedno je znao: te će ga suze spriječiti da provjerava je li to lice, zabušeno ispod njegova ramena, doista ono o kojemu je toliko snivao ili je to lice neke strane osobe. Saznat će poslije je li njegova sumnja opravdana. Zasad će postupati kao svi oni oko njega koji, čini se, vjeruju da kuga može doći i proći a da se ljudsko srce ne promijeni.

Stisnuti jedno uz drugo, svi se zatim vratiše kući, slijepi za sve oko sebe, pobijedivši naoko kugu i smetnuvši s uma sav jad, pa i one koji su došli istim vlakom, ali nisu našli nikoga, a domala će, kad stignu kući, primiti potvrdu bojazni koju je duga šutnja bila već prije potakla u njihovu srcu. Ti ljudi koji nisu imali drugoga društva osim svoje boli koja je sasvim svježja, i drugi koji su se toga časa predavali uspomeni nestaloga bića - ti su gajili sasvim druge osjećaje; u njih je čuvstvo odi-jeljenosti doseglo svoj vrhuhac. Za one, majke, supruge, ljubavnike koji s bićem koga nestade u bezimenoj jami ili u šaci pepela, izgubiše svu radost, za njih je kuga još uvijek postojala.

No tko je mislio na te samoće? O podne je sunce, pobijedivši hladne struje što se borahu u zraku od ranoga jutra, lijevalo na grad neprikidno mlazove svjetla. Topovi utvrđâ na vrhovima brežuljaka grmjeli su bez prekida prema nepokretnom nebu. Svi su u gradu nagnuli napolje da bi proslavili onaj tjeskobni čas kad je vrijeme patnja dokrajčeno, a vrijeme zaborava još nije počelo.

Plesao se na svim trgovima. Od jednoga dana do drugoga promet se znatno povećao, a automobili, postavši brojniji, teško su sebi krčili put kroz prepune ulice. Sva su crkvena zvana zvonila čitavo poslijepodne. Ispunjala su svojim titrajima plavo i pozlačeno nebo. U crkvama su se obavljali svečani obredi u znak zahvalnosti. Ali u isto vrijeme zabavišta bijahu dupkom puna, a kavane, ne vodeći brigu o budućnosti, služahu goste posljednjim zalihama alkoholnih pića. Pred barovima se guralo mnoštvo svijeta; svi su bili jednako uzbuđeni, a među svijetom vidjelo se dosta zagrljenih parova kojima nije smetalo što se izlagahu pogledima prisutnih. Svi vikahu ili se smijahu. Zalihi života koju su nagomilali za vrijeme tih mjeseci, kad je svaki uvukao dušu u se, sada su trošili toga dana koji je bio kao neka vrsta uskrsnuća. Sutra će opet početi život sa svojim opreznostima i pažnjom. Zasad ljudi vrlo različita podrijetla zajedno slave i bratime se. Jednakost, koju prisutnost smrti nije potpuno ostvarila, bijaše ostvarena u radosti oslobođenja, bar na nekoliko sati.

No ta banalna bujnost nije izricala sve i oni koji su potkraj popodneva ispunjali ulice (među njima i Rambert), prikivali su često mirnim držanjem mnogo suptilniju sreću. Mnogi parovi i mnoge obitelji izgledahu, stvarno, kao mirni šetači. Ipak su oni većinom vršili neko hodočašće na mjesta gdje su nekoć trpjeli. Trebalo je pokazati pridošlicama vidljive i skrovite znakove kuge, tragove njezine povijesti. U nekim slučajevima oni bi se zadovoljili ulogom vodiča: onoga, koji je mnogo vidio, suvremenika kuge, govoreći o pogibelji, a ne spominjući strah. Te su radosti bile bezazlene. Ali u drugim slučajevima radilo se o putovima koji su bili uzbudljivi, jer bi ljubavnik, prepustivši se slatkoj tjeskobi sjećanja, mogao da kaže svojoj pratilici: »Na tome mjestu, u to vrijeme, ja sam te poželio, a tebe nije bilo.« Takve turiste ljubavi i strasti bijaše lako prepoznati: oni su tvorili otočić povjerljivih šaputanja u moru mnoštva u kojem se kretahu. Snažnije od orkestara koji svirahu na raskršćima, ti su ljudi najavljivali istinsko oslobođenje, jer ti parovi, zaneseni, tijesno sljubljeni i škrti na riječima najbolje su svjedočili usred opće halabuke da je kuga prestala i da je njena strahovlada dokrajčena. To su, eto, tvrdili, pobjednosni i nepravedni, kakvi sretnici jesu, tvrdili mirno, nasuprot onome što je očito, da nikada nije bilo bezumnog svijeta u kojem je umorstvo čovjeka isto tako svakodnevno kao smrt muha, da nije bilo poznatog onog divljaštva, proračunanog ludila, onog tamnovanja koje je donosilo sa sobom jezovitu slobodu prema svemu što nije sadašnjost, vonj smrti koji je omamio sve one koje nije ubio. Nijekali su ti sretnici da su naši ljudi, osupnuti i preneraženi, svakoga dana nestajali masovno u ždrijelu peći iz koje bi izlazili kao mastan dim, dok su drugi, sputani lancima nemoći i straha, čekali da na njih dođe red.

To je svakako dr. Rieux udaralo najviše u oči kad je, skrenuvši prema periferiji, hodao sâm potkraj popodneva, usred zvonjave i pucnjave, glazbe i zaglušne vriske. Njegov se posao nastavljao: bolesni nemaju dopusta. U lijepoj i finoj svjetlosti što se spuštala na grad izvijali su se negdašnji mirisi pržena mesa i anisa. Oko njega vedra i vesela lica okretahu se prema nebu. Svijet se hvatao, ljudi, žene, grabio zajapurena lica, nervozno i požudno. Da, kuga je prestala, prestala je strahovlada, a te ruke koje se prepletahu i vezahu, govorele su dovoljno jasno da je kuga bila progonstvo i rastava u dubokom smislu riječi.

Prvi put mogao je Rieux dati ime onoj obiteljskoj sličnosti koju je razabirao mjesece i mjesece na licima svih prolaznika. Sada mu je dostajalo da se ogleda. Stigavši do nakraj kuge s bijedom i oskudicom, svi su ti ljudi poprimili kostim uloge koju su tako dugo igrali: bili su nalik na emigrante. Njihova lica, ispočetka, a njihova odijela sada - jedno je i drugo dalo naslutiti neku odsutnost, neku daleku domovinu. Od onoga časa kad je kuga zatvorila gradska vrata, življahu stalno odijeljeni, isključeni od ljudske topline koja pomaže da sve zaboravimo. Netko ovako, netko onako, no svi su ti muškarci i žene, u svim kutovima grada, težili za nekom zajednicom, nekim sjedinjenjem koje za sve nije bilo jednako ali je za sve bilo podjednako nemoguće. Većina je svim silama dozivala odsutnoga, toplinu njegova tijela, nježnost i ljubav ili naviku. Neki (često i ne znajući) trpjeli su što se nalaze izvan ljudskoga prijateljstva, da ne mogu doseći svoje mile i drage ni običnim sredstvima prijateljstva: pismima, vlakovima, lađama. Drugi koji su bili rjeđi (kao možda Tarrou) htjeli su se sjediniti s nečim što nisu mogli pobliže odrediti, no što se njima činilo jedinim dobrom koje je poželjno. I nemajući drugog imena zvali su to katkada mirom.

Rieux je još uvijek hodao. Kako se približavao svome cilju, mnoštvo se oko njega nadimalo, a njemu se činilo da se predgrađe, kamo se bio uputio, istodobno udaljuje. Malo-pomalo pretopio se u veliko i bučno tijelo, shvaćajući sve bolje i bolje njegove krikove koji su - barem jednim dijelom - bili i njegovi krikovi. Da, svi su trpjeli zajedno, svi su patili i tijelom i dušom od neke teške praznine, od progonstva kojemu ne bijaše lijeka, od žeđi koju nikada nisu mogli utažiti. Međutim, tim gomilama mrtvih, sred zvonjava bolničkih kola i momenta takozvane kobi, toptanja straha, upornog i bespomoćnog, sred strašna revolta srca, veliki jedan glas nije prestao kolati gradom i alarmirati ta prestravljena bića, govoreći im da moraju pronaći izgubljenu svoju domovinu. Svi su oni pravu svoju domaju nazrijevali s onu stranu gradskih zidova, izvan zagušenoga grada. Ona je bila u mirisavoj šikari kojom su obrasli okolni brežuljci, ona je bila u moru, u slobodnim zemljama, u ljubavi, njenoj vjeri i cijeni.

A smisao što ga je moglo imati to zatočenje i ta žudnja za ponovnim sjedinjenjem? Na to Rieux ne bi znao odgovoriti. Hodajući još uvijek, guran sa svih strana, oslovljavan, stizao je pomalo u manje zakrčene ulice i najzad zaključio da nije važno imaju li te stvari smisao ili nemaju, nego da treba ispitati kako se ljudstvu ta nada ostvarila?

On je sada znao kako se ostvarila, a stigavši u prve ulice predgrađa što bijahu gotovo puste još je to bolje uočio. Oni koji, znajući da nisu bogzna što, da su sitna riba, željeli su samo jedno: da se vrate u kuću svoje ljubavi - ti su primili zasluženu nagradu. Ali ne svi. Jer neki od tih ljudi nastavili su hodati gradom - sami, lišeni bića koje su čekali. No još je gore bilo onima koji su dvaput rastavljeni, jer nekoć, prije epidemije, nisu mogli od prve sagraditi svoju ljubav, nego su slijepo godine i godine težili za tegobnim onim sporazumom koji na kraju spaja i potvrđuje dušmanske ljubavnike. Oni pak koji su (poput Rieuxa) bili tako nesmotreni da su se pouzdali u vrijeme, ti su bili rastavljeni zauvijek. No drugi (kao Rambert, koga je doktor jutros ostavio s riječima: »Hrabro, sada je čas kad morate imati pravo«) našli su bez

kolebanja odsutno biće koje su smatrali izgubljenim. Bit će sretni, bar neko vrijeme. Znali su sada: ako ima išta na svijetu što se može uvijek željeti, a katkad i postići - to je ljudska nježnost i toplina.

Za sve one, koji se - iznad i izvan čovjeka - obraćahu nečemu što nisu mogli ni pravo zamisliti, za njih - naprotiv - nije bilo odgovora. Tarrou je, čini se, postigao tegobni onaj mir o kojem je govorio, ali ga je našao tek u smrti, u času kad mu više nije mogao poslužiti. Ako su pak oni koje je Rieux viđao na pragovima kuća kako se u prvome sutonu grle svim silama i gledaju plamenim pogledima, ako su ti ljudi postigli što su htjeli, onda je to zato što su tražili jednu jedinu stvar koja je ovisila o njima samima. I Rieux, zakrećući u Grandovu i Cottardovu ulicu, pomisli da je pravo, da se bar od vremena do vremena radost navrati k onima kojima dostaje čovjek i njegova jadona i strašna ljubav.

* * *

Ova se kronika približavala kraju. Vrijeme je da dr. Bernard Rieux prizna da je njen pisac. No prije nego će opisati posljednje događaje, htio bi opravdati svoje upletanje i objasniti kako mu je bilo do toga da progovori jezikom objektivnoga svjedoka. Za čitavo vrijeme epidemije njegovo mu je zvanje omogućilo da vidi većinu svojih sugrađana i da od njih čuje što misle i osjećaju. Bio je, dakle, u povoljnom položaju da iznese što je vidio i čuo. No htio je to učiniti s poželjnom suzdržljivošću. Općenito uzevši, on je nastojao ne iznositi stvari koje nije sam vidio, ne pridodati svojim drugovima iz doba kuge takve misli koje - ako hoćemo pravo - nisu morali imati; nastojao je da se ne posluži drugim tekstovima do onih koji su mu po slučaju ili nesreći dopali u ruke.

Kako je bio pozvan da svjedoči u povodu nečega što je nalik na zločinstvo sačuvao je neku rezervu, kao što dolikuje dobronamjernom svjedoku. No istodobno, povodeći se za zakonom čistog srca, on je odlučno stao na stranu žrtava, hoteći se priključiti svojim sugrađanima u jednim istinama, koje su sigurne i svima zajedničke, to jest u ljubavi, patnji i progonstvu. Tako nema ni jedne tjeskobe njegovih sugrađana koju nije osjetio, ni jedne situacije u kojoj se nije sâm nalazio.

Da bi bio vjeran svjedok, morao je iznositi prije svega djela, dokumente i glasine. Ono što bi osobno imao kazati njegovo čekanje, njegove kušnje, to je morao prešutjeti. Ako se tim poslužio, učinio je to samo zato da bi shvatio ili pomogao drugima da shvate sugrađane i da bi dao što točniji izraz onome što su drugi većinom osjećali nejasno i mutno. Istini za volju, to mu nastojanje nije bilo teško. Kad bi došao u napast da svoje intimno iskustvo uplete u iskaze tisuća kužnih bolesnika, zaustavila ga je misao da nema jedne od tih muka koja ne bi istodobno mučila druge i da u svijetu gdje je bol tako često samotna, valja tu pojavu smatrati nečim pozitivnim. Doista morao je govoriti u ime svih.

No ima bar jedan od naših sugrađana u čije ime dr. Rieux nije mogao govoriti. Radi se o onome za koga je Tarrou rekao jednoga dana obraćajući se Rieuxu: »Jedino je njegovo zločinstvo što je u svome srcu povlađivao onome što je ubijalo djecu i ljude. Ostalo shvaćam, no to mogu samo oprostiti.« Pravedno je da ova kronika završi njime, koji je imao srce neuko, što će reći samotno.

Izašavši iz velikih, bučnih ulica, gdje se slavilo, zakrenuvši u Grandovu i Cottardovu ulicu, dr. Rieux bi zaustavljen od policajaca koji su napravili kordon. Tome se nije nadao. Daleka buka svečanosti stvarala je dojam da je ta četvrt i pusta i gluha. Izvadi kartu.

- Nemoguće, gospodine doktore - reče agent. - Neki luđak puca na mnoštvo. Ali ostanite ovdje, mogli biste nam ustrebat.

Uto Rieux spazi Granda koji je dolazio prema njemu. Ni Grand nije znao ništa. Nisu ga propustili i tako je saznao da netko puca iz njegove kuće. Iz daljine se vidjelo pročelje kuće, pozlačeno posljednjim zrakama sunca koje nije davalo nikakve topline. Ispred nje ocrtavao se veliki prazni prostor, što se pro-tegao do susjednoga pločnika. U sredini ceste jasno se razabirao šesir i komad prljave neke tkanine. Rieux i Grand razabrali su mnogo dalje, s druge strane ulice, još jedan kordon redara koji su stajali paralelno onome koji je njih bio zaustavio. Iza toga drugog kordona vrzli su se hitro susjedi, hodajući amo-tamo. Gledajući dobro, otkriše agente koji su se sakrili u vežama suprotnih kuća i držali u ruci revolver. Svi su prozori na kući bili zatvoreni. Jedino je u drugome katu jedan kapak bio, čini se, malo odmaknut. Ulica je bila potpuno tiha i mirna. Jedino bi koji takt glazbe što je svirala u centru dolutao ovamo.

Iz jedne od suprotnih kuća prasnuše dva revolverska hica, a s oštećenog kapka sleti nekoliko krhotina. Onda opet zavlada šutnja. Ovako izdaleka i nakon burnog i bučnog dana, Rieuxu se to učini gotovo irealno.

- To je Cottardov prozor - reče najednom Grand, silno uzbuđen. - No Cottarda je nestalo...

- Zašto pucaju? - upita Rieux.

- Zavaravaju ga. Čekaju kola s potrebnim materijalom, jer puca na svakoga koji kuša ući kroz kućna vrata. Jedan je agent ranjen.

- Zašto puca?

- Ne zna se. Svijet se na ulici zabavljao. Kad je revolver prvi put opalio, nisu shvatili. Kod drugoga hica bilo je krike, jedan je čovjek ranjen, a svi su se razbježali. Neki luđak, šta!

U šutnji koja je zavladała minute su se polagano vukle. Odjednom na drugoj strani ulice izbije pseto, prvo što ga je Rieux vidio nakon dugog vremena, zamusani španjol koga su njegovi gospodari bili zacijelo sakrili i koji je sada kaskao uzduž zidova. Stigavši do vrata, stade krzmati; onda sjede na stražnjicu i zabaci glavu tražeći buhe koje će proždrijeti. Agenti ga stadoše dozivati zviždaljkama. On podiže glavu, a onda se odluči i uputi polagano preko ceste, da bi onjušio šesir. U taj čas plane u drugom katu hitac, a pas se okrenu kao palačinka, stane šapama žestoko tresti i padne napokon na bok, trzajući se na mahove. Zauzvrat plane nekoliko hitaca iz suprotnih veža koji ponovo oštetiše prozorski kapak. I opet se spusti tišina. Sunce je bilo malo odmaklo, a Cottardovu prozoru poče se približavati sjena. Iza doktora blago zacvilješe kočnice.

- Evo ih - reče agent.

Za njihovim se leđima pojave redari, koji su nosili užeta, jedne ljestve i dva dugoljasta paketa, umotana u voštano platno. Zađoše u neku ulicu, što je vodila oko onoga bloka kuća koje

bijahu nasuprot Grandovoj. Čas kasnije osjeti se (više nego što bi se vidjelo) neko gibanje u vežama tih kuća. Onda čekanje. Pseto se više nije micalo, ali se kupalo u tamnoj lokvi.

Najednom se iz prozora koji su zaposjeli redari oglasi paljba iz ručnoga mitraljeza. Kako je padala tanad, tako se kapak na koji su ciljali doslovno slistio. Otkri se mračna površina u kojoj Rieux i Grand sa svoga mjesta nisu mogli ništa vidjeti. Pošto je paljba stala, zaštekće drugi mitraljez, koji je pucao pod drugim kutom iz jedne udaljenije kuće. Tanad je bez sumnje ulazila u četvorinu prozora, jer je jedan pogodak okrhnuo opeku na rubu. I te sekunde tri agenta potrče preko ceste i nestanu u kućnoj veži. Gotovo u isti mah jurnu onamo još trojica, a paljba prestane. Opet čekanje. Dvije daleke detonacije odjeknuše u zgradi. Onda se začu buka koja naglo nabuja, a iz kuće ispade, više nošen nego vučen, mali čovjek bez kaputa, koji je neprekidno vikao. I kao nekim čudom svi se zatvoreni kapci čitave ulice najednom otvoriše, a na prozorima se pojavio radoznao svijet, dok je iz kuća izašlo mnoštvo ljudi koji su se natisli iza kordona. Jednog se trenutka mali čovjek ukazao nasred ceste; njegove su noge konačno dotakle pločnik; jedan ga je agent držao straga, privukavši obje ruke. Još je vikao. Jedan se agent približi i dva puta ga udari svom snagom, pomno, stručnjački.

- To je Cottard - promuca Grand. - Poludio je.

Cottard je međutim pao. Još se vidjelo kako agent snažno zamahuje nogom i udara cunjavu masu što je ležala na podu. Onda nastane gibanje, a neka se zbrkana skupina uputi prema doktoru i njegovu starom prijatelju.

- Razlaz! - reče jedan agent.

Rieux je odvratio pogled kad je skupina prolazila kraj njega.

Počelo se smrkavati kada Grand i doktor krenuše. Kao da je događaj prodrmao četvrt koja bijaše obamrla. Sada se te daleke ulice opet napuniše žagorom veseloga društva. Pred kućom Grand reče doktoru do viđenja. Večeras će raditi. No prije nego će se popeti, reče doktoru da je pisao Jeanni i da je sada zadovoljan. Osim toga potpuno je preradio rečenicu. »Izbacio sam«, reče, »sve pridjeve.«

I s tobož duhovitim smiješkom skine šešir i cifrasto se nakloni. No Rieux mišljaše na Cottarda. Mukli odjek pesnica koje zgnječiše Cottardovo lice progonio ga je dok je išao prema kući staroga astmatičara. Možda je teže i bolnije misliti na čovjeka koji je kriv nego na čovjeka koji je mrtav.

Kad je Rieux stigao svome starom bolesniku, noć je već bila progutala čitavo nebo. Iz odaje moga se čuti daleki mrmor slobode, a stari je, kao uvijek, »pretakao« svoj grašak.

- Imaju pravo da se zabavljaju - govorio je - treba da bude i ovakvih i onakvih da bi svijet bio svijet. Nego što je s vašim kolegom, doktore?

Do njih dopre višestruk prasak, no taj je bio miroljubiv: djeca su se igrala »žabicama.«

- Mrtav je - reče doktor, osluškujući grudi što su hripale.

- Ah - odvrati stari malko zatečen.

- Od kuge - doda Rieux.

- Da - prizna stari nakon nekog vremena - najbolji odlaze. To je život. No taj je čovjek znao što hoće.

- Zašto to velite? - upita doktor, spremajući svoj stetoskop.

- Tako! Nije govorio da ništa ne kaže. Ukratko, svidio mi se. Drugi vele: »To je bila kuga, obolio čovjek od kuge.« Još malo i tražit će da budu odlikovani. No što je napokon kuga? Život, život i ništa drugo.

- Nemojte zaboraviti svoje inhalacije.

- O, ne bojte se. Još je meni vijeka, sve ću ja njih pokopati. Ja znam živjeti.

Radosno urlanje odvratilo mu izdaleka. Doktor stade nasred sobe.

- Bi li vas smetalo da odem na terasu?

- Ma kako! Hoćete li pogledati odozgo, je li? Samo dajte. No ljudi su uvijek isti.

Rieux se uputi prema stubama što su vodile na terasu.

- Recite, doktore, je li istina da će podići spomenik umrlima od kuge?

- Pišu novine. Neki stup ili spomen-ploču.

- Znao sam ja. I bit će govorancija.

Stari se smijao prigušenim smijehom.

- Čujem ih odavle: »Naši mrtvi...« a onda će ravno na zakusku.

Rieux se već uspinjao stubama. Veliko, hladno nebo blistalo je ponad kuća, a blizu brežuljaka zvijezde su otvrdnule poput kremenja. Ta noć nije bila odveć različita od one kada Tarrou i on dođoše na terasu da zaborave kugu. No danas je more bučnije podno litica nego onda. Zrak je nepokretan i lak, riješen slanoga daha što ga je donosio hladni jesenski vjetar. No buka grada još uvijek udara o podnožje terasa poput morskih valova. No ova je noć, noć oslobođenja, a ne ustanka i bune. U daljini tmasto crvenilo označuje mjesto gdje su bulevari, iluminirani trgovi. U noći koja je, eto, oslobođena, žudnja više nije sputana, i to sada njena huka i tutnjava dopire do Rieuxa.

Iz mračne luke podigoše se prve rakete službenoga veselja. Grad ih pozdravi dugim i muklim uzvikom. Cottard, Tarrou, oni i one koje Rieux ljubljao i koje izgubi, svi, mrtvi i krivi, bijahu zaboravljeni. Stari je imao pravo: ljudi su uvijek isti. No to je njihova snaga i njihova nevinost, a Rieux je osjećao da im se pridružuje, ovdje, s onu stranu boli i muka. Dok su krikovi bivali sve jači i sve dulji, a jeka je njihova dopirala daleko da bi stigla podno ove terase, dok su plameni mlazovi različite boje šiknuli uvis sve brojniji i brojniji, dr. Rieux odluči sastaviti izvještaj koji ovdje svršava. Nije htio da bude jedan od onih koji šute, nego da pokuša svjedočiti u prilog kužnih bolesnika, pa tako ostavi bar neki spomen o nepravdi i

nasilju koje im je učinjeno; da naprosto kaže što se može naučiti u doba zala, to jest da u čovjeku ima više stvari koje zaslužuju divljenje, nego onih koje zaslužuju prezir.

Znao je pritom da ova kronika ne može biti kronikom konačne pobjede. Mogla je biti samo svjedočanstvo o onome što je trebalo izvršiti i što će bez sumnje vršiti ubuduće u borbi protiv terora i njegova neumornog oružja, svi ljudi, unatoč svojim osobnim krizama i tegobama; ljudi koji se, ne mogavši biti sveci, a ne hotjevši priznati elementarno zlo, trude ipak i nastoje da budu liječnici.

Slušajući radosnu ciku što je dopirala iz grada, Rieux se sjetio da je ta radost zapravo svagda ugrožena. Jer on je znao što nije znala ova radosna gomila, a može se saznati iz knjiga: da bacil kuge ne ugiba nikada; da se može desetke godina pritajiti u pokućstvu i rubenini, da čeka strpljivo u sobama, podrumima, kovčezima, rupcima i papirima i da će možda doći dan kad će na nesreću i pouku ljudi, kuga probuditi svoje štakore i poslati ih da uginu u nekome sretnom gradu.